

Haváč, Ondřej

Exil a identita : posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku

Exil a identita : posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku Vydání první Brno:
Masarykova univerzita, 2022

ISBN 978-80-280-0036-3; ISBN 978-80-280-0037-0 (online ; pdf)
ISSN 1211-3034 (print); ISSN 2787-9291 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0037-2022>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/144912>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220902

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

#516

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPIŠY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

MUNI
ARTS

Exil a identita

Posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku

Ondřej Haváč

MASARYKOVA
UNIVERZITA

BRNO 2022

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Haváč, Ondřej, 1985-

Exil a identita : posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku / Ondřej Haváč. – Vydání první. – Brno : Masarykova univerzita, 2022. – 265 stran. – (Opera Facultatis philosophicae Universitatis Masarykianae = Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 516)

Anglické resumé

Obsahuje bibliografii a bibliografické odkazy

ISBN 978-80-280-0036-3 (brožováno)

* 314.15-026.49 * 314.15-026.49:32 * (=162.3) * 364-786-054.72 * 316.72/.75:314.15-026.49 * 316.347 * 316.344.8(=162.3) * 316.73 * 159.923.2 * 930.2-028.16 * 303.446 * (437) * (437.3) * (436) * (494) * (048.8)

- exil – Československo – 1968-1989
- politická emigrace – Československo – 1968-1989
- Češi – Rakousko – 20. století
- Češi – Švýcarsko – 20. století
- integrace imigrantů – Rakousko – 1968-1989
- integrace imigrantů – Švýcarsko – 1968-1989
- národní identita – Česko – 1968-1989
- češství
- exilový kulturní život
- asimilace (sociologie)
- identifikace (psychologie)
- orální historie
- komparativní výzkum
- monografie

325 - Mezinárodní migrace, exil, kolonizace [15]

Recenzovali: prof. PhDr. Miloš Trapl, CSc. (Univerzita Palackého v Olomouci)
doc. PhDr. Pavel Mücke, Ph.D. (Univerzita Karlova)

© 2022 Masarykova univerzita, Ondřej Haváč

ISBN 978-80-280-0036-3

ISBN 978-80-280-0037-0 (online ; pdf)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0037-2022>

Obsah

1 ÚVOD	11
2 IDENTITA POD LUPOU	14
2.1 Za vším hledej...	14
2.2 Různé cíle, odlišné cesty	15
2.3 Předmět bádání	16
2.4 Stanovení hypotéz	17
2.5 Prameny a strategie sběru dat	17
2.5.1 Komparativní metoda	18
2.5.2 Prameny k tématu integrace	19
2.5.3 Orálněhistorické prameny k tématu národní identity	21
2.5.4 Strategie sběru dat a použitá metoda	22
2.5.5 Kritéria výběru narátorů	23
2.5.6 Metodika vedení rozhovorů a způsob nahrávání	24
2.5.7 Narátoři: seznam účastníků výzkumu	25
2.6 Literatura	26
3 UJASNĚNÍ POJMŮ	30
3.1 Emigrace a exil	31
3.2 Češi, Slováci a Čechoslováci	34
3.3 Asimilace a integrace	37
3.3.1 Asimilace	38
3.3.2 Integrace	40
3.4 Identita a národní identita	41
3.5 Paměť, vyprávění a orální historie	44
3.5.1 Paměť	44
3.5.2 Rozhovor jako dialog	47
3.5.3 Vyprávění a reprezentace	48
3.5.4 Struktura vyprávění	49
4 POSRPNOVÝ EXIL	51
4.1 Vliv pražského jara	52
4.1.1 Polednový vývoj ve vzpomínkách	53
4.1.2 Reakce Západu	55
4.1.3 Invaze jako zlomová životní událost	58
4.1.4 Konec nadějí	60
4.2 Motivy k odchodu	63

4.2.1	Strach z budoucího vývoje	63
4.2.2	Zklamání z ukončení pražského jara	65
4.2.3	Uplatnění	66
4.2.4	Návrat, nebo exil?	67
4.3	Rakousko	70
4.3.1	Reakce rakouské politické reprezentace	70
4.3.2	Rakouské velvyslanectví v Praze	73
4.3.3	Pomoc uprchlíkům	74
4.3.4	Situace ve Vídni	75
4.3.5	Pomoc UNHCR	78
4.3.6	Vyčkávání	80
4.3.7	Druhá vlna	81
4.4	Švýcarsko	82
4.4.1	Reakce švýcarské politické reprezentace	82
4.4.2	Přijímání československých uprchlíků	85
4.4.3	Změna přístupu k uprchlíkům	89
4.5	Komparace	90
5	INTEGRACE	91
5.1	Strukturální integrace	92
5.1.1	Solidarita	92
5.1.1.1	Rakousko: tradice humanitární pomoci	93
5.1.1.2	Švýcarsko: Tschechoslowakeneuphorie	94
5.1.2	Politický azyl a občanství	96
5.1.2.1	Rakousko	98
5.1.2.2	Švýcarsko	99
5.1.3	Pracovní trh	101
5.1.3.1	Rakousko	103
5.1.3.2	Švýcarsko	104
5.1.4	Ubytování a prostorová koncentrace	106
5.1.4.1	Rakousko	107
5.1.4.2	Švýcarsko	109
5.1.5	Vzdělání	110
5.1.5.1	Rakousko	110
5.1.5.2	Švýcarsko	113
5.1.6	Komparace	114
5.2	Kulturní integrace	115
5.2.1	Znalost jazyka	116
5.2.1.1	Rakousko	116
5.2.1.2	Švýcarsko	118
5.2.1.3	Komparace	121

5.2.2	Kulturní blízkost	122
5.2.2.1	Rakousko: zákon o národnostních menšinách a „šok malých rozdílů“	122
5.2.2.2	Švýcarsko: vystřízlivění	125
5.2.3	Komparace	129
5.3	Sociální integrace	130
5.3.1	Rakousko	131
5.3.1.1	Členství v zájmových organizacích	131
5.3.1.2	Členství v církevních organizacích	131
5.3.1.3	Osobní rovina	132
5.3.1.4	Smíšená manželství	133
5.3.2	Švýcarsko	134
5.3.2.1	Členství v zájmových organizacích	134
5.3.2.2	Členství v církevních organizacích	135
5.3.2.3	Osobní rovina	136
5.3.2.4	Smíšená manželství	136
5.3.3	Komparace	137
5.4	Identifikační integrace	138
5.4.1	Rakousko	138
5.4.2	Švýcarsko	140
5.4.3	Komparace	142
5.5	„Navrátilci“	142
5.5.1	Návraty z exilu před rokem 1968	143
5.5.2	Návraty po srpnu 1968	144
5.6	Význam solidarity	148
6	ČESKOSLOVENSKO VE VYPŘÁVĚNÍ	150
6.1	Identita a identifikace	150
6.2	Identifikace se státem	152
6.2.1	Dětství a dospívání v diktatuře (1948–1960)	153
6.2.1.1	Znárodnování	154
6.2.1.2	Kolektivizace	155
6.2.1.3	Politické procesy	155
6.2.1.4	Smrt Stalina a Gottwalda	157
6.2.1.5	Měnová reforma	158
6.2.2	Doba tání a šedesátá léta (1960–1968)	159
6.2.3	Československo vzdálené (1968–1989)	163
6.2.3.1	Nostalgie, strach a bezčasí	163
6.2.4	Postoj ČSSR k „emigrantům“	166
6.2.4.1	Aktivita Státní bezpečnosti „proti ideodiverzním centrům“	168
6.2.4.2	Směrnice o úpravě právního postavení exulantů	171

6.2.4.3 „Emigrantské sny“	175
6.2.5 Česká republika blížká (1989–současnost)	176
6.2.5.1 Sametový zlom a návraty.	176
6.2.5.2 „Vy jste si tam žili“	178
6.2.5.3 Rozpad Československa	179
6.2.5.4 Současnost: Evropská unie a otevřené hranice	180
6.2.6 Závěr	182
7 NÁROD V EXILU	184
7.1 Identifikace s českým národem	184
7.2 Česká menšina v Rakousku	185
7.2.1 „Vítězný únor“ a rozkol v menšině	187
7.2.2 Poúnorový exil v Rakousku	189
7.2.3 Jaro a srpen roku osmašedesát	191
7.2.4 Rozdílný pohled na svět	193
7.2.5 Charta 77	196
7.2.6 Nevítání bojovníci	198
7.2.7 Češi jako národnostní menšina	200
7.2.8 Závěr	201
7.3 Češi ve Švýcarsku	202
7.3.1 České spolky ve Švýcarsku do roku 1948	202
7.3.2 Krajské hnutí za druhé světové války	204
7.3.3 Reakce krajanů na únorový převrat	206
7.3.4 Poúnorový exil ve Švýcarsku	208
7.3.5 Než přišlo jaro	209
7.3.6 Krajské hnutí v roce 1968	210
7.3.7 Nový náboj	214
7.3.8 Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – Sokolská župa Švýcarská	216
7.3.9 Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – nové spolky	217
7.3.10 Charta 77 a uprchlíci v osmdesátých letech	218
7.4 Komparace: Český posrpnový exil ve Švýcarsku a v Rakousku	222
7.5 Vyvrácení hypotézy	224
7.6 Národní identita v rozhovorech	226
7.6.1 Český jazyk	226
7.6.2 Česká kultura	230
7.6.2.1 Spolky a kulturní aktivita	230
7.6.2.2 Česká kultura v naracích.	232
8 ZÁVĚREČNÉ SHRNU TÍ	234
8.1 Kategorie integračního procesu	235

8.2 Solidarita	237
8.3 Navrátilci	238
8.4 Česká identita jako kategorie praxe	238
8.5 Identifikace se státem	239
8.6 Identifikace s národem	240
8.7 Sebeporozumění	242
SUMMARY	244
BIBLIOGRAFIE	249
SEZNAM ZKRATEK	262
SEZNAM TABULEK	264
SEZNAM OBRÁZKŮ	265

1 ÚVOD

„Historie je reálná, pokud je o individuálních lidech. Problém s velkými čísly je, že vám smažou tu individualitu.“

(Timothy Snyder, Hydepark ČT24, 3. 10. 2015)

Když se otec budoucí režisérky a scenáristky Zuzany Brejchové krátce po sovětské invazi do Československa v srpnu 1968 rozhlédl po rozstříleném bytě, bylo mu podle slov jeho dcery jasné, že musí pryč. O pár dnů později se rodina připojila k proudu uprchlíků směřujících k rakouským hranicím, které otevřelo, stejně jako většina západního světa, v tu dobu odcházejícím Čechům a Slovákům náruč. Dnes sedí tehdy čtrnáctiletá Zuzana Brejchová ve vídeňské kavárně Ritter a při šálku „wiener Brauner“ popisuje plynulou češtinou tazateli svůj životní příběh odehrávající se většinu jejího života v rakouském hlavním městě. Její poutavé vyprávění otevřelo novou cestu mému výzkumnému projektu, na jehož konci byly desítky nahraných rozhovorů, prostudované stovky stran archivních materiálů a jehož výsledkem se stala tato monografie. Hlavní roli v ní hrají osudy těch, kteří odešli po 21. srpnu 1968 a spojili svůj život s novou hostitelskou zemí, v tomto případě s Rakouskem nebo Švýcarskem.

Jedním z cílů této publikace je popsat a objasnit integrační proces, kterým tito lidé procházeli a poukázat (za použití komparativní metody) na rozdíly jeho průběhu v Rakousku a Švýcarsku. Druhým záměrem knihy, který vychází z analýzy třech desítek nahraných interview metodou orální historie, je zjistit způsob, jakým narátoři prezentovali v rozhovorech českou národní identitu. Jinými slovy v ní jde o pochopení toho, na jakých základech stavěli narátoři, lidé žijící v některých případech za československými hranicemi více než čtyřicet let, svoji příslušnost k českému národu. Jedná se přitom o identitu, která je – slovy sociologů Brubakera a Coopera – kategorií praxe neboli pojmem běžně používaným v sociální komunikaci (stejně jako třída, rasa nebo národ). S odkazem na zmíněné autory

a jejich vlivnou studii *Beyond Identity*¹ jsou pro přesnější rozbor zkoumaného jevu použity pojmy *identifikace a sebeporozumění*.

Výzkumných otázek spojených s oběma zmiňovanými cíli předkládané knihy je celá řada. Například jakým způsobem reagovaly na československé uprchlíky majoritní společnosti v hostitelských zemích a jak toto přijetí ovlivnilo integrační proces? Jak se k nově příchozím postavila česká menšina dané země? Co vůbec znamenalo být Čechem v zemích západní Evropy a jaký byl vztah uprchlíků k bývalé vlasti? Procházel tento vztah během let proměnami? Toto jsou všechno otázky spojené s českým exilem druhé poloviny 20. století, na jejichž základě je strukturována tato kniha.

Její druhá kapitola se věnuje metodologii, použitým pramenům a literatuře, metodice vedení rozhovorů i hypotézám spojeným s exilem a identitou. Rovněž je v ní představena strategie sběru dat nebo kritéria výběru narátorů. Třetí kapitola se zabývá definicí základních teoretických pojmů použitých v této knize: *exil, integrace a identita*. Jsou v ní popsány hlavní teoretické koncepce, na kterých byl vytvořen celý výzkumný projekt. Čtvrtá kapitola popisuje z několika hledisek posrpnový exil. Je v ní stručně nastíněn průběh a pád reformního procesu v Československu a jeho recepce v zahraničí, která se odrazila na velmi benevolentním přístupu západních zemí k uprchlické vlně následující bezprostředně po okupaci země. Pozornost v ní je věnována nejen motivům vedoucím jednotlivce k opuštění Československa, ale i krokům rakouské a švýcarské vlády při přijímání posrpnových uprchlíků. Závěrečná komparace poukazuje na řadu shodných rysů mezi oběma zkoumanými hostitelskými zeměmi, včetně obdobného počtu přijatých žádostí o azyl, shovívavého přístupu při jejich udělování, ale i postupné změny postoje těchto zemí k exulantům v průběhu roku 1969.

Pro popis a analýzu integračního procesu, kterému je věnována pátá kapitola, jsem zvolil teorii profesora Friedricha Heckmanna, která mi umožnila popsat integraci nově příchozích do struktur hostitelské společnosti i zachytit její psychologický rozměr. Podle Heckmannovy teorie se proces integrace skládá ze čtyř rovin (strukturální, kulturní, sociální a identifikační), z nichž každá zachycuje jiným způsobem změny, kterými lidé procházejí v průběhu začleňování do cizí společnosti. Jednotlivým rovinám jsou věnovány podkapitoly rozdělené podle komparovaných zemí na integraci uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Samostatnou část tvoří potom fenomén, který dle mého názoru stál v základech úspěšného začlenění československých uprchlíků v obou zemích. Spolu s jejich vysokou motivací jím byla obrovská míra solidarity, kterou je zahrnuly hostitelské společnosti. Pojem solidarita je zde analyzována na základě teorie amerického sociologa Jeffreyho Charlese Alexandera.

1 BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: *Beyond Identity*. *Theory and Society* 29, 2000, s. 1–47 [online]. Dostupné z: <https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/SA200/Brubaker%20%26%20Cooper%202000.pdf> [cit. 2022-03-03].

Závěrečné kapitoly se zaměřují výhradně na rozbor nahraných rozhovorů a analýzu národní identity, jak ji prezentovali narátoři. V obou pracuji s termínem *identifikace*. Šestá kapitola je věnována míře ztotožnění se narátorů se zemí jejich původu, tedy s Československem. Narace vztahující se k mateřské zemi se zásadně lišily v závislosti na tom, na jaké období narátoři vzpomínali, přičemž identifikace účastníků výzkumu s jejich vlastní doznala zásadní proměny po sametové revoluci a po vstupu České republiky do NATO a EU. Sedmá kapitola rozebírá identifikaci narátorů s českým národem v exilu, respektive s českými komunitami v Rakousku a Švýcarsku. Je v ní stručně nastíněna historie daných komunit a jejich složitý vývoj ve druhé polovině 20. století a poté jsou zde analyzovány mnohdy rozporuplné vzájemné vztahy mezi posrpnovým exilem a ostatními českými skupinami. Závěrečná podkapitola je výhradně věnována „sebeporozumění“ narátorů jakožto Čechů žijících za hranicemi bývalého Československa, které bylo před půlstoletím jejich vlastní. Právě pohled osob, pro něž životem v zahraničí přestalo být „češství“ samozřejmostí, přidává nový rozměr náhledu na nás samotné. Přitom identita a exil jsou fenomény, které jsou nerozlučně spjaty nejen s českým národem, ale s poválečnou historií Evropy vůbec. Tato publikace přidává další díl do této složité mozaiky moderních dějin.²

Na tomto místě bych rád poděkoval především svému bývalému školiteli a vedoucímu disertační práce prof. PhDr. Jiřímu Hanušovi, Ph.D., jehož cenné rady a připomínky mě nasměrovaly ke zdárnému dokončení badatelského úkolu a jehož trpělivost a smysl pro humor mi byly a jsou trvalou inspirací. Dále velký dík patří všem lidem, kteří se podíleli nejrůznějšími způsoby na výsledné podobě této monografie, ať již samotným narátorům, bez nichž by kniha nikdy nebyla napsána, nebo vedoucím oddělení kateder a institutů, se kterými jsem její přípravu mohl konzultovat, či kolegům a přátelům v jednotlivých archivech a knihovnách. Významné místo zde zaujímá rovněž korektorka Marcela Drahošová, která povýšila text po stylistické stránce na jinou úroveň. Speciální dík si zaslouží také The Wirth Institute for Austrian and Central European Studies, který mi poskytl tolik potřebné zázemí a klid pro samotné psaní knihy. V neposlední řadě patří můj vděk mé rodině, a především mé ženě Tereze, která mi vždy byla nezlomnou oporou a rovněž první čtenářkou následujících stran. Vám všem ze srdce děkuji.

² Migraci v Evropě se mimo mnoha jiných autorů věnuje i profesor nejnovějších dějin a ředitel Institutu pro výzkum migrací a interkulturní studia na univerzitě v Osnabrücku Klaus Jürgen Bade. Z jeho prací vyšlo česky: BADE, Klaus J.: *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha 2005.

2 IDENTITA POD LUPOU

Tato kapitola popisuje, jak badatelská práce probíhala a jakými metodologickým postupy jsem se řídil. Z důvodu dvou rozdílných cílů – zkoumání procesu integrace a analýze utváření národní identity narátorů – jsou různé jak použité metody, tak i sledované historické prameny. Nejprve bude nastíněn integrační proces uprchlíků v hostitelských zemích, založený na pramenech převážně institucionální povahy a komparativní metodě, a následně bude dán prostor rozboru získaných rozhovorů a metodě orální historie.

2.1 Za vším hledej...

Během terénních výzkumů v rakouských a švýcarských městech, které se staly základem této monografie, jsem v pozici badatele navazoval kontakty a nahrával rozhovory s lidmi nejrůznějšího věku i profesí. Ti mi poskytli pomoc nejenom s výzkumem samotným, ale často mi dali během rozhovorů možnost nahlédnout do jejich životů a sdíleli se mnou své životní úspěchy, ale i své pády a obavy. Bez jejich pomoci a zájmu o toto téma by kniha nikdy nevznikla. Přepis a analýza nahraných rozhovorů mě často vedly k zamyšlení a k reflexi vlastních pozic. Každý autor má své důvody, proč se zabývá právě oním tématem. Mě samotného k tématu integrace a národní identity přivedla, jak to občas bývá, žena – Francouzka s alžírskými kořeny a krásnýma černýma očima – s níž sdílet osud znamenalo do budoucna nejen učit se novému jazyku, žít v jiné zemi, ale také přijmout její víru a víru její rodiny. Nutně tak přede mnou vyvstala otázka, zda po této změně budu ještě Čechem. Co to vůbec znamená „být Čechem“? Na jakých pilířích stojí nebo by mělo stát „češství“, aby mohlo být zachováno i v cizí zemi?

Právě zkušenosti a životní příběhy lidí, kteří opustili před dlouhými desetiletími svoji vlast, mi pomáhaly nacházet na tyto složité otázky odpovědi. Tématem českého exilu a emigrace, jeho identitou a utvářením českého národa se zabývala celá řada autorů³ a tato kniha na jejich bádání navazuje a čerpá z něj důležité podněty a informace. Její přínos tkví v odlišném přístupu ke zmíněným tématům a v klade ní jiných výzkumných otázek. Komparace českých exilových skupin a míry jejich začlenění v majoritních společnostech hostitelských zemí, stejně jako prezentování národní identity v rozhovorech, se jako cíle výzkumu vyskytují v odborné literatuře ojediněle, respektive mají jinou podobu.⁴

2.2 Různé cíle, odlišné cesty

Jak již bylo zmíněno v úvodu, tento badatelský projekt sledoval dva cíle. K nim se vážou rozdílné metody a prameny a ty dělí tuto předkládanou knihu na několik propojených částí, které se ovšem vzájemně doplňují. Prvním tématem byla integrace českých⁵ uprchlíků, kteří přišli v emigrační vlně koncem šedesátých let, do majoritní rakouské a švýcarské společnosti. Jednalo se přitom o zkoumání integrace na několika úrovních – analyzovány byly kroky vládních i nevládních organizací při přijímání uprchlíků, postoje českých spolků a krajanských organizací, stejně jako aktivity nově příchozích v hostitelských zemích. Komparativní metodou byly následně hledány podobnosti a rozdíly v integraci uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Oproti magisterské práci, ve které jsem se zabýval výhradně Čechy žijícími ve Vídni,⁶ je optika této monografie jiná, zaměřená více na získání orálněhistorický materiál. Druhým cílem je zde totiž zjištění, jakým způsobem je

3 Českým exilem, krajanskými sdruženími a migrací se kromě akademiků sdružených kolem Centra pro československá exilová studia při Katedře historie FF UPOL zabývá i Stanislav Brouček z Etnologického ústavu AV ČR, který na tato témata napsal několik monografií. O národním obrození a utváření českého národního vědomí se můžeme dočíst v dílech vynikajících historiků, jako byli Miroslav Hroch, Arnošt Gellner, Vladimír Macura nebo Jiří Rak.

4 O začleňování a komparaci etnických skupin do majoritních společností v západní Evropě pojednává výborná kolektivní monografie LUCASSEN, Leo – FELDMAN, David – OLTMER, Jochen (eds.): *Paths of Integration. Migrants in Western Europe 1880–2004*. Amsterdam 2006. Utvářením (specificky židovské) identity v naraci se zase zabývala Eleonóra Hamar z brněnské Masarykovy univerzity. Viz HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit*. Praha 2008.

5 Ačkoliv se v pramenech v rakouských a švýcarských archívech hovoří o uprchlících z Československa jako o Čechoslovácích (*tschechoslowakische Flüchtlinge*), předmětem mého výzkumu byli především čeští uprchlíci a jejich exilové organizace. Slovenský exil, který byl ovlivněn existencí Slovenské republiky (1939–1945) a poválečným vývojem, zakládal ve druhé polovině 20. století vlastní organizace, nejvýznamnější z nich byl Světový kongres Slováků, ustavený roku 1970. O vztahu českého a slovenského exilu viz například ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994. Více k pojmům „český, slovenský a československý exil“ nabízí třetí kapitola této knihy.

6 HAVÁČ, Ondřej: *Videařství Češi po 40 letech. Národní identita a integrační proces v naraci českých uprchlíků*

prezentována během rozhovoru národní identita jako kategorie praxe, respektive jaké prvky vybírají narátoři pro zdůraznění své sounáležitosti s českým národem. Snahou bylo rovněž zjistit, zda mezi narátory žijícími ve Švýcarsku a Rakousku existovaly v konstruování přináležitosti k národu nějaké rozdíly, popřípadě zda narátoři kladli důraz na různé (nebo podobné) prvky, které pro ně samotné konstituovaly národní identitu.

2.3 Předmět bádání

Předmětem výzkumu jsou čeští posrpnovní uprchlíci, kteří opustili Československo po invazi vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a usadili se v Rakousku nebo Švýcarsku. V průběhu badatelského projektu přibyly z důvodu komparace ještě další dvě skupiny českého exilu. První z nich představují narátoři, kteří opustili nebo byli nuceni opustit zemi svého původu po komunistickém převratu v roce 1948 a stali se tak součástí poulnorové emigrační vlny, druhou skupinu tvoří signatáři Charty 77, respektive osoby, které se dostaly za hranice koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let. Tyto dvě skupiny byly do výzkumu zahrnuty z několika důvodů. Především měly vztahy mezi tzv. starousedlíky a nově příchozími po roce 1968 vliv na integrační proces posledně zmiňovaných a charakter těchto vztahů výrazně formoval podobu českého posrpnového exilu.⁷ Studium pramenů i odborné literatury tuto tezi potvrdilo.⁸ Významné bylo pro knihu také sledování osudů signatářů Charty 77 a uprchlíků z ČSSR, kteří přicházeli do Rakouska a Švýcarska koncem sedmdesátých a v polovině osmdesátých let. Pro emigraci se rozhodovali za jiných vnitropolitických okolností, a proto i jejich začleňování do majoritní společnosti probíhalo jiným způsobem. Jejich pohled a životní příběhy přidaly této publikaci nový rozměr. Nejenže pomohly formování hypotéz, ale určily i směr dalšího výzkumu. Platilo rovněž, že tito „českoslovenští uprchlíci“ navazovali vztahy především s lidmi spojenými s posrpnovým exilem.

po roce 1968. Diplomová práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2011 [online]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/180640/ff_m/ [cit. 2017-07-12].

7 O vztahu obou emigračních vln například: STAREK, Jana: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 300–323.

8 Mnoho příkladů vzájemných antipatií je možné nalézt například ve spolkovém tisku. Viz JONÁŠ, Josef: *Protestujeme!* Vídeňské svobodné listy 31, 2. 8. 1968, s. 1, anebo *K otázce politických a sociálních práv*. Krajské noviny 4, 24. 2. 1977, s. 5.

2.4 Stanovení hypotéz

Během terénního výzkumu v Rakousku mě zaujalo konstatování několika odborníků, že Češi v Rakousku představují příklad úspěšné integrace. Proč tomu tak je? Jaké byly důvody jejich úspěšné integrace? K zodpovězení těchto otázek jsem stanovil následující hypotézu:

Důvodem úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků do rakouské a švýcarské společnosti bylo především velmi vstřícné přijetí v obou hostitelských zemích a velká míra solidarity jejich obyvatel s nově příchozími (podle teorie Jeffreyho C. Alexandera). Tato solidarita následně umožnila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.

Druhá hypotéza, kterou jsem formuloval, reflektuje identifikaci narátorů s bývalou vlastí a týká se tématu národní identity. Vychází z nahraných semistrukturovaných rozhovorů pořízených během tří terénních výzkumů v Rakousku, Švýcarsku a České republice:

Pocit sounáležitosti se zemí původu je u exulantů i přes dlouhá léta strávená za jejími hranicemi stále přítomný.

Závěrečná hypotéza vychází z pozorování vzájemných vztahů jednotlivých skupin české menšiny ve Vídni zaznamenaného v průběhu terénního výzkumu v rakouském hlavním městě v roce 2011:

Bylo to právě rozdílné vnímání národní identity, které vytvářelo mezi jednotlivými českými skupinami v exilu („osmačtyřicátníky“, „osmašedesátníky“, chartisty) vzájemnou nedůvěru a v některých případech až do dnešní doby přetrvávající antipatie. Ty byly v Rakousku znásobeny existencí a činností prorežimních menšinových spolků a organizací.

2.5 Prameny a strategie sběru dat

Tato podkapitola je rozdělena do dvou částí. Nejprve zde představím použité prameny k tématu integrace posrpnových uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku a následně se budu věnovat rozboru nahraných rozhovorů, které tvořily páteř výzkumu zabývajícího se tématem národní identity. Důvodem pro toto dělení je kromě přehlednosti především rozdílná povaha orálněhistorických pramenů, u kterých je nezbytné věnovat prostor i způsobu jejich získávání a formě následného přepisu.

2.5.1 Komparativní metoda

Závěry, ke kterým jsem došel po dokončení diplomové práce zabývající se Čechy žijícími ve Vídni, mě postavily před řadu otázek týkajících se tématu českého exilu. Ty ovšem nebylo možno zodpovědět bez porovnání s ostatními českými exilovými skupinami. Zajímalo mě například, do jaké míry byla situace posrpnových uprchlíků ve Vídni shodná se situací ostatních českých skupin v jiných městech a zemích. Čelili rozdílným problémům? A jakým způsobem probíhalo jejich začleňování do majoritní společnosti? Tyto otázky mě vedly k rozšíření původního tématu o Čechy, kteří se po sovětské invazi usadili ve Švýcarsku, a k použití komparativní metody. V rámci premisy, že „*srovnávat lze jen celky stejného druhu*“⁹, padla při přípravě projektu disertační práce v rámci předběžného sběru dat o českých exilových skupinách v západní Evropě volba na krajanskou komunitu ve Švýcarsku. Důvodů bylo několik, ale tím hlavním se stal počet československých žadatelů o azyl. Obě země si totiž za svoji cílovou destinaci zvolilo přibližně stejné množství českých a slovenských uprchlíků, a to kolem 11 000. Očekával jsem, že obdobná velikost uprchlické vlny bude mít i podobný vliv na integrační proces. Byly zde ovšem i další důvody. Jednak vlády obou zemí, Rakouska i Švýcarska, zavedly vstřícnou politiku vůči prchajícím občanům Československa a stejně tak i společnosti v daných zemích jim slovy pamětníků „*otevřely svoji náruč*“¹⁰, což v praxi znamenalo, že rakouské i švýcarské úřady poskytovaly azyl, právo pobytu i pracovní povolení doslova na požádání.¹¹ Zároveň je v obou případech integrace posrpnových uprchlíků považována za úspěšnou.

Tyto podobnosti mě tedy vedly ke komparaci procesu integrace, kterým nově přichází v obou zemích procházeli, na základě teorie Friedricha Heckmanna. Podle ní jsem obě skupiny komparoval v několika rovinách. Analyzoval jsem kroky rakouské a švýcarské vlády ve vztahu k československé krizi a masivní uprchlické vlně. Zde byla porovnávána nejrůznější vládní nařízení, která ovlivnila přístup místních úřadů k československým uprchlíkům. Dále jsem porovnával kroky nejrůznějších místních vládních i nevládních organizací a také českých krajanských spolků ve vztahu k přichozím Čechům a Slovákům. Zabýval jsem se též přístupem předních českých spolků a jejich představitelů, pomocí nebo naopak odmítáním posrpnových uprchlíků starousedlíky. Komparace se rovněž dotkla samotných účastníků posrpnové uprchlické vlny v Rakousku a Švýcarsku. Porovnával jsem

9 SCHOLZ, Milan: *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*. Sociální studia 1/2009 [online]. Dostupné z: https://migraceonline.cz/doc/komparativni_pristup.pdf [cit. 2022-03-03].

10 Například Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

11 Viz BUMOVÁ, Ivica: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*. In: Luther, D.: *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 41–74.

jejich začátky v nové zemi, hledání zaměstnání, učení se cizímu jazyku i schopnost navázat nové vztahy během integračního procesu.

2.5.2 Prameny k tématu integrace

Při sběru dat k tématu integrace československých uprchlíků a jejich následném zpracování jsem postupoval v několika krocích, které odpovídaly jednotlivým úrovním stanoveným Heckmannovou teorií a každou z úrovní jsem porovnával z hlediska situace uprchlíků v Rakousku a ve Švýcarsku. Vzhledem k tomuto dělení se lišil i typ použitých pramenů. Reakci národních vlád na československou krizi a masivní uprchlickou vlnu a následně vydaná související nařízení, statistiky počtu přijatých uprchlíků a postup vůči nim popisují prameny institucionální povahy. Jde většinou o zápisy z jednání vlád, o nařízení a statistiky ministerstev vnitra a zahraničních věcí, které jsou uloženy v rakouském státním a švýcarském spolkovém archivu (Österreichisches Staatsarchiv, Schweizerisches Bundesarchiv), doplňují je údaje z českého Archivu bezpečnostních složek.¹² Záznamy o integraci signatářů Charty přijímaných v Rakousku od druhé poloviny roku 1977 se nacházejí převážně v archivu Bruna Kreiského (Kreisky-Archiv) ve Vídni ve fondu Länderboxen: CSSR.¹³

O činnosti spolků a krajanských sdružení a o jejich pomoci uprchlíkům existuje celá řada pramenů uložená v archivech těchto organizací nebo ve specializovaných archivech, jako jsou například Výzkumné středisko historických menšin (Forschungszentrum für Historische Minderheiten)¹⁴ ve Vídni nebo Centrum pro československá exilová studia při Katedře historie FF Univerzity Palackého v Olomouci či Gruntoradovo Libri Prohibity. Mezi nejdůležitější prameny uložené v těchto archivech patří spolkový tisk, v němž je možno se dočíst nejenom o konkrétní pomoci uprchlíkům, nabídkách ubytování, ošacení či práce, ale i o reakci většinové společnosti na nově přichozí.

V Rakousku reprezentoval spolkový tisk zároveň jednotlivé skupiny rozdělené české menšiny, které vydávaly vlastní noviny. Na jedné straně zde existovaly *Vědecké svobodné listy*, založené po druhé světové válce (1946).¹⁵ Ty patřily zásluhou

12 V Rakousku se jednalo o prameny z Österreichisches Staatsarchiv Wien (= ÖStA), Bundesministerium für Inneres 1945–2002, Flüchtlingswesen; ve Švýcarsku to byly archiválie ze Schweizerisches Bundesarchiv Bern (= SBB), Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.

13 Kreisky-Archiv (= KA), Länderboxen: CSSR, Box 6, Charta 77, sg. 31/10.

14 Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten Wien, fond Pozůstalost Karla Mataly, Tschechen in Wien. Nach amtlichen Zählungen 1880–1981, sg. 13/662. Zároveň mi Jana Stárková a Matěj Kundračik pracující pro FzHM poskytli vedle cenných rad i šest autorizovaných rozhovorů s Čechy žijícími ve Vídni (Dáša Vokatá, Jiří Chmel, Jan Brabenec, Přemysl Janýr, Ota Koutný a Robert Urbánek).

15 Za poskytnutí těchto listů vděčím šéfredaktorce Haně Herdové.

svých šéfredaktorů, sociálních demokratů Josefa Petru a Josefa Jíravy, ke hlasitým kritikům politického vývoje v Československu po únorovém převratu a byly vydávány Menšinovou radou české a slovenské větve v Rakousku. Jako odezva na sílící kritiku kroků KSČ byl v květnu 1948 českými komunistickými funkcionáři ve Vídni založen týdeník *Vídeňské menšinové listy*, který se stal hlavním tiskovým orgánem hájícím politiku nového československého vedení. Od roku 1972 nesly listy název *Krajanské noviny. Časopis pro přátelství, svébytnost a svornost* a vycházely nejdříve jako čtrnáctideník a pak jako měsíčník. Dalším periodikem využitým při komparaci byl *Informační bulletin Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku* (později *Kulturní klub: Informační časopis Čechů a Slováků v Rakousku*), vydávaný od roku 1982, který se stal jedním z hlavních tiskových orgánů české posrpnové emigrace.¹⁶ U jeho zrodu, stejně jako u založení samotného Kulturního klubu, stál sociální demokrat Přemysl Janýr, který pak po dlouhou dobu určoval jeho podobu. Na stránkách těchto zmíněných periodik můžeme vypořadovat polemický tón odrážející rozpory nejen mezi starousedlíky, ale i mezi nimi a nově příchozími. Tyto rozpory proces integrace výrazně ovlivnily.

Pro vykreslení situace Čechů ve Švýcarsku po roce 1968 jsem využíval především časopis *Zpravodaj*, který vznikl nejprve jako stručný informační bulletin pro potřeby uprchlíků pobývajících v různých švýcarských kantonech, následně se z něho stal krajanský časopis celošvýcarského významu. Dodnes tento časopis poskytuje dobrý přehled o aktivitách různých krajanských spolků a o událostech, které mají vliv na českou komunitu ve Švýcarsku. Kromě tohoto periodika jsem měl k dispozici i různé archiválie krajanských spolků, jako zápisy z jednání, pozvánky na kulturní akce či stanovy jednotlivých krajanských organizací.¹⁷

Jak integrační proces působil na samotné uprchlíky, jak se v nové zemi orientovali, jak jednali a co očekávali – to vše je možné najít v nejrůznějších pramenech osobní povahy, od autobiografií až po osobní korespondenci. V rámci této badatelské práce jsem čerpal z materiálů Československého dokumentačního střediska Viléma Prečana a materiálů Moravského zemského muzea. Jediněčné je také DVD, které mi poskytl narátor Petr Cejnar, s nahrávkou dvouhodinového rozhovoru uskutečněného v rámci orálněhistorického projektu *MenschenLeben*. Projekt organizoval v roce 2009 profesor Gerhard Jagschitz z Institutu soudobých dějin Vídeňské univerzity.¹⁸

K vybraným (a v očích pražského režimu nebezpečným) osobám shromažďovala podrobné informace Státní bezpečnost a ty se nacházejí v Archivu bezpečnostních složek. Z nich jsem pro předkládanou knihu využil archiválie uložené ve fon-

16 Více o menšinovém tisku viz STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 300–323.

17 Například Archiv Besedy Svatopluka Čecha. Almanach 1910–2010.

18 Audiovizuální archiv Technického muzea ve Vídni, rozhovor s Petrem Cejnarem vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009. Sbíрка Österreichische Mediathek, MenschenLeben.

dech Objektové svazky a Svazková agenda hlavní správy rozvědky. Analyzoval jsem především obsáhlý svazek „Demokrat“, vedený Státní bezpečností na Přemysla Janýra, který čítá několik set stran. Informace získané z Archivu bezpečnostních složek jsem využil nejen pro rozbor motivů vedoucích československé občany k odchodu, či naopak návratu do země, k popisu situace českého exilu v sedmdesátých a osmdesátých letech, ale i pro analýzu faktorů ovlivňujících míru identifikace narátorů s Československem.

2.5.3 Orálněhistorické prameny k tématu národní identity

S prameny získanými metodou orální historie, která je založena na nahrávání, přepisu a analýze rozhovorů s narátory – pamětníky, jsou spojena specifika, jichž si každý, kdo s touto metodou pracuje, musí (nebo by měl) být vědom.¹⁹ Ať již jde o samotné údaje obsažené v rozhovorech, které jsou „byťstně subjektivní“,²⁰ o podíl tazatele na utvářeném rozhovoru, nebo o selektivní charakter lidské paměti; to vše jsou faktory, s nimiž se musí badatel vypořádávat. I přes kritiku této metody,²¹ respektive jejího nesprávného používání, má dnes orální historie své místo mezi uznávanými historickými metodami. Nadto získala tato metoda v České republice institucionální základnu v podobě Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a České asociace orální historie. Zároveň se vyučuje jako samostatný obor na FHS UK.

Dnes existuje o orální historii i o způsobu vedení rozhovorů celá řada odborných publikací. Ty ji definují „zároveň jako historickou metodu, způsob práce s prameny a formu vedení výzkumu zasahující mezi různé vědecké obory“.²² Především se ale jedná o metodu kvalitativního výzkumu, která je schopna zachytit „historii v perspektivě

19 Nejlépe vystihl specifčnost orální historie a životopisných vyprávění jako historických pramenů italský profesor americké literatury Alessandro Portelli v příspěvku *Co činí orální historii odlišnou*. Viz PORTELLI, Alessandro: *What makes oral history different*. In: Perks, R. – Thomson, A. (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998, s. 63–74.

20 MÜCKE, Pavel – VANĚK, Miroslav – PELIKÁNOVÁ, Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007, s. 21.

21 Například GRUBER, Jan: *Orální historie mezi aktivismem a akademismem*. Dějiny – Teorie – Kritika, 2013/2, s. 275–280.

22 „Oral History ist zugleich eine Methode, eine Quellenart und ein interdisziplinäre Forschungsfeld. Interviews mit Zeitzeuginnen und -zeugen zu führen und diese auszuwerten, macht die Methode aus; die bei den Interviews entstehenden Bänder oder digitalen Aufzeichnungen und die von wiederum ins Schriftliche gezwungenen Transkriptionen stellen die Quellen dar, auf denen Oral History basiert.“ Viz OBERTREIS, Julia – STEPHAN, Anke: *Die Methodik der Oral History und die Erforschung (post)sozialistischer Gesellschaften*. In: Oberreis, J. – Stephan, A. (eds.): *Erinnerungen nach der Wende. Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften*. Essen 2009, s. 9. Mezi další literaturu zabývající se orální historií patří například ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010; VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2011.

aktéra“;²³ jejímž hlavním úkolem je „objasnit, jak se lidé v daném prostředí a situaci dobírají toho, co se děje, proč jednají určitým způsobem a jak organizují své všednodenní aktivity a interakce“.²⁴ Druhá část této knihy, která se zabývá konstrukcí národní identity během rozhovoru, je proto postavena především na orálněhistorických pramenech.

2.5.4 Strategie sběru dat a použitá metoda

Většina rozhovorů s narátory – účastníky posrpnové emigrační vlny a signatáři Charty 77 – byla pořízena během tří terénních výzkumů v rozmezí let 2011–2014. První z nich proběhl v rámci programu Freemovers ve Vídni v září 2011 ještě jako součást diplomového projektu *Češi ve Vídni po roce 1968* a byl zaštitěn Vídeňskou univerzitou, respektive ředitelem Ústavu pro soudobé dějiny (Institut für Zeitgeschichte) profesorem Oliverem Rathkolbem. Během tohoto výzkumu se podařilo metodou sněhové koule (*snowball sampling*) získat množství kontaktů na příslušníky české menšiny a uskutečnit 15 semistrukturovaných rozhovorů, z čehož devět bylo nahrávaných metodou orální historie.

O dva roky později navázal na získané kontakty druhý terénní výzkum, tentokrát vedený v rámci disertačního projektu podporovaného Historickým ústavem Masarykovy univerzity. Sněhová koule se za tu dobu již rozrostla natolik, že bylo možné kontaktovat narátory na základě diferencovanějších kritérií a nahané rozhovory tak pokryly daleko větší spektrum Čechů žijících v Rakousku. Nahráno bylo dalších 10 rozhovorů, z nichž tři představovaly „druhé sezení“ a vyvinuly se v plnohodnotná životopisná vyprávění.

Závěrečný terénní výzkum, realizovaný v srpnu 2014, směřoval za krajany do Švýcarska. Rozdíl mezi oběma zeměmi byl již v samotném průběhu oslovování narátorů. Oproti postupnému navazování kontaktů na Čechy ve Vídni, kdy se sněhová koule nabalovala jen pomalu a „obezřetně“ na základě osobních doporučení, proběhlo kontaktování krajanů ve Švýcarsku nejčastěji přes e-mailové adresy uvedené na stránkách Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku, který jednotlivé krajanské spolky sdružuje. Ve většině případů jsem na žádost o rozhovor (samozřejmě po představení svého disertačního projektu) obdržel kladnou odpověď a pak jen záleželo na určení konkrétního data a času. Rozhovory, kterých bylo nakonec 13, proběhly v několika švýcarských městech – v Bernu, Ženevě, Curychu a Basileji – a získané poznatky byly pro výzkum a komparaci neobyčejně cenné.

23 PAVLÁSEK, Michal: *Promýšlet Veliké Srediště. Etnologická brikoláž sociokulturních aspektů života krajanů v jižním Banátu*. Disertační práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2013.

24 HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha 2005, s. 52.

Vedle těchto tří velkých terénních výzkumů v zahraničí jsem navázal kontakty i s narátory, kteří se po pádu železné opony rozhodli vrátit zpátky do České republiky – s dostatečně velkou „sněhovou koulí“ již jejich oslovování nepředstavovalo vážnější problém. Tři rozhovory byly nahrány v Praze, jeden v Brně a jeden v Blansku. Za jedním z narátorů jsem se rovněž několikrát vracel do Vídně. Celkově jsem za čtyři roky práce na tématu českého „posrpnového“ exilu uskutečnil téměř pět desítek rozhovorů (48), přitom nahraných a přepsaných interview bylo 36. K použitým rozhovorům musím připočítat ještě šest autorizovaných a přepsaných rozhovorů, které mi pro tento badatelský úkol poskytlo již zmiňované Výzkumné středisko historických menšin ve Vídni.

2.5.5 Kritéria výběru narátorů

Primárním hlediskem při oslovování narátorů byl jejich odchod za hranice v emigrační vlně následující po sovětské invazi 21. srpna 1968, která trvala až do října 1969, kdy československá vláda omezila vydávání cestovních dokladů a upravila platnost výjezdních doložek.²⁵ Toto časové kritérium bylo důležité z několika důvodů. Všichni narátoři, ať ve Švýcarsku nebo Rakousku, měli podobné motivy k odchodu za hranice, zažili obdobné podmínky v hostitelských zemích, dostalo se jim materiální nebo finanční pomoci a bylo s nimi po právní stránce zacházeno jako se skupinou „československých uprchlíků“. Především ale všichni tito narátoři žili v zahraničí v době nahrávání rozhovorů již více než čtyřicet let a je zřejmé, že takto dlouhá doba ovlivnila míru jejich integrace ve společnosti a projevila se i v prezentování národní identity během rozhovorů.

Ačkoliv jsem coby tazatel bral zřetel i na další kritéria – věk narátora v době opuštění země, motivy k odchodu, jeho povolání, náboženské nebo politické přesvědčení – zůstávala hlavním a nejdůležitějším faktorem jeho přináležitost k posrpnové emigrační vlně. V rámci projektu vzniklo i několik rozhovorů jako osobních případových studií s narátory, kteří opustili Československo v poúnorové emigrační vlně, nebo hledali zahraniční azyl v osmdesátých letech. I v těchto případech hrálo primární roli pro jejich výběr časové hledisko odchodu za hranice.

25 Konkrétně se jednalo o vládní nařízení (114/1969 Sb.), jež nad rámec platného zákona z roku 1965 (63/1965 Sb.) stanovovalo, ve kterých případech může být odepřeno vydání cestovního dokladu. Stačilo například, aby byla cesta do ciziny „v rozporu s ochranou bezpečnosti státu, vnitřního pořádku, veřejného zdraví nebo morálky“. Zároveň byla vyhláškou ministerstva vnitra a zahraničních věcí upravena platnost výjezdních doložek (115/1969 Sb.). Obě opatření v konečném důsledku odchody za hranice skutečně omezila. Přesné znění obou dokumentů je k dispozici na stránkách Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Viz Vládní nařízení 114/1969 Sb. a Vyhláška ministerstva vnitra a zahraničních věcí 115/1969 Sb. [online]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=114&r=1969> [cit. 2016-01-02].

2.5.6 Metodika vedení rozhovorů a způsob nahrávání

Kontaktování možných narátorů probíhalo především prostřednictvím e-mailu, ve kterém byly popsány hlavní cíle projektu a moje dosavadní publikační činnost – především tedy diplomová práce o Čechách ve Vídni, na kterou disertační projekt přímo navazoval. Druhým způsobem oslovování narátorů byl telefonát, který jsem volil v případě, že jsem získal telefonní číslo a mohl se odkázat na doporučení známého či přítele narátora. Jednalo se o narátory, kteří z nejrůznějších důvodů nevyužívali počítač nebo se vyhýbali komunikaci po internetu. Naprostá většina oslovených po představení projektu souhlasila s nahrávaným rozhovorem. Odmítnutí, respektive tichý nezájem, projevíli jen dva oslovení narátoři, další tři se z projektu omluvili kvůli časové vytíženosti. Pouze jedenkrát bylo nahrávání na výslovnou žádost oslovené narátorky úplně zrušeno, neboť se již podle svých vlastních slov „*nechtěla k uplynulým událostem znovu vracet*“.

Nahrávání rozhovorů probíhalo nejčastěji u narátorů doma, což byla varianta, které jsem dával přednost z důvodu ničím nerušeného zvuku pořízené nahrávky. Nebránil jsem se ale ani vedení rozhovorů v kavárně či restauraci v okolí narátora bydliště. Vzhledem ke kvalitnímu diktafonu Olympus (VN-711 PC), na který byly rozhovory pořizovány, okolní šumy v restauracích většinou výpovědní hodnotu nahrávky nesnižovaly. Jen v jednom případě – když si pamětník k vyprávění objednal jídlo – musel být rozhovor přerušen. Kromě rozhovorů s pěti narátory, které byly uskutečněny ve více sezeních a které se vyvinuly v životopisná vyprávění, se jednalo o semistrukturovaná interview realizovaná kvůli omezeným časovým možnostem autora v jednom sezení. Otázky byly rozděleny do několika okruhů, a kromě základních biografických údajů pátraly po příčinách a průběhu odchodu a následném životě v exilu a současně po vztahu narátorů k jejich dřívější vlasti a k někdejšímu spoluobčanům.

Všechny rozhovory obsahují také záznam o rozhovoru a informace ke způsobu jeho přepisu. Stejně jako u rozhovorů pro diplomovou práci byli i nyní někteří narátoři zaskočení přepisem, který se snažil „*zachytit stylistická a jazyková specifika narátora*“;²⁶ a zvažovali svou další účast v projektu. Většinou je pomohlo přesvědčit k pokračování ve spolupráci opětovné ujasnění cílů projektu a zdůvodnění takového způsobu přepisu. I přes tuto snahu však v jednom případě narátor spolupráci ukončil a mě vyzval ke změně povolání.²⁷

Ne vždy se ovšem rozhovory podařily podle přání či představy tazatele. O objednaném jídle již byla řeč, jindy zase nahrávání zhatil alkohol, nebo hodinové zdržení tazatele v městské hromadné dopravě, po kterém již narátor ztratil o rozhovor zájem. V jiném případě zase krásný slunný den a vysoká teplota vzduchu

26 VANĚK, M. – MÜCKE, P.: *Třetí strana trojúhelníku*, s. 157.

27 Byl jsem vyzván, abych se přeorientoval na obor kuchař-číšník.

svedly pamětníka ke koupání v Dunaji s přáteli a na vyprávění životního příběhu v zaplněné vídeňské kavárně proto nedošlo. Jindy se naopak protáhl rozhovor natolik, že se nepodařilo jej dokončit, protože jej přerušil (pro badatele zpravidla takřkajíc „v tom nejlepším“) příchod narátorova kamaráda, příbuzného nebo známého. Ale to vše patří k metodě orální historie, jejímž hlavním pramenem jsou lidé samotní.

2.5.7 Narátoři: seznam účastníků výzkumu

Tabulka 1: Seznam narátorů – Rakousko

Jméno narátora	Rok narození	Místo narození	Rok odchodu do exilu
Ilona Mühlbergerová (roz. Žmolová)	1945	Brno	1956
Zdena Kasparová (rozhovor z roku 2011)	1939	neuveдено	1968
Zuzana Brejchová	1953	Praha	1968
Milan Ráček (rozhovor z roku 2011)	1943	Zlín	1968
Irena Ráčková (rozhovor z roku 2011)	1943	Povážská Bystrica	1968
Petr Cejnar (rozhovor z roku 2011)	1944	Čáslav	1968
Gustav Líbal (rozhovor z roku 2011)	1954	neuveдено	1968
Vladimír Čevela (rozhovor z roku 2011)	1948	Bystřice pod Hostýnem	1968
Anna Žaloudková	1947	Praha	1968
Helena Baslerová	1950	Jižní Čechy	1968
Ludvík Kavín	1943	Brno	1977
Přemysl Janýr ml.	1949	Praha	1978
Helena Medková	1946	Praha	1978
Ondřej Kohout	1953	Praha	1981
Stanislav Adámek	1962	Brno	1983
Miloslav Korbělík	1953	Ústí nad Orlicí	1988

Tabulka 2: Seznam narátorů – Švýcarsko

Jméno narátora	Rok narození	Místo narození	Rok odchodu do exilu
Hana Sládková-Koželuhová	1928	Praha	1950
Dana Linhartová	1946	Praha	1968
Karel Kukul	1927	Praha	1968
Jaroslav Havelka	1937	Loštice (Šumperk)	1968
Libor Šimeček	1951	Ostrava	1968
Iva Gikalová	1934	Brno	1968
Marie Fischerová	1954	Praha	1976
Petr Chour	1943	Praha	1968

Jméno narátora	Rok narození	Místo narození	Rok odchodu do exilu
J. M. (anonym)	neuveдено	neuveдено	1968
Stanislav Kráčmer	1955	Havlíčkův Brod	1983
Jaroslav Zrůst	1940	Praha	1968

Tabulka 3: Seznam narátorů – skupinové rozhovory

Sokol Baden
Jaroslav Zrůst Marie Franzlová Marie Koubová
Sokolská župa švýcarská
Petr Chour Eva Svobodová Jiří Svoboda Jana Vodičková Václav Günter
Katolický klub
Stanislav Adámek Robert Beck Anna Žaloudková

Tabulka 4: Rozhovory mimo zkoumanou oblast

Jméno narátora	Datum narození	Místo narození	Důvod zařazení
Dušan Šimko	1945	Košice	národnost slovenská
Bruno Aigner	1942	Waidhofen an der Ybbs	národnost rakouská
Josef Blažek	1937	Brno	exil v SRN

2.6 Literatura

První část této knihy, soustředěná na integraci Čechů, kteří přišli do Rakouska a Švýcarska v posrpnové emigrační vlně, navazuje na publikace autorů dlouhodobě se věnujících problematice místních krajanských hnutí a spolků. V případě Rakouska jde o publikace historičky Vlasty Valešové,²⁸ která se zabývala vídeňskými Čechy ve 20. století a v současnosti pracuje jako archivářka Školského spolku Komenský. Kromě monografie *Vídeňští Češi včera a dnes* redigovala katalog výstavy *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století*²⁹ konané v Clam-Gallasově paláci v Praze

28 Jména žen-exulantek jsou v textu uváděna v jejich původním, přechýleném tvaru, bez ohledu na to, zda jejich nositelky později začaly v zahraničí používat jméno bez přechylovací přípony (pozn. redakce).

29 VALEŠ, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. / Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002, a VALEŠ, Vlasta: *Vídeňští Češi včera a dnes. Úvod do dějin a současnosti*

v roce 2001 a 2002, do něhož přispěli renomovaní autoři, například Karl Brousek. Ten se věnoval především odboji vídeňských Čechů za druhé světové války, nicméně jeho kniha *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*³⁰ publikovaná v roce 1980, se stala odrazovým můstkem nejenom pro tuto monografii, ale navazovali na ni i další autoři, kteří se zabývali tématy asimilace a integrace Čechů ve Vídni, jako třeba Věra Kapeller (dříve Mayerová)³¹ z Rakouské akademie věd (Institut für Stadt- und Regionalforschung). Velmi cenné pro předkládanou knihu byly také publikace akademiků sdružených kolem Výzkumného střediska historických menšin, zejména práce Jany Stárkové a Reginy Wonisch,³² stejně jako kolektivní monografie *Videňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny*, vydaná Kulturním klubem Čechů a Slováků ve Vídni, do níž přispěli čelní představitelé vídeňské české menšiny.³³

Důležité pro mě byly i sborníky *Asylland wieder willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*³⁴ a Maticí moravskou vydaný *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft*,³⁵ nebo v roce 2009 publikovaný sborník a katalog k výstavě *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení*.³⁶ Informace jsem čerpal i z knihy *Přišli jsme odjinud* autorky Marie Brandeis,³⁷ která zaznamenávala pro časopis *KLUB* rozhovory s nejrůznějšími příslušníky české menšiny, nebo z autobiografií Pavla Kohouta či Ivana Medka.³⁸ Rovněž nesmím zapomenout zmínit, že tato kniha navazuje tématem integrace českých uprchlíků v Rakousku také na shromážděný materiál a závěry Margity Urbanek,³⁹ která se

české národnostní skupiny ve Vídni. / Die Wiener Tschechen einst und jetzt. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien. Praha 2004.

30 BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert.* Wien 1980.

31 MAYER, Vera: *Tschechen in Wien. Alte und neue Migration am Beispiel des tschechischen Vereinswesens.* In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei.* München 2001, s. 59–72.

32 STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 300–323; WONISCH, Regina (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation.* Wien 2010.

33 BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (eds.): *Videňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe.* Wien – Praha 2006.

34 HEISS, Gernot. – RATHKOLB, Oliver (eds.): *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914.* Wien 1995.

35 KNOZ, Tomáš (ed.): *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft.* Brno 2006.

36 KARNER, Stefan – STEHLÍK, Michal (eds.): *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy.* Schallaburg – Jihlava 2009.

37 BRANDEIS, Marie: *Přišli jsme odjinud. Kniha rozhovorů s Čechy a Slováky v Rakousku.* Praha 2003.

38 KOHOUT, Pavel: *To byl můj život?? (Druhý díl) 1979–1992.* Příbram 2006; MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně.* Praha 2005.

39 Margita Urbanek (* 1954) přišla jako desetiletá spolu s rodinou do Rakouska v posrpnové emi-

obdobnou problematikou zabývala ve své disertaci, a především na detailní sociologickou studii *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, kterou pro rakouské ministerstvo vnitra po téměř čtyřletém úsilí zpracovala Irena Mlynářová-Dubská. Tato studie, která vyšla v březnu 1988, zkoumá téma integrace z „*pohledu očekávání, potřeb a zkušeností již začleněných uprchlíků z východního bloku, mezi nimiž nechyběli ani uprchlíci z Československa*“.⁴⁰

Stejně různorodá je i literatura k tématu českých uprchlíků ve Švýcarsku. Nejvýznamnějšími průvodci po – mně tehdy ještě neznámé – krajině českého exilu a krajanských spolicích ve Švýcarsku byly publikace Centra pro československá exilová studia při Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci: *Emigrace, Studie z dějin emigrace* a také *Československý exil a krajanská hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*.⁴¹ Důležitá byla především studie Miloše Trapla a Arnošta Skoupého *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*,⁴² která mi spolu s konzultacemi u prvního ze jmenovaných poskytla základní orientaci v problematice a ovlivnila směřování mého švýcarského terénního výzkumu. Vedle těchto prací mé psaní inspirovaly publikace Stanislava Broučka z Etnologického ústavu Akademie věd České republiky, který se spolu s kolegy (například s bývalým senátorem Tomášem Grulichem) dlouhodobě zabývá otázkami českého exilu a krajanských sdružení v Evropě i ve světě, především sborníky *Češi v cizině, Migrace a česká společnost, Češi za hranicemi na přelomu století*, anebo monografie představující pohled na exil těch, co zůstali doma, s názvem *Domácí postoje k zahraničním Čechům*.⁴³

Z literatury, která byla publikována ke sledovanému tématu ve Švýcarsku, je možné zmínit například sborník *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert* a především knihu *Exil in Basel*, v níž jsou zazname-

grační vlně. Studovala nejprve oděvní průmyslovou školu (*Textilhandelsakademie*) ve Vídni a koncem 70. let započala studium sociologie na Vídeňské univerzitě. Dlouhodobě se věnovala právě tématu českých uprchlíků v Rakousku, zpracovala jej také ve své magisterské práci, viz ÚRBANEK, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich. Biographische Brüche und Neuanfänge*. Dissertation, Fakultät für Sozialwissenschaften, Universität Wien. Wien 2009.

40 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988, s. 2.

41 KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006; KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací*. Olomouc 2003; TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989. I. Od května 1945 do srpna 1968*. Olomouc 2004.

42 TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, ARNOŠT: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*. In: Sborník prací historických XIX, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 31, 2003, Olomouc 2003, s. 337–343.

43 BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině 9*. Praha 1996; BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš (eds.): *Migrace a česká společnost. Výběr textů a diskuse z konference k aktuálním problémům migrací*. Praha 2012; BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. června 1998*. Praha 2000; BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2008.

nány rozhovory s Čechy a Slováky žijícími v exilu ve Švýcarsku vedené spisovatelem a žurnalistou Dušanem Šimkem.⁴⁴ Neméně zajímavé byly i autobiografie českých krajanů ve Švýcarsku, kteří opustili komunistické Československo: Oskara Leo Krause, Petra Chudožilova, Libuše Paukertové-Leharové, a kniha *Matchball* o Haně Sládkové-Koželuhové.⁴⁵ Ve svých vyprávěních popisují nejenom život v Československu za totality, motivy k odchodu a jeho průběh, ale i těžké začátky v hostitelské zemi a nový život.

44 ŠIMKO, Dušan: *Exil in Basel. Gespräche mit Flüchtlingen aus der Tschechoslowakei*. Košice 2003.

45 KRAUSE, Oskar L.: *Snad jsem nezabloudil. Vzpomínky na posledních 60 let*. Pfäffikon 2008; CHUDOŽILOV, Petr: *Boj o fousek*. Praha 1996; PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Revilliodovou*. Praha 2007; KOLÁŘ, Petr: *Matchball. Hana Sládková-Koželuhová*. Praha 2010.

3 UJASNĚNÍ POJMŮ

Třetí kapitola – v mnoha ohledech klíčová – přiblíží teorie, o které se tato kniha opírá a na jejichž základech stojí. S pojmy, které jsou zde představeny a v následujících kapitolách používány, nakládá řada autorů různým způsobem a ty tak nabývají odlišných významů.⁴⁶ V hustém lese interpretací a reinterpretací společenských termínů není těžké se ztratit ani po mnohaletém badatelském úsilí. Stejný pojem použitý v jiném kontextu získává často nový obsah.⁴⁷ V předkládané knize je užíváno množství pojmů, které vyžadují teoretické upřesnění. Jsou například lidé, kteří opustili svoji vlast – Československo – emigranti, exulanti, uprchlíci, anebo slovníkem státních komunistických médií „zrádci národa“? Co se s nimi stalo poté, co odešli? Asimilovali se nebo integrovali v majoritních hostitelských společnostech? Jsou to Češi, Slováci nebo Čechoslováci? Co je to identita a může být vůbec národní? Přál bych si, abych na tyto otázky mohl dát jasné odpovědi podložené konsenzem napříč vědními obory. Ale, jak je uvedeno v této kapitole, není to snadné.

46 Jeden příklad za všechny, který v této práci zazní ještě několikrát. Tím je termín *identita*, na jehož nejednoznačné užívání ve společenských vědách upozornili sociologové Rogers Brubaker a Frederick Cooper v již zmíněné studii. Viz BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 1–47. Rozdílné významy se vážou například k pojmům náboženství, kultura nebo nacionalismus.

47 Jednou se *emigrací* rozumí odchod, ať již nucený, nebo dobrovolný za hranice země, podruhé je jí označován stav, ve kterém se příchozí v nové zemi nacházejí, a jindy se místo emigrace používá pojem *exil*. Problematice pojmů *exilu* a *emigrace* se věnuje například profesor Miloš Trapl z Univerzity Palackého v Olomouci. Viz TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) migraci či exilu*. In: Goněc, V. (ed.): Česko-slovenská historická ročenka 2005/1, Brno 2005, s. 73–77.

3.1 Emigrace a exil

Začneme nejdříve u zdánlivě jednoznačných termínů – emigrace a exilu. Pojmem *emigrace* řada autorů označuje legální migraci, akt odchodu z vlasti a trvalé usazení se v nové zemi. Emigrace je „*dvojstranným právním aktem, legitimním pro krajinu odchodu a příchodu*“.⁴⁸ Často, především pro emigraci z českých zemí v 19. a na počátku 20. století, bývá užíváno pojmu „vystěhovalectví“ a jedná se o migraci osob za lepšími životními podmínkami.⁴⁹ Jak uvádí Jozef Špetko, emigrace je „*sociální a hospodářskou kategorií*“.⁵⁰ Ti, kteří emigrovali, jsou z logiky věci „emigranti“. Tento pojem se ovšem používá v české historiografii i pro turbulentní 20. století, kdy – vlivem obou totalitních režimů – byla situace o poznání komplikovanější a kdy se v odborných publikacích vedle pojmu „emigrace“ začal používat i termín „exil“.

O tom, že lidé prchající před nacismem a opouštějící Protektorát Čechy a Morava odcházeli do *exilu*, stejně jako o faktu, že Benešova vláda v Londýně byla *exilová*, panuje mezi historiky shoda. Se souhlasem se setká užití tohoto termínu i pro občany, kteří opustili Československo po komunistickém „Vítězném únoru“ v roce 1948. Byli to exulanti, „*protože šli do exilu z oprávněné obavy před pronásledováním*“ (například činitelé nekomunistických stran), nebo „*z důvodů zásadnějšího nesouhlasu s komunistickým režimem*“.⁵¹ Zjednodušeně bychom tak mohli uvést, že *emigrace* pro řadu autorů souvisela s hledáním vhodnějších podmínek k životu v nové zemi, kdežto *exil* znamenal různými vnějšími vlivy vynucený odchod za hranice.⁵²

Problém s terminologií nastává ovšem u lidí odcházejících z Československa do zahraničí o dvacet let později, po násilném potlačení pražského jara vojsky Varšavské smlouvy. Pavel Tigrid, který ze země odešel do exilu dvakrát, kvůli nacistické i komunistické diktatuře,⁵³ a od roku 1960 žil ve Francii, při svém bilancování

48 ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994, s. 5.

49 Například: BROUČEK, S. – HRUBÝ, K.: *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*.

50 ŠPETKO, J.: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí*, s. 5.

51 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 74.

52 Toto dělení najdeme například ve studii o emigraci Dušana Ratici: „*Emigrácia ako pojem spojený v motivačnej oblasti s hľadáním vhodnejších životných podmienok mimo hranice vlasti všeobecne, exil, ako odchod za hranice vynútený rôznorodými formami útlaku a danými negatívnymi politickými okolnosťami v domovskej krajine*.“ Viz RATICA, Dušan: *Fenomén emigrácie zo Slovenska v 2. polovici 20. storočia – etnologické východiská*. In: LUTHER, D. (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006, s. 17–40.

53 Pavel Tigrid poprvé opustil Československo v březnu 1939, kdy se mu naskytlá příležitost uprchnout do Londýna. Zde navázal spolupráci s Československou prozatímní (exilovou) vládou a začal se podílet na českém vysílání rádia BBC. Do země se vrátil po konci války 18. 6. 1945, ale musel znovu odejít do exilu v souvislosti s únorovým převratem. Měl být zatčen již 23. 2. 1948, ale v té době pobýval jako reportér v západním Německu. Zpátky do vlasti se vrátil až v prosinci 1989. Viz TIGRID, Pavel – KOTYK, Petr: *Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyky*. Praha 2010.

šesti let uplynulých od srpnových událostí, označil lidi, kteří se různým způsobem zapojili do exilové činnosti, jako „emigraci politickou“.⁵⁴ Do této kategorie náleželi především reformní komunisté, nebo lidé, kteří se aktivně podíleli na politické činnosti v západním světě, jako například Jiří Pelikán nebo Jan Kavan. Ostatní jsou potom označováni pojmem „hospodářská emigrace“. Tedy ti, kteří Československo údajně opustili především kvůli vidině lepšího života a lepším životním podmínkám na Západě a jejich motivace měla být byla ovlivněna především ekonomickými faktory. Toto dělení převzali i další autoři a zmiňuje se o něm i Miloš Trapl.⁵⁵ Je pravda, že podmínky, ve kterých lidé odcházeli v roce 1968 či v roce 1969, byly velmi rozdílné oproti konci čtyřicátých let. Dlouhou dobu byla v platnosti pravidla pro cestu do zahraničí schválená v Akčním programu KSČ 5. dubna 1968. Hranice byly dlouho otevřené, až do 9. října 1969, kdy byla zrušena platnost výjezdních doložek. Také přijímání uprchlíků bylo v zemích, kam tehdy přicházeli a ve kterých byla koncem šedesátých let hospodářská konjunktura, vstřícnější, než tomu bylo v době po únoru 1948.

Při bližší analýze situace v Československu a při rozboru nahraných rozhovorů s narátory – pamětníky zjistíme, že obraz této „posrpnové emigrační vlny“ a motivy tehdejších odchodů do zahraničí jsou daleko plastičtější a nelze je omezit jen na zlepšení životní úrovně. O zklamání z vývoje v Československu jako pohnutce k emigraci mluvil v rozhovoru například Milan Ráček a vyjádřil tím pocity i ostatních mnou oslovených účastníků této vlny:

„Tak důvody k emigraci. Já myslím, že vám na tuto otázku odpovídají pravděpodobně všichni osmašedesátníci stejně. [...] K tomu opuštění republiky, to bylo tak, že jsme vsadili v podstatě na jednoho koně, a to byla demokratizace. Ty změny byly v tom šedesátém osmém roce evidentní. A najednou měl být konec. Lidé byli nadšení z toho společenského pohybu a najednou byl konec. My jsme to velice trpce nesli.“⁵⁶

Motivům, které vedly tisíce lidí k odchodu z vlasti, bude věnována jedna z následujících kapitol, nicméně již z výše uvedeného je patrné, že pro velkou část z nich nebyla ekonomická motivace primární. V knize *From Dubcek to Charter 77*, vydané k desátému výročí okupace Československa, popisuje historik Vladimír Kusin tři hlavní důvody, které přiměly většinu uprchlíků k odchodu ze země. Patřily mezi ně obavy z budoucího domácího vývoje, znechucení z brutálního ukončení reformního procesu v Československu, a nakonec vize materiálního přilepšení.

54 Pavel Tigrid psal svou knihu o politické emigraci v roce 1974 a kromě hodnocení činnosti různých exilových skupin v ní předjímal i vývoj mezinárodních vztahů a roli českého a slovenského exilu v bipolárním světě. Viz TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990.

55 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 74.

56 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

Jak následně dodává, většina těch, co opustili vlast, jednala na základě více než jen jednoho motivu.⁵⁷

Velkou roli při rozhodování, zda odejít, či zůstat, hrála ovšem nemožnost návratu a neblahá vidina přerušení rodinných kontaktů, stejně jako vědomí, že odchod zkomplikuje situaci členům rodiny, kteří setrvali ve vlasti. Komunistický režim pochopitelně ochod svých občanů na Západ nelibě nesl a nejenže trestal odnětím svobody až na pět let (podle § 109 trestního zákona)⁵⁸ ty, kteří se k tomuto kroku odhodlali, ale šikanoval nejrůznějšími překážkami i jejich příbuzné, kteří zůstali doma v Československu (často ekonomickým a společenským degradováním). To vše znamenalo obrovský psychologický tlak, kterému museli uprchlíci čelit před svým odchodem z domova i po něm. Ještě jednou si dovoluji citovat spisovatele Milana Ráčka:

„A když jsme odcházeli, tak jsme opravdu odcházeli navěky. Nedovedli jsme si představit, že bychom se tam jednou vrátili.“⁵⁹

Souhlasím s názorem Miloše Trapla, který se kloní k tomu, aby i ti, kteří odešli proto, „aby nemuseli znovu žít v politickém ovzduší diktatury a útlaku [...], a šli, prostě řečeno, za svobodou“,⁶⁰ byli označováni termínem „exulanti“. K exulantům řadí Trapl i ty, kteří byli přinuceni k odchodu za hranice režimem v sedmdesátých a osmdesátých letech (například v rámci akce Asanace), nebo kterým byl znemožněn návrat do vlasti, jako třeba kardinálu Josefu Beranovi či spisovateli Pavlu Kohoutovi. Proto se v této knize bude o *emigraci* mluvit pouze jako o aktu opuštění rodné země a o stavu, ve kterém se v zahraničí ocitly tisíce Čechů a Slováků jako o *exilu*. Zároveň československé občany, kteří emigrovali, budu v následujících kapitolách charakterizovat termínem *exulanti*, anebo – terminologií archivních pramenů v Rakousku či Švýcarsku – pojmem *uprchlíci* (die Flüchtlinge, refugees).⁶¹

O definici uprchlíka tak, jak byla stanovena v *Úmluvě o právním postavení uprchlíků* přijaté v roce 1951 Valným shromážděním OSN v Ženevě,⁶² jsem se

57 “[It] consisted of three basic factors: disgust over the forcible termination of the reformist experiment; fear of the turn which future events in Czechoslovakia could take, and the vision of material betterment for themselves and their children.” Viz KUSIN, Vladimír V.: *From Dubcek to Charter 77. A study of ‘normalization’ in Czechoslovakia 1968–1978*. Edinburgh 1978, s. 172.

58 Sběrka zákonů č. 140/1961 [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrceni-hranice/dokumenty/zakon140-1961.pdf> [cit. 2017-01-23].

59 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

60 TRAPL, M.: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 15.

61 Fondy rakouského i švýcarského ministerstva vnitra hovoří o československých uprchlících (*tschechoslowakische Flüchtlinge*). Viz označení fondu ve Švýcarském spolkovém archivu (SBB, f. Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.)

62 „Uprchlík je osoba, která se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám

opíral již ve své diplomové práci *Videňští Češi po 40 letech*, na kterou nyní v řadě ohledů navazují.⁶³ Nejenže byli na základě této definice přijímáni českoslovenští občané západními hostitelskými zeměmi po srpnové invazi, ale zároveň mi tento pojem dovoluje vyhnout se negativně hodnotícímu náboji, který obsahují termíny *émigrace* nebo *emigranti* pro řadu narátorů. Za emigranty byli starší generací exulantů často označováni lidé spojení výhradně s ekonomickými zájmy, kteří údajně odcházeli na „zlatý Západ“ za vidinou rychlého zbohatnutí. Hanlivé označení „emigrant“ znamenalo v některých kruzích českých starousedlíků nebo pouňorových exulantů ve své podstatě totéž, co zlatokop deformovaný komunistickým režimem a nemající žádné národní cítění.⁶⁴ Nesmíme také zapomínat, že rovněž komunistický režim v Československu označoval odchod do zahraničí za „emigraci“, kterou často spojoval s adjektivem „zrádná“.

3.2 Češi, Slováci a Českoslováci

Problém s terminologií nastává i u pojmů český, slovenský a československý. Československá socialistická republika byla podle Ústavního zákona 100/1960 Sb. ze dne 11. července 1960 především „republikou československého pracujícího lidu“, založená na „pevném svazku dělníků, rolníků a inteligence, v jehož čele stála dělnická třída“.⁶⁵ Podle článku jedna ústavy šlo o stát dvou rovnoprávných bratrských národů, Čechů a Slováků, jak pravil v ústavě článek jedna. Rakouské, švýcarské, ale i úřady dalších zemí západního světa pochopitelně přistupovaly k uprchlíkům jako k občanům Československa a v archivních materiálech nalezneme převážně zmínky o Českoslovácích, československých uprchlících, případně o československých turistech, kteří se v prvních dnech po Sovětské invazi nemohli vrátit do vlasti.⁶⁶

nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám, odmítá ochranu své vlasti.“ Viz Úmluva o právním postavení uprchlíků [online]. Dostupné z: <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf> [cit. 2017-01-22]. Více o tématu uprchlictví: GOODWIN-GILL, Guy: *The refugee in International Law*. New York 2007.

63 HAVÁČ, O.: *Videňští Češi po 40 letech*, s. 13–14.

64 Proto i historik Bořivoj Čelovský při publikování dopisů účastníků českého exilu uvedl název své knihy v uvozovkách. Viz ČELOVSKÝ, Bořivoj: „*Emigranti*“. *Dopisy politických uprchlíků z prvních let po „Vítězném únoru“ 1948*. Šenov u Ostravy 2008.

65 Toto znění ústavy platilo až do října 1968, kdy byl schválen ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o československé federaci. Text ústavy z roku 1960 viz Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 100/1960 Sb. [online]. Dostupné z: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html [cit. 2017-02-06].

66 O situaci československých turistů v Rakousku viz STERN, Silke: *Die tschechoslowakische Emigration. Österreich als Erstaufnahme- und Asylland*. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1025–1042. Zároveň ve švýcarském

Nicméně v exilu bylo spolužití obou „bratrských národů“ komplikované. Obě národní skupiny převážně tihly k formování vlastních organizací, spolků a klubů, které zřídkakdy spolupracovaly. To bylo dáno předchozím společenským vývojem i rozdílnými cíli exilových skupin, přičemž neuralgický bod představoval už Košický vládní program z 5. dubna 1945. Ten mimo jiné zakázal vládní pravicové strany, potvrdil přeorientování zahraniční politiky na Sovětský svaz a výrazně změnil tvář poválečného Československa. Jablkem sváru byl pro Čechy a Slováky žijící ve vlasti i v exilu. Ostře proti němu vystupovala skupina kolem generála Lva Prchalý. Celou situaci popisuje doktor Cholínský zabývající se exilovým politickým aktivismem jako „nesmiřitelný rozkol“.⁶⁷ Problémem bylo, že slovenský poválečný a poúnorový exil byl formován nejen demokratickými a církevními představiteli (Josef Lettrich, Dušan Tóth), ale i bývalými členy Hlinkovy slovenské lidové strany a představiteli Slovenské republiky (Ferdinand Ďurčanský, Karol Sidor), kteří v poválečném období usilovali o obnovení slovenské státnosti.⁶⁸ Pro český exil byla primární obnova demokratických poměrů v zemi, zatímco pro velkou část slovenských exulantů hrála, vedle pádu komunistického režimu v Československu, zásadní roli také otázka národního sebeurčení.

To vytvářelo mezi oběma exilovými skupinami řadu třecích ploch. Rozdílná stanoviska byla patrná například při vzniku Rady svobodného Československa, organizace s ambicí zastupovat celý československý exil.⁶⁹ Pokusy o dosažení československé dohody, které na její půdě probíhaly, skončily neúspěchem. V záznamu z panelové diskuse věnované českému a slovenskému exilu zmiňuje Jiří Pernes, že „jakkoliv čeští politikové verbálně uznávali existenci svěbytného slovenského národa, nebyli ochotni akceptovat požadavky, s nimiž slovenští členové Rady svobodného Československa vystupovali“.⁷⁰ Rozpory se projevovaly uvnitř exilových organizací a mezi nimi, ale dotýkaly se exulantů i v osobní rovině. Několik narátorů ve Švýcarsku i Rakousku popisovalo v rozhovorech tento ambivalentní vztah, který panoval mezi oběma exilovými skupinami. Josef Blažek, praktikující katolík, který chtěl dát zapsat v polovině osmdesátých let své syny na Slovenské gymnázium v Římě, uvedl:

spolkovém archivu je k dispozici celý fond nazvaný Českoslovenští uprchlíci pod signaturou 255. 2. Viz SBB, fond Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge.

67 CHOLÍNSKÝ, Jan: *Nesmiřitelný rozkol 1948–1956. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí*. Securitas imperii 16, 2010/1, Praha, s. 52–87.

68 Literatura k slovenskému exilu viz ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994.

69 O vzniku, činnosti i problémech Rady svobodného Československa existuje řada odborných publikací například: JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996.

70 *Záznam panelové diskuse. Slovenský, český a československý exil po roku 1945*. In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 2005, Brno 2005*, s. 90.

„Jenže Češi a Slováci to... Spoustě Slovákům byl bližší slovenský komunista než český katolík. Ten nacionalismus tam byl hodně cítit. Tam jich bylo hodně v Mnichově ještě z toho Slovenského státu. Pak tam ale oba kluci studovali a Petr tam maturoval.“⁷¹

Jiný příklad zmínil v rozhovoru Stanislav Kráčmer, který po svém odchodu z Československa bydlel krátkou dobu u slovenské rodiny ve švýcarském Boudry:

„Já jsem se dostal do Boudry a ze začátku to bylo dobré, ale pak začaly ty národnostní problémy mezi Čechy a Slováky. To jsem neznal. [...] A najednou jsem narazil na: ‚Češi jsou lepší pečeni v troubě!‘ Při večeri, kdy se trochu pilo, tak najednou přišlo: ‚Češi jsou lepší pečeni v troubě!‘“⁷²

I přes pomoc, kterou mu slovenská rodina poskytla, začaly problémy narůstat a vedly nakonec Stanislava Kráčmera k odchodu. Přestože národnostní rozdíly nebyly, jak následně pan Kráčmer dodává, pro rozhodnutí odejít těmi nejdůležitějšími, vždy představovaly citlivé téma. O vztahu obou národů v exilu bude ještě řeč v kapitole o české národní identitě, nicméně podle Ladislava Holého byl jedním z hlavních důvodů vzájemného nepochopení fakt, že Češi vnímali Československo, které bylo mnohonárodním státem již od svého vzniku, jako *svůj* národní stát. Jeho vznik pro ně představoval obnovení české státnosti po třech stoletích „temna“.⁷³ Naopak pro část slovenské veřejnosti znamenal československý stát dominanci Prahy, ztělesňovanou nejprve českými úředníky a inteligencí působící na Slovensku, následně Komunistickou stranou Československa a v šedesátých letech nejmocnějším mužem v zemi – prvním tajemníkem ÚV KSČ a zároveň prezidentem – Antonínem Novotným. Toto rozdílné vnímání společného státu u české a slovenské části republiky popisuje i řada dalších autorů, i když ne tímto zjednodušeným schématem.⁷⁴ V exilu se národnostní problémy projevovaly nezakrytě a promítala se do nich složitá historie Československa.

Zajímavé přitom je, že část českých spolků a organizací v Rakousku, ale i ve Švýcarsku, nesla názvy zahrnující obě národní skupiny. Mezi tyto spolky patřily Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku nebo Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku i Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku. Tyto spolky sice vědomě sdružovaly Čechy a Slováky, ale cestu si do nich našlo jen nepatrné procento Slováků. To jen zvýrazňuje fakt, že to byli především Češi, kdo se plně ztotožňoval s idejí Československa jako státu dvou rovnoprávných národů. Navíc slovenský exil, kromě komplikovaného vztahu k Čechům a Českosloven-

71 Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem Blažkem, Praha 14. 7. 2013.

72 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

73 HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha 2010, s. 87–95.

74 Skvělý rozbor krizového roku 1968 a vztahu mezi Čechy a Slováky podal Petr Pithart ve své knize o roce 1968 v kapitole Češi a „soudruzi ze Slovenska“. Viz PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. Praha 1990. Dále například RAŠKA, Francis: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*. Praha 2009.

sku, byl uvnitř ještě rozdělen na konfesní bázi. Vedle katolických spolků a skupin existovaly organizace převážně evangelické. Například naprostá většina členské základny Demokratické strany byla augsburského vyznání. Až v sedmdesátých letech 20. století byla založena organizace alespoň formálně sjednocující slovenské exulanty: Světový kongres Slováků, který ale přes výraznou aktivitu měl skutečně činných členů jen okolo 100.⁷⁵

Problematika vztahu obou exilových skupin by vydala na samostatnou publikaci. Tento nástin složitého vývoje představuje především zdůvodnění pro použitou terminologii v této knize, která pojednává o *českém* exilu. Přídavné jméno *československý* využívám jen v případech, v nichž se jedná o Čechy a Slováky jako o občany státu a vždy s odkazem na příslušné archivní zdroje. Důvodem je, že přijímající státy přistupovaly k oběma národnostem jako k jedné skupině, tedy jako k *československým uprchlíkům*. Problém činí pochopitelně statistické údaje, protože z nich není možné určit přesné počty Čechů a Slováků, kteří odešli do exilu (především pro roky 1968 a 1969). Část autorů odhaduje, s jistou dávkou opatrnosti, že poměr mezi oběma národnostmi, tedy mezi Čechy a Slováky, byl v exilu 4 : 1. Odpovídají tomu i statistiky v dokumentech Státní bezpečnosti z archivu Ústavu paměti národa v Bratislavě uvedené v článku Ivici Bumanové, kdy například za rok 1979 odešlo z ČSSR celkově 4 152 občanů, přičemž ze SSR to bylo 1 079.⁷⁶

3.3 Asimilace a integrace

Problém s terminologií nastává i u dalších klíčových pojmů této knihy – asimilace a integrace. Oba pojmy se používají v různých akademických oborech (sociologii, etnologii, antropologii, psychologii, pedagogice a dalších)⁷⁷ a jejich významy se v některých případech doplňují nebo překrývají, v jiných zase liší. Zároveň bývají oba termíny nahrazovány jinými, jako jsou adaptace či akulturace. Aby toho nebylo málo, tak i autoři zabývající se problematikou Čechů žijících v Rakousku, zejména ve Vídni, používají oba termíny. Část z nich popisuje proces, kterým příslušníci české menšiny procházeli, jako *asimilaci*, jiní zase jako *integraci* či *akulturaci*.⁷⁸

75 *Záznam panelové diskuze*, s. 89.

76 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 62.

77 V pedagogice je termín integrace často spojován s konceptem inkluze. Například: HÁJKOVÁ, Vanda – STRNADOVÁ, Iva: *Inkluzivní vzdělávání*. Praha 2010.

78 O *asimilaci* vídeňských Čechů píšou Karl Brousek nebo Regina Wonisch: BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*; WONISCH, R. (ed.): *Tschechen in Wien*. Naproti tomu autoři jako Vlasta Valešová nebo Věra Mayerová dali přednost termínu *integrace*: VALEŠ, Vlasta: *Die Integration der tschechoslowakischen Flüchtlinge in die tschechische Volksgruppe in Wien nach 1968*. Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa 48, 2008/1–2, s. 135–143; MAYEROVÁ, Věra: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*. Český lid 88, 2001/2, s. 123–164.

Nezbývalo mi tedy nic jiného, než se vrátit ke kořenům a vyjít ze základních definic obou pojmů a zjistit, který nejvíce odpovídá cíli výzkumu.

3.3.1 Asimilace

Asimilace (z latinského *assimilare*) znamená připodobnit nebo přizpůsobit, v tomto případě tedy přizpůsobení se nově příchozích hostitelské majoritní společnosti. Jedná se komplexní proces, zahrnující přejímání zvyků, jazyka a kultury většinové společnosti. Rozdíl nastává v popisu důsledků, ke kterým tento proces vede. V evropském prostředí je asimilace často pojímána jako ztráta původní národní (či kulturní) identity a úplné splynutí jednotlivých imigrantů či celých menšin s hostitelskou společností. Takto asimilaci definuje například v knize *Wegen Überfremdung abgelehnt* Reinhold Jahwari.⁷⁹ Obdobným způsobem popisoval proces asimilace české menšiny do rakouské společnosti i Karl Brousek, na jehož práci o vídeňských Česích navázala řada současných autorů. Brousek rozlišoval asimilaci uvědomělou (buď spontánní, či násilnou – k níž docházelo vlivem politického a sociálního tlaku) nebo neuvědomělou, kdy se ztrácí vědomí sounáležitosti s menšinou, ale mateřský jazyk zůstává.⁸⁰

Jak poukazují mladší autoři Richard Alba a Victor Nee ve své knize *Remaking The American Mainstream*, ze které jsem vycházel při psaní diplomové práce, takto chápaný pojem asimilace byl od šedesátých let 20. století terčem kritiky jako projev „*blahosklonného a povýšeného etnocentrismu*“.⁸¹ Sami definovali asimilaci dané skupiny jako ubývání etnických rozdílů a z nich pramenících sociálních a kulturních rozporů. Čím méně měl „*jedinec význačných etnických rysů, tím méně jeho příslušnost k původnímu etniku hrála roli v každodenních sociálních interakcích*“.⁸²

Takto odlišně používaný koncept asimilace nalezneme i u řady dalších autorů pocházejících ze Spojených států nebo Kanady. Ti proces přizpůsobování chápali na principu vzájemnosti, tedy že příchod imigrační vlny ovlivňuje i majoritní společnost. Margitta Urbanek poukazuje na práce akademiků z vlivné Chicagské školy (Thomas Williams, Florian Znaniecki), kteří se jako jedni z prvních začali zabývat kulturní a sociální organizací imigrantů v USA a jejich adaptací na Nový

79 „*Das Phänomen [der Assimilation] umfasst den Verlust der ursprünglichen nationalen Identität und das ideologische Bekenntnis zu einer anderen Nation. [...] Das Konzept der Assimilation beinhalten, dass sich EinwanderInnen kulturell vollständig der Aufnahmegesellschaft anpassen.*“ JAHWARI, Reinhold – PELINKA, Anton (eds.): *Wegen Überfremdung abgelehnt. Ausländerintegration und symbolische Politik*. Wien 2006, s. 6.

80 BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 120–122.

81 ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard 2003, s. 1.

82 „*Individual ethnic origins become less and less relevant in relation to the members of another ethnic group.*“ ALBA, R. – NEE, V.: *Remaking the American Mainstream*, s.11.

svět.⁸³ Představuje také teoretické modely profesorů Richardsona, Tafta nebo Eisenstadta, které popisují vzájemné působení a ovlivňování imigrantů a většinové společnosti, ke kterému v průběhu asimilace dochází. Podle Noaha Eisenstadta je to zároveň i sociální struktura přijímací společnosti, která se musí změnit, aby se přistěhovalci mohli plně začlenit a podílet se na chodu jejích institucí.⁸⁴

Jindy ovšem bývá proces asimilace pouze součástí širších teoretických koncepcí, jako je tomu například u prací profesora sociologie z univerzity v Mannheimu Hartmuta Essera. Ten věnuje pozornost vlivu kultury a dává přednost termínu *akulturace*. Zdůrazňuje, že během procesu přizpůsobování dochází u nově příchozích k přebírání kulturních vzorů, postupů a vlastností hostitelské společnosti. Asimilace pak bývá až výsledkem akulturace. Esser podle míry začlenění imigrantů dělí akulturaci na čtyři základní typy: na asimilaci, integraci, segregaci nebo marginalizaci.⁸⁵ Akulturace je definována jako změna kultury daná „*spojením dvou nebo více autonomních kulturních systémů*“.⁸⁶

Z uvedeného je patrné, že teorie popisující začleňování nově příchozích do majority se mohou překrývat a doplňovat. Popisují stejný proces z různého úhlu pohledu. V této knize dávám před *asimilací* a *akulturací* přednost konceptu *integrace*, aniž bych tím ale zpochybňoval práci svých předchůdců zabývajících se Čechy v Rakousku nebo Švýcarsku. Předně je potřeba zdůraznit, že se ve svých publikacích věnovali často starším obdobím (nejčastěji přelom 19. a 20. století), kdy byly asimilační tlaky na českou menšinu velmi silné a k asimilaci coby úplnému splynutí příchozích s majoritou, jak ji definoval Jahwari, docházelo běžně. Zároveň se proces asimilace, o kterém mluvil například Karl Brousek, nejvýrazněji projevuje až u potomků přistěhovalců, tedy ve druhé a třetí generaci. Předmětem mého výzkumu, smím-li je tak nazvat, jsou ale příslušníci první generace českých exulantů (a jejich životopisná vyprávění). Ti se sice do značné míry začlenili do společnosti hostitelských zemích, ale asimilační praxe u nich našla jen omezené uplatnění.

83 Jejich několikasvazková kniha o polských přistěhovalcích a jejich rodinách v USA vyšla poprvé v roce 1918 a bývá považována za jednu z klasických prací současné sociologie. Viz ZNANIECKI, Florian – THOMAS, William: *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*. New York 1918.

84 Viz URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 61.

85 Tamtéž, s. 65.

86 “Culture change that is initiated by the conjunction of two or more autonomous cultural systems.” Viz BERRY, John: *Acculturation. Living successfully in two cultures*. International Journal of Intercultural Relations 29, 2005, s. 701 [online]. Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014717670500132X> [cit. 2017-01-25].

3.3.2 Integrace

Ze sociologického hlediska znamená integrace (z latinského *integrare* – zcelovat) proces začleňování jednotlivců nebo celých skupin do již existujících sociálních struktur hostitelské společnosti neboli začleňování do socioekonomického, právního a kulturního systému majority. Pojem integrace použila i Věra Mayerová ve své studii věnované integračnímu procesu české menšiny ve Vídni⁸⁷ nebo Irena Mlynář-Dubská ve svém výzkumu *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*.⁸⁸ O výsledky jejich bádání se při řešení této problematiky opírám i já. Stejně tak pracuje s tímto termínem Margita Urbanek, která dodává, že i když se „*jedinec stane v procesu integrace součástí hostitelské země, kulturní integrita původní společnosti zůstane zachována*“.⁸⁹

Friedrich Heckmann, emeritní profesor sociologie na Univerzitě Otto-Friedricha v Bamberku a ředitel výzkumného institutu zabývajícího se migrací v Evropě (European forum for migration studies), integraci dále dělí do čtyř typů: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační. 1) Strukturální integrace znamená nabití práv, která umožňují přístup k pracovním pozicím a k získání postavení v klíčových institucích hostitelské společnosti. Pod tuto kategorii spadá přístup ke vzdělávacímu systému, pracovnímu trhu, bydlení a možnost získat občanství. 2) Kulturní integrací se rozumí „*kognitivní, behaviorální a kulturní změny v osobnosti*“.⁹⁰ Tyto změny se netýkají výhradně imigrantů a jejich potomků, ale jedná se o vzájemný proces mezi imigranty a hostitelskou společností, který pozměňuje i samotnou hostitelskou společnost. 3) Sociální integrace zahrnuje osobní život imigrantů. Patří sem členství v nejrůznějších zájmových organizacích, navazování přátelství, partnerských vztahů a celková sociální interakce. 4) Identifikační integrace vypovídá o vytvoření pocitu sounáležitosti a ztotožnění se nově příchozích (migrantů či uprchlíků) s novou zemí (popřípadě s daným etnikem či národem).⁹¹

O model profesora Heckmanna a jeho týmu se opírám v této knize nejvíce. Takto definovaný pojem integrace mi totiž dává největší prostor k detailní obsahové analýze nahraných rozhovorů s oslovenými narátory. Zároveň mi umožňuje lépe popsat proces, kterým narátoři procházeli a který do značné míry formo-

87 MAYEROVÁ, V.: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*, s. 123–164.

88 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*.

89 Die kulturelle Integrität mit der Herkunftsgesellschaft bleibt erhalten, aber man wird trotzdem ein Teil der neuen Gesellschaft. So entsteht eine pluralistische Gesellschaft. URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 67.

90 “[Cultural integration] refers to processes of cognitive, cultural, behavioural and attitudinal change of persons. It concerns primarily the immigrant and their descendants, but is an interactive, mutual process that changes the settlement society as well.” HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Oldenburg 2016, s. 10.

91 Tamtéž.

val způsob, jakým následně prezentovali svou národní identitu. Výzkumu se totiž účastnili lidé začlenění (na více úrovních) do rakouské společnosti, ale zároveň pociťující sounáležitost s národem, který byli nuceni opustit před téměř půlstoletím.

3.4 Identita a národní identita

Začněme nejprve u kritiky identity jako analytického pojmu, kterou představili ve své vlivné studii sociologové Rogers Brubaker a Frederick Cooper v časopise *Theory and Society*.⁹² Problém termínu *identita* spočívá, jak tvrdí, v jeho nadužívání, nadprodukcii a z toho pramenícího znehodnocení. Vedle identity jako *analytické kategorie* využívané ve vědeckých studiích, totiž existuje identita i jako kategorie praxe – tedy jako pojem běžně používaný v každodenním životě (stejně jako národ, rasa nebo třída) různými sociálními aktéry (například politiky). Problém nastává v momentě, kdy se začínají obě kategorie v důsledku jejich nadužívání volně zaměňovat a jejich hranice stírat. Pojem *identita* se v humanitních vědách aplikoval od osmdesátých let minulého století podle autorů tak často a v tak různých významech, že „*znamenal buď příliš málo, příliš hodně nebo v důsledku rozporů neznamenal vůbec nic*“.⁹³ Na straně jedné, především u starších publikací, představovala identita neměnné jádro osobnosti, které každý jedinec má, nebo o jehož získání by měl usilovat. Stejně tak na kolektivní úrovni znamenala v tomto pojetí *identita skupiny* její stěžejní jednotu (v anglickém originálu tzv. *sameness*), a to jak subjektivně pociťovanou, tak i objektivně existující. Na druhou stranu odborníci, kteří oprávněně odmítali tuto definici pojmu, shledali identitu jako fluidní, neuchopitelnou a proměnlivou a výhradně sociálně konstruovanou.⁹⁴ Brubaker spolu s Cooperem proto odmítli používání identity jako analytického termínu a místo něj navrhli používání jiných, vhodnějších pojmů – *identifikace, sebeporozumění (self-understanding) a přináležitost ke skupině*.⁹⁵

Na obdobné obtíže narazíme při snaze definovat identitu národní, respektive národ sám.⁹⁶ Latinský pojem *natio* odkazuje k místu narození nebo k místu původu. Ve středověku termín zahrnoval jen politicky privilegované vrstvy státu. Národ (slovy Brubakera a Coopera) jako kategorie praxe čili v tom smyslu, jak tomuto pojmu dnes běžně rozumíme, je spojen až s průmyslovou revolucí a národním

92 BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 1–47.

93 Tamtéž, s. 10.

94 Takto je termín *identita* používán například v publikaci KUČERA, Rudolf (ed.): *Identity v českých zemích v 19. a 20. století. Hledání a proměny*. Praha 2012.

95 BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 14.

96 Skvělá je v tomto ohledu „čítanka“ textů významných autorů věnujících se národu, nacionalismu a národní identitě sestavena profesorem Hrochem. Viz HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů*. Praha 2003.

obrozením, respektive se ztotožněním lidu a státu během Americké a Francouzské revoluce, jak tvrdí Eric Hobsbawm.⁹⁷ Nejčastěji se uvádí definice pojednávající o společenství lidí žijících na společném území, hovořících jedním jazykem a sdílejících stejnou kulturu a historii. Často býval dáván do protikladu národ etnický a politický.⁹⁸ První měl být založen na společném jazyku, kultuře a historii, ten druhý potom primárně na občanství a přináležitosti ke státu. Ernest Gellner uvádí, že průmyslová revoluce a nacionalismus jako politická ideologie utvářely moderní národy v 19. a 20. století. Nacionalismus pak, zvláště v nacistickém pojetí krve a půdy (*Blut und Boden*), spojeném s konceptem životního prostoru, vedl k válečné katastrofě.⁹⁹

Vzhledem k historickému zatížení nacionalismu a negativním konotacím, které tento pojem obsahuje, navrhli autoři – mezi nimi i Miroslav Hroch – nahradit jej pojmem *národní identita*, jehož výhodou je hodnotová neutralita a možnost kombinovat jej s dalšími druhy identit, jako například s identitou státní, regionální nebo etnickou.¹⁰⁰ Národní identita je podle definice Montserrat Guibernau, z jejíhož díla jsem čerpal při psaní své diplomové práce, „kolektivním postojem založeným na přesvědčení o přináležitosti ke stejnému národu a na přesvědčení o sdílení vlastností, které tento národ odlišují od ostatních“.¹⁰¹ Guibernau navíc rozlišuje pět rovin, z nichž se národní identita skládá: psychologickou, kulturní, teritoriální, historickou a politickou. Toto rozdělení jsem chtěl využít i při psaní této knihy, ale následná analýza nahraných rozhovorů ukázala, že k jeho provedení neexistuje dostatečné množství dat pro obě skupiny, tedy pro Čechy v Rakousku a ve Švýcarsku. Navíc členit výpovědi narátorů do představených kategorií by neznamenal žádný přínos oproti zjištěním již uvedeným v magisterské práci.¹⁰²

Pro větší upřesnění jsem se měl proto v úmyslu využít teorii Anthonyho Smithe, který definoval národ v knize *National Identity* jako „pojmenovanou lidskou populaci

97 HOBBSAWM, Eric: *Národy a nacionalismus od 1780*. Program, mýtus, realita. Praha 2000. Z českých historiků zabývajících se procesem vzniku moderních národů nesmím opomenout zmínit Hrocha a jeho hojně citovaná *Evropská národní hnutí*. Viz HROCH, Miroslav: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*. Praha 1986.

98 Na této dichotomii byla založena i vlivná teorie historika Hanse Kohna dělící nacionalismus na „západní“ s důrazem na občanská práva a demokracii, v protikladu k nacionalismu „východnímu“ stojícím na odvěkém pokrevním svazku členů národa. Viz KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York, 1944.

99 GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus*. Praha 1993. Více o konceptu *Blut und Boden* např. LOVIN R., Clifford: *Blut Und Boden. The Ideological Basis of the Nazi Agricultural Program*. Journal of the History of Ideas 28, 1967/2, s. 279–288 [online]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2708423> [cit. 2017-02-07].

100 HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009, s. 37.

101 GUIBERNAU, Montserrat: *The Identity of Nations*. Cambridge 2007, s. 11.

102 HAVÁČ, O.: *Vídeňští Češi po 40 letech*, s. 55–71.

sdílející historické území, společné mýty a historickou paměť, masovou veřejnou kulturu, společnou ekonomiku a pro všechny členy společná zákonná práva a povinnosti.¹⁰³ Nicméně v průběhu terénního výzkumu při snaze aplikovat tuto teorii na český exil ve 20. století jsem narazil na množství obtíží. Důvodů byla celá řada. Lidé, kteří žili mimo hranice své vlasti téměř padesát let, nejenže nesdíleli historické území a zákonná práva a povinnosti s občany Československa, natož společnou ekonomiku, ale po tak dlouhé době života mimo svůj původní domov ani masovou veřejnou kulturu. Dokonce i historická paměť se lišila, a to jak mezi exulanty a obyvateli Československa, tak i mezi jednotlivými exilovými skupinami. Při rozhovorech s příslušníky různých českých skupin v zahraničí jsem zjistil, že národní identita jako „*kolektivní postoj založený na přesvědčení o příslušnosti ke stejnému národu*“¹⁰⁴ znamenal pro každou ze skupin něco jiného. Právě z tohoto rozporu se zrodila jedna z hlavních otázek mého výzkumu: *Existuje něco, co i přes všechny rozpory Čechy v exilu spojuje?*

Rozhodl jsem se proto přenést pozornost plně na pořízené rozhovory a nechat narátory vedle vyprávění životních příběhů zodpovědět i otázku zjišťující jejich vlastní pohled na českou národní identitu neboli odhalit tazateli, za koho se sami považují v rámci národa. Benedict Anderson definuje ve své knize *Imagined Communities* národ jako „*pomyslné politické společenství – a to existující v představách jako společenství ze samé své podstaty vnějškově ohraničené a svrchované*“.¹⁰⁵ Pomyslné neznamená v žádném případě vymyšlené či vykonstruované. Naopak společenství se stává národem, teprve až je každý z jeho příslušníků schopen si představit, že je součástí pospolitosti lidí, které nikdy osobně nepoznal a ani nepozná a kteří žijí na teritoriu, které si může rovněž pouze představovat. Národ je v těchto představách vnějškově ohraničený, svrchovaný a vždy jako společenství, kde působí „*hluboká horizontální spřízněnost*“.¹⁰⁶

Právě tyto představy spojené s českým národem a verbalizované v naraci jsou podstatou předkládané knihy. Jde mi o to zachytit českou národní identitu ve vyprávění právě jako kategorii praxe, tedy jakým způsobem rozumí tomuto pojmu sami narátoři, jakými významy jej naplňují, respektive jakými cestami toto vědomí vlastní příslušnosti k národu vytvářejí v rozhovorech. Otázkou je, jakých obsahů „češství“ v životopisných vyprávěních nabývá a zda se tyto obsahy nějakým způsobem liší u skupin Čechů žijících ve dvou různých státech. Je to právě pojetí národa

103 Tento český překlad pochází z pera Jany Ogrocké a nalezneme jej v již jednou zmíněné čítance profesora Hrocha. Viz SMITH, Anthony D.: *Etnický základ národní identity*. In: Hroch, M. (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*. Čítanka textů. Praha 2003, s. 270–296.

104 SMITH, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford 1999, s. 101.

105 “It [the nation] is an imagined political community – and imagined as both inherently limited and sovereign.” Viz ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities*. London 1991, s. 49. V překladu Jany Ogrocké viz HROCH, M. (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus*, s. 243.

106 Tamtéž, s. 245.

jako kategorie praxe, které nakonec z nahraných výpovědí skládá mozaiku toho, jaké je to být Čechem za hranicemi.

Na tomto místě musím ještě zmínit jeden podstatný fakt: výzkum opomíjí početnou skupinu občanů Československa, kteří odvrhli z některých níže uvedených důvodů v průběhu integračního procesu „české já“ a přestali se s českým národem a Československem identifikovat. Hlas v tomto výzkumu nezískali ne proto, že by jejich pohled na zkoumanou problematiku byl marginální, ale především kvůli zvolené strategii sběru dat, v jejímž rámci bylo vybranými metodami (sněhová koule a archivní výzkum) obtížné s těmito lidmi navázat kontakt a přesvědčit je k účasti na výzkumu věnovaném národní identitě. Ač jsem realizoval jeden telefonický rozhovor s účastnicí posrpnové exilové vlny, která se již s Československem, respektive Českou republikou, dle svého vyjádření neidentifikovala, nebylo v mých silách přesvědčit ji ke spolupráci na badatelském projektu.¹⁰⁷

3.5 Paměť, vyprávění a orální historie

Nejprve se ale musím vrátit k orální historii, či spíše k procesu nahrávání rozhovorů jakožto prostoru, kde dochází k vzájemné interakci mezi narátorem a tazatelem. Během rozhovoru se totiž vytváří materiál, který se následně přepisuje, analyzuje, popisuje a v některých případech ukládá do archivu či rovnou zveřejňuje. V rámci tohoto procesu vzniká to, co bude později nazváno (orálně) historickým pramenem. Co ale onen historický pramen je? A mají vůbec nahrané rozhovory právo být nazývány historickými prameny? Vzhledem k tomu, že pramenem mohou být jakékoli artefakty lidské činnosti vypovídající o minulosti, tak pod tuto kategorii nahrané rozhovory samozřejmě spadají. Problém zde však představují lidská paměť a interakce tazatel – narátor.

3.5.1 Paměť

O paměti, jejím fungování a významné roli v rámci historického bádání existuje celá řada kvalitních studií a publikací.¹⁰⁸ Rozmach badatelského zájmu o tento fenomén se odráží ve vzniku nového akademického oboru, tzv. paměťových studií (*Memory studies*). Paměť se stala optikou k nahlížení na minulost, stejně jako klíčem k porozumění fungování společnosti. Teoretické koncepty kolektivní paměti,¹⁰⁹

107 Jednalo se o rozhovor s paní Mílou B., která žila v rakouském Fladnitz an der Teichalm. Viz Soukromý archiv autora, záznam o rozhovoru s Mílou B., Sloup 15. 3. 2015.

108 Dobrý přehled nabízí studie: ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*. Dějiny – Teorie – Kritika 4, 2007/2, 232–255.

109 Pojmem kolektivní paměti mám na mysli teoretickou koncepci představenou francouzským

kulturní paměti nebo míst paměti „otců zakladatelů“ paměťových studií Maurice Halbwachse, Jana Assmanna nebo Pierra Nory¹¹⁰ pronikly i do historiografie. Slovy Pierra Nory byla dnes „*paměť povýšena do samotného středu dějin*“.¹¹¹ Na tento vývoj hledí Nora kriticky, protože paměť, byť ve středu historie a jakkoliv definována, je vším, jen ne objektivním nástrojem k popisu minulosti.

Ponecháme stranou debaty, nakolik je kolektivní paměť pamětí kolektivu, či individua, a přenesme pozornost na tento modelový příklad, na dva jedince nadané průměrnou schopností si pamatovat události, věci, tváře nebo třeba data – například na manželský pár. Dejme tomu, že během dovolené ve Španělsku, na které spolu byli před sedmi lety, v roce 2013, byli okradeni maskovaným mužem, který je donutil k vydání peněz. Už při hlášení celého incidentu na policii o den později každý z manželů odlišně popisoval nejen muže, který je obral o veškeré úspory, ale i způsob, jak k celému incidentu došlo.

O tzv. záměně neboli o neschopnosti člověka správně přiřadit událost k jejímu zdroji a o dalších problematických faktorech souvisejících s funkcí pamětí pojednává kniha profesora psychologie z Harvardovy univerzity Daniela Schacter *Sedm hříchů paměti*.¹¹² Při popisu nestálosti a „zrádnosti“ paměti ostatně nemusím vytvářet takovéto modelové situace a mohu se opřít o reálné případy. Jeden takový je uveden například na stránkách *Zpravodajství policie České republiky*: Muž z Mladoboleslavska nahlásil 1. října 2013 krádež auta svého otce, ale toto trestní oznámení vzal druhý den zpět, protože ve skutečnosti auto v opilosti půjčil svému kamarádovi a *nepamatoval* si to.¹¹³

Paměť jako schopnost jedince uchovávat informace a ty si potom v rámci vzpomínání vybavovat podléhá různé typologii. Nejčastěji se dělí podle délky

sociologem Mauricem Halbwachsem, která poukazuje na vztah sociálních rámců a paměti. Halbwachs ve svém díle *Kolektivní paměť* vysvětluje, jakým způsobem jsou vzpomínky formovány sociálním okolím a členstvím v určité skupině. Viz HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha 2010. Teorii kolektivní paměti se zabývá z českých autorů například Jakub Mlynář, který uvádí, že „*kolektivní paměť tvoří základ kolektivní identity a odkazuje k sebepejetí skupiny vnímané jako kontinuální subjekt v průběhu času, stejně jako k projevům a snahám o zdůraznění tohoto vnímání kontinuity*“. Viz MLYNÁŘ, Jakub: *Vztah paměti a identity v soudobé sociologii*. In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (ed.): *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 270.

110 HALBWACHS, M.: *Kolektivní paměť*; ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001; NORA, Pierre: *Between Memory and History*. Les Lieux de Mémoire. Representations 26, 1989, s. 7–24 [online]. Dostupné z: https://www.jstor.org/stable/2928520?seq=1#page_scan_tab_contents [cit. 2017-01-02]. Česky NORA, Pierre: *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. Cahiers du CEFRES 10, 2010 [online]. Dostupné z: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf [cit. 2017-01-02].

111 Tamtéž, s. 63.

112 SCHACTER, Daniel: *Sedm hříchů paměti. Jak si pamatujeme a zapomínáme*. Praha – Litomyšl 2003.

113 Viz BALÁKOVÁ, Ivana: *Auto půjčil kamarádovi, ale nepamatoval si to*. Zpravodajství Policie České republiky, 3. 10. 2013 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/auto-pujcil-kamaradovi-ale-nepamatoval-si-to.aspx> [cit. 2017-02-01].

zapamatovaného (krátkodobá, střednědobá, dlouhodobá) nebo podle typu ukládání informace (vizuální, akustická). Dlouhodobou paměť pak dělí odborníci na deklarativní (vědět, *co* je to kolo)¹¹⁴ a procedurální (vědět, *jak* jezdit na kole). Nikdo z nás si ale nepamatuje a ani nemůže pamatovat všechno.¹¹⁵ Německý historik Johannes Fried poznamenává, že zapamatovaný vjem je ve skutečnosti produktem emocionálně podmíněného a extrémně selektivního procesu zapomínání. S odkazem na odborníky na neurobiologii a neuropsychologii tvrdí, že mezi krátkodobou a dlouhodobou pamětí existuje třetí stupeň, tzv. senzorká nebo „předřazená paměť“ (*Vorschaltgedächtnis*), která ve skutečnosti rozhoduje – během velmi krátké doby a bez našeho vědomého rozhodnutí – co má být zapamatováno a co naopak zapomenuto.¹¹⁶ Brání tak dlouhodobou paměť před zahlcením. V paměti se proto uchovávají nejčastěji vzpomínky se silným emocionálním nábojem, jako by se jednalo o obrazy „vypálené“ v naší mysli. O tyto signifikantní vzpomínky, okolo kterých se často točí vyprávění životního příběhu narátora, se budu opírat v následné obsahové analýze nahráných rozhovorů.¹¹⁷

Nicméně vzpomínky nejsou stálé a neměnné a ani dlouhodobá paměť není „skladištěm“ minulých událostí a jevů. Vzpomínka, jak uvádí v knize *Koncepty a dějiny* v kapitole věnované paměti Jan Tuček, totiž není objektivním obrazem minulých vjemů, je jejich „neustálou aktualizací, je selektivní, subjektivní, emotivní a výsledná podoba je závislá spíše na principech rekonstrukce a integrace jednotlivých prvků ve chvíli vzpomínání než na minulém vjemu samotném“.¹¹⁸ Zde se dostáváme ke druhému úskalí, které provází nahrávání rozhovorů – je jím zainteresovanost historika jako spolutvůrce orálněhistorického pramene, jinými slovy tazatel sám.

114 Deklarativní paměť bývá ještě dále dělena na sémantickou a epizodickou a některými autory ještě na dějovou a rozpoznávací. Přehled druhů paměti a jejich funkcí je uveden například v práci: NESTÁVALOVÁ, Hana: *Výkon paměťových funkcí u dospělých osob s narušenou komunikační schopností*. Rigorózní práce na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2007, s. 19 [online]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/125866> [cit. 2017-02-01].

115 Tedy až na jednu výjimku. Jeden takový kuriózní případ existuje. Je jím paní Jill Price, o které referuje článek v magazínu *Der Spiegel*, která si podle svých vlastních slov pamatuje vše od 5. 2. 1980. Více SHAFY, Samiha: *Mein Kopf zeichnet jede Minute meines Lebens auf*. *Der Spiegel*, 19. 11. 2008 [online]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/frau-mit-perfektem-gedaechtnis-mein-kopf-zeichnet-jede-minute-meines-lebens-auf-a-590935.html> [cit. 2017-02-01].

116 FRIED, Johannes: *Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit*. *Historische Zeitschrift* 273, 2001/3, s. 561–593 [online]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/27634257?origin=JSTOR-pdf> [cit. 2017-02-01].

117 Profesor Norman Denzin z University of Illinois označuje tyto momenty zaznamenané v paměti jako signifikantní (například svatba, promoce, úmrtí blízké osoby atd.) a určující podobu životní příběhu jako *epifanie*. Viz DENZIN, Norman: *Interpretative Biography*. London – New Delhi 1989, s. 33. Tento pojem zde ovšem nepoužívám vzhledem k jeho mnohovýznamovosti.

118 TUČEK, Jan: *Paměť*. In: Storchová, L. (ed): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 244.

3.5.2 Rozhovor jako dialog

Je to právě tazatel, kdo se zásadním způsobem podílí na tvorbě rozhovoru, to on z výše zmíněných okradených manželů *udělá* pamětníky. Platí to i v případě nestrukturálního rozhovoru (životopisného vyprávění), při němž má být role tazatele upozaděna. Jím formulované otázky a interakce mezi tazatelem a narátorem vytvářejí výslednou podobu pramene. Nad touto interakcí a prezentováním vzpomínek se v jedné ze svých studií zamýšlí například Radmila Švaříčková-Slabáková: „*Způsob, jakým vzpomínáme na danou událost, závisí na našem účelu v momentě, kdy vzpomínáme. Jinými slovy – jde především o to, kdo chce od koho, aby si pamatoval, co a proč.*“¹¹⁹

Tazatel strukturu narace ovlivňuje a formuje velkou měrou. Sám jsem si během nahrávání četných rozhovorů uvědomil, jak někdy příliš zbrkle položená otázka ochudila výzkum o zajímavé postřehy narátorů, či jindy zase otázka netýkající se kontextu vyprávěného příběhu „přetrhla nit“ myšlenek a stočila rozhovor jiným směrem. Metoda orální historie počítá s druhým sezením, při němž je možné informace doplnit, ale ne vždy bylo možné druhý rozhovor zrealizovat. O významu tazatele během nahrávání hovoří řada autorů zabývajících se orální historií.¹²⁰ Právě přítomnost druhého člověka utváří povahu rozhovoru a činní z něj pramen odlišný od jiných druhů písemných (ale i ústních) historických pramenů, například od pověstí či osobních deníků. Ronald Grele z Kolumbijské university v New Yorku ve studii *Movement without Aim* zdůrazňuje, že rozhovor je vzájemná součinnost vypravěče a tazatele, která z nahraného dialogu činní tzv. konverzační narativ. Ten předpokládá pohled na minulost sdílený oběma aktéry.¹²¹ Rozhovor tak představuje zaznamenaný mluvený projev, v němž se mísí vyprávěná minulost s prožívanou přítomností, objektivní události se subjektivními pohledy na ně, vztah narátora a tazatele a rovněž prezentace osobní a skupinové identity. Výsledkem bývá vyprávěný příběh sdělující okolí „kým jsme“.

119 ŠVAŘÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, R.: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí*, s. 255.

120 Například PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998; ABRAMS, L.: *Oral History Theory*, česky: VANĚK, Miroslav: *Orální historie. Metodické a technické postupy*. Olomouc 2003, s. 16–26; VANĚK, M. – MÜCKE, P.: *Třetí strana trojúhelníku*, s. 198.

121 “*The recorded conversations of oral history [...] are joint activities, organized and informed by the historical perspectives of both participants.*” Viz GRELE, Ronald: *Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history*. In: Perks, R. – Thomson, A. (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998, s. 38–52.

3.5.3 Vyprávění a reprezentace

I pod pojmem *vyprávění* se skrývá řada definic formulovaných nejen orální historii, ale i etnologií, sociologií či antropologií, tedy oborů, které využívají tzv. biografickou metodu. Ta, jak bývá často zmiňováno, se snaží „zachytit minulost v perspektivě aktéra“.¹²² Jedná se o přístup k naraci jakožto k zpětnému konstruování žité reality jedincem během rozhovoru.¹²³ Budu zde vycházet z definice kolegy Jakuba Mlynáře, který tvrdí, že „vyprávění – jakožto rozpomínání na minulé události a jejich reinterpretace z pozic aktuální přítomnosti – je jeden z klíčových způsobů, jimiž je realizován proces sociální rekonstrukce identity na úrovni individuální i skupinové“.¹²⁴ Během rozhovoru, respektive v průběhu vyprávění životního příběhu, dochází k utváření obrazu sebe sama, k vykreslení takového našeho portrétu, jaký bychom si přáli mít a skrze který bychom chtěli být vnímáni našim okolím. Bez schopnosti rekonstruovat svou osobní historii bychom ztráceli osobní integritu; bez možnosti skládat z jednotlivých vzpomínek smysluplný příběh nás samotných bychom nemohli vysvětlit, *jak a proč* jsme se stali tím, kým jsme.

Ostatně narace, z nichž se skládají naše životní příběhy, které vyprávíme našim blízkým, nabývají často podobu shodnou s literárními texty. Mají úvod, střed (zápletku) i závěr, a vždy – byť implicitně – předpokládají určitý sociální kontext, například interakci mezi tazatelem a narátorem. Zároveň, jak poukazuje Ronald Grele, dotazovaný skrze odpovědi tazateli promlouvá k širšímu publiku, k dalším členům komunity, k níž cítí příslušnost a jejíž historii popisuje.¹²⁵ Eleonóra Hamar v knize o narativní konstrukci (židovských) identit dodává, že „osobní identitu nelze myslet bez narativu. [...] Díky narativnímu uspořádání realizovanému v příběhu je to nejenom aktér, kdo je s to pochopit sebe sama: skrze životní příběh je schopen jeho identitě porozumět také ten druhý, se kterým se aktér setkává v průběhu sociálních interakcí“.¹²⁶ Zde se vracím opět k tématu této knihy. Identitu budu pojímat jako schopnost sebeinterpretace jedince realizovanou během rozhovoru. Je to „biografické interview, které dává respondentovi/narátorovi příležitost vyprávět příběh, který podhalí jejich současné vnímání sebe sama“,¹²⁷ v tomto případě vnímání sebe sama jako součásti národního společenství.

122 Svoboda, Michal: *Biografická metoda v antropologii*. Antropoweb 2007/2–3 [online]. Dostupné z http://www.antropoweb.cz/webzin/achive_old/webzin_2-3_2007/01_Svoboda.pdf [cit. 2017-04-01]. Viz též VANĚK, M. – MŮCKE, P.: *Třetí strana trojúhelníku*, s. 14.

123 O biografické metodě například DENZIN, N.: *Interpretative Biography*.

124 MLYNÁŘ, Jakub: *Paměť a narativita*. In: Masłowski, N. – Šubrt, J. (eds.): *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Praha 2014, s. 235.

125 GRELE, R.: *Movement without aim*, s. 45.

126 HAMAR, E.: *Vyprávěná židovství*, s. 45.

127 “The respondent is given the opportunity to tell the story that reveals their present sense of self.” Viz ABRAMS, L.: *Oral History Theory*, s. 35.

Rozhovor jako výsledek interakce mezi tazatelem a narátorem, ve kterém skrze vyprávěný životní příběh verbalizuje narátor porozumění sobě samému a své osobní historii na pozadí „velkých“ dějin, je největší silou i slabinou metody orální historie. Alessandro Portelli, jeden z nejvýznamnějších autorů pracujících s touto metodou, ve své knize *What makes oral history different* upozorňuje, že orálněhistorické prameny jsou ze své vlastní podstaty „proměnlivé, vytvářené a dílčí“.¹²⁸ Pokud budeme očekávat od narátora informace o minulosti ve smyslu objektivních fakt o minulých dějích, často – ať již vlivem *sedmi hříchů paměti*, nebo tazatelovou špatnou interpretací – narazíme na mnohá úskalí. Pokud ovšem budeme zjišťovat, co zmíněná fakta znamenají pro narátora – dostáváme se k podstatě orálněhistorické metody. Důležitý je význam, jaký pamětníci přisuzují historickým událostem, nikoli přesný popis událostí samotných. Přitom pátrání po významech, jak dodává Portelli, v žádném případě nesnižuje výpovědní hodnotu rozhovorů.¹²⁹ Uvádění reálných jmen v interview – spolu se základními údaji, jako jsou místo a rok narození tázaného, jeho vzdělání či zaměstnání – je to, co orální historii spojuje s historiografií. Ať již je vyprávění jakkoliv nepřesné, subjektivní a selektivní, vždy existuje v reálném čase a prostoru. Informace prezentované v interview se do určité míry dají verifikovat, potvrdit, nebo vyvrátit jinými historickými metodami. Není důležité, zda narátor tvrdí, že přišel do Rakouska v únoru roku 1978, a v dokumentech rakouského ministerstva vnitra stojí, že to bylo v březnu. V publikacích založených na metodě orální historie nejde (nebo by nemělo jít) primárně o události, ale o jejich významy. Zásadnější je hodnota, jakou dotyčný přičítá například samotnému aktu příchodu do země, kde hledal azyl. Vzhledem k tomu, že cílem této monografie je vysvětlit, jakým způsobem narátoři rozumí národu (jako kategorii praxe) a co tento jejich postoj formovalo během procesu integrace, je pro mě metoda orální historie nenahraditelná.

3.5.4 Struktura vyprávění

Podle Alessandra Portelliho je proces vzpomínání často strukturován okolo zásadních a zlomových skutečností v životě člověka. O významu těchto zlomových okamžiků svědčí jak rozsah a detailnost narace, které se k nim v rozhovoru vážou, tak i emoční náboj, s nímž je účastníci výzkumu zdůrazňují. V jiné ze svých knih, nazvané *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*, k tomu Alessandro Portelli dodává: „*Abychom mohli datovat nějakou událost, znamená to rozložit souvislý čas na sled vzájemně nesouvisejících skutečností.*“¹³⁰ Tyto následně seskupujeme do časového

128 PORTELLI, A.: *What makes oral history different*, s. 70.

129 Tamtéž, s. 67.

130 *“To date an event is to break down continuous time into sequences of discrete events; grouped into periods*

období okolo zlomových událostí (jako příklady zmiňuje Portelli vymezení typu „před válkou...“, „poté co jsem se oženil...“ apod.).

V každém okamžiku našich životů se podle Portelliho odehrává nepřeborné množství událostí současně, a proto vybudovat chronologickou strukturu vyprávění vždy představuje výběr jen určitých jevů, těch, které jsou spojeny vnitřním smyslem uděleným jim v rozhovoru vyprávěčem. Většina narátorů se při vytváření smysluplnosti svého vyprávění přidržuje tzv. vzorců výběru (*mode of selection*).¹³¹ Jedná se o vzorce utvářené tématy, okolo nichž se rozhovor točí. Portelli ukazuje na vyprávěních pamětníků dělnických protestů roku 1949, během kterých byl v italském městě Terni usmrčen mladý dělník Luigi Trastulli, jak jsou narace formovány sdílenou skupinovou identitou příslušníků „pracující třídy“. Tyto „vzorce výběru“ ovlivňuje celá řada faktorů, od skupinové identity po politickou orientaci či osobní víru vyprávěče.

V tomto výzkumu se jedná o vyprávění skupiny osob, jejichž narace byly formovány životem v exilu. Nejčastěji jde o vzpomínky vázané na několik významných témat: na život a dospívání v bývalé vlasti, události roku 1968, odhod do exilu a následné začleňování se do nové společnosti, v některých případech potom návrat zpátky do Československa po pádu železné opony. Každá z těchto životních etap při zpětném pohledu dávala význam současné situaci narátora a utvářela to nejdůležitější – smysluplný příběh jeho vlastního života.¹³²

around certain key facts (before the war, after I was married...).” Viz PORTELLI, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*. New York 1991, s. 21.

131 Tamtéž.

132 Jsem si vědom toho, že v jiných oborech, a především v současné sociologii by byla dána přednost Foucaultovu termínu „diskurz“ a celá práce založená na rozboru nahraných rozhovorů by byla postavena na kritické diskurzivní analýze. Nicméně jako historikovi mi nejde o „identifikaci činitelů skrývajících se za data a jejich interpretaci za pomoci teorie na sociální úrovni“, ale zajímám se především o data, respektive o údaje skrývajících se ve statistikách ministerstev, vládních nařízeních, novinových článcích nebo sepsaných autobiografiích. Použití diskurzivní analýzy by znamenalo soustředit se výhradně na rozhovory jako na texty, ve kterých se v různých podobách představuje *národní identita* jako kategorie diskurzu. Otázky porovnávající míru začlenění v majoritní společnosti, které vycházejí z komparativní metody a archivních materiálů, by nenašly uplatnění v takovém rozsahu, v jakém bych si přál. Jinými slovy se nesnažím odhalit diskurz za data, ale představit údaje v patřičných souvislostech. Výše zmíněná citace je z přehledové studie Petra Vašáta zabývající se kritickou diskurzivní analýzou. Viz VAŠÁT, Petr: *Kritická diskurzivní analýza. Sociální konstruktivismus v praxi* [online]. Dostupné z <http://www.antropoweb.cz/cs/kriticka-diskurzivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi> [cit. 2017-04-01].

4 POSRPNOVÝ EXIL

Tato kapitola, věnovaná charakteristice posrpnového exilu, představuje důležitý úvod k oběma hlavním tématům předkládané monografie – ke zkoumání integrace a národní identity uprchlíků. Jsou v ní rozebrány jak faktory ovlivňující podobu této uprchlické vlny, tak i motivy tehdejších exulantů k odchodu z vlasti a způsob recepce této vlny na Západě, respektive její přijetí v Rakousku a Švýcarsku. Rozsah pomoci obou zemí byl přímo úměrný zájmu jejich obyvatel o pražské jaro a míře šoku z invaze armád Varšavské smlouvy do Československa. Navíc zhroucení sovětského politického plánu,¹³³ nemožnost rychlého odstranění reformního křídla KSČ v čele s Alexandrem Dubčekem a více než rok otevřené státní hranice učinily z posrpnové uprchlické vlny nejpočetnější exodus z Československé socialistické republiky za dobu její existence.¹³⁴

V závislosti na rozebíraných jevech je tato část knihy rozdělena do čtyř částí. První popisuje pražské jaro a následnou invazi, která posrpnový exil způsobila, a dokládá, jak zásadní zlomovou životní událostí byla pro jednotlivé narátory okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy. Ve druhé podkapitole jsou analyzovány důvody posrpnových exulantů, které je vedly k odchodu ze země. Následující podkapitola se zabývá vyprávěními pamětníků o době po překročení státní hranice a pozornost je v ní zaměřena především na zemi, která pro uprch-

133 Sovětský plán počítal s ustavením nové revoluční dělnicko-rolnické vlády pod vedením Aloise Indry, která měla situaci v zemi pacifikovat. Ve svých pamětech popsal Zdeněk Mlynář jednání mezi sovětským velvyslancem Červoněnkem a členy KSČ, kteří se měli stát předpokládanými členy této vlády (Kolder, Indra, Biřak, Rigo, Mlynář, Lenárt aj.). Plán ale díky prezidentu Svobodovi, který kolaborantskou vládu odmítl jmenovat, nevyšel. Viz MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha 1990, s. 374.

134 Srov. RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vyšetřovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007.

líky z Československa jako první otevřela dveře do svobodného světa – Rakousko. Závěr je věnován Švýcarsku, jeho společnosti a důvodům velmi otevřeného švýcarského přístupu k přicházejícím Čechům a Slovákům. Všechny podkapitoly jsou sestaveny tak, aby co nejplastičtěji zachytily vznik a průběh uprchlické vlny, popsaly tzv. push-pull faktory¹³⁵ a zároveň zdůraznily jevy, které se podílely na utváření krajanských komunit ve zmíněných zemích.

4.1 Vliv pražského jara

Pražské jaro a zvláště způsob jeho potlačení vojsky Varšavské smlouvy ovlivnily nejen politický vývoj v Československu, ale i charakter posrpnové uprchlické vlny, která následovala bezprostředně po jejich vpádu. Snaha nového vedení KSČ proniknout „do neprozkoumaného terénu a hledání československé socialistické cesty“, jak psal Josef Smrkovský v Rudém právu,¹³⁶ vzbudila značný ohlas v zahraničí a vedla k zájmu západních společností, jejich vlád a médií, o tento – do té doby z jejich strany pozapomenutý – satelit Moskvy. Následně pak záběry sovětských tanků obklopených překvapenými a rozhořčenými Čechy a Slováky a jejich nenásilný odpor proti okupačním vojskům vytvořily na Západě velkou míru solidarity s „hrdinným československým lidem“,¹³⁷ ve Švýcarsku hovoří někteří autoři dokonce o „československé euforii“.¹³⁸ Toto ztotožnění se s osudem těžce zkoušené země stálo v pozadí velmi otevřeného a benevolentního přístupu vůči přicházejícím posrpnovým uprchlíkům, který zaujaly vlády většiny západních zemí.

Při popisu pražského jara a jeho násilného konce se opírám o publikace Antonína Benčíka věnované pražskému jaru a srpnové okupaci¹³⁹, o autobiografii Zdeňka Mlynáře,¹⁴⁰ skvělou práci *Duben 1969* Zdeňka Doskočila¹⁴¹ a dokumenty prezentované na webovém portále Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd Čes-

135 Česky se někdy též hovoří o teorii „tlaku a tahu“. Jedná se o faktory, které se podílejí na rozhodnutí jedince opustit zemi původu a usadit se v hostitelské zemi. Více v podkapitole 4.2 Motivy k odchodu.

136 SMRKOVSKÝ, Josef: *Jak nyní dál. Nad závěry lednového pléna ÚV KSČ*. Rudé právo 48, 9. 2. 1968 [online]. Dostupné z: <http://archiv.ucl.cas.cz/index.php?path=RudePravo/1968/2/9/3.png> [cit. 2017-03-19].

137 Weltwoche 35, 30. 8. 1968.

138 BANKI, Christine – SPÄTI, Christoph: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit*. In: Goehrke, C. – Zimmermann, W. G. (eds.): *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas*. Zürich 1994, s. 369–415.

139 BENČÍK, Antonín – DOMAŇSKÝ, Josef: *21. srpen 1968*. Praha 1990; BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha 2007; BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi. Drama muž, který předběhl svou dobu*. Ostrov 2001.

140 MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremli*.

141 DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno 2006.

ké republiky, který byl založen v rámci projektu „Pražské jaro 1968“ ke 40. výročí srpnových událostí.¹⁴² Řada uvedených informací o průběhu invaze pochází z knihy *Sedm pražských dnů*, tzv. černé knihy, vydané nejprve v listopadu 1968 a následně až v roce 1990.¹⁴³ Při rozboru událostí a jevů charakteristických pro posrpnový exil¹⁴⁴ vycházím také ze vzpomínek jeho účastníků a z řady dokumentů a studií obsažených v knize *Prager Frühling*, a též ze získaných pramenů z rakouských a švýcarských archivů.¹⁴⁵

4.1.1 Polednový vývoj ve vzpomínkách

Zasedání Ústředního výboru KSČ od 3. do 5. ledna 1968, které navazovalo na plenární zasedání, rozhodlo o rozdělení funkce prvního tajemníka ÚV KSČ a prezidenta republiky. Antonín Novotný, který zastával obě funkce, byl nucen se vzdát pozice generálního tajemníka strany. Na jeho místo nastoupil Alexander Dubček, s nímž se dostalo k vedení země reformně naladěné křídlo strany nespokojené s dosavadním vývojem v zemi. Události postupně nabíraly spád: v průběhu března byli odvoláváni představitelé spjatí se stalinistickými praktikami Novotného režimu,¹⁴⁶ prezident sám abdikoval 22. března 1968. Na jeho odstoupení, vzpomínal Přemysl Janýr ml., který byl v maturitním ročníku, takto:

„No tak ten první okamžik, když odstoupil Novotný, tak to jsme byli zrovna maturanti, v maturitním ročníku, takže jsme okamžitě vystartovali a po celé škole jsme sundávali Novotného obrazy ze zdí. To byla právě ta euforie, že se věci vyvíjí od horšího k lepšímu, jo?“¹⁴⁷

Všechny vzpomínky na jednotlivé události jara 1968, kterými jej narátoři charakterizovali, měly společný základ v naději a optimismu v budoucí vývoj země. Bylo patrné, že s reformním procesem v Československu sympatizovala většina společnosti a ještě dnes hraje důležitou roli v životních příbězích narátorů.

Reformy formulované novým vedením země dostaly konkrétní podobu v dubnu 1968 v tzv. Akčním programu, dokumentu, jehož obsah shrnoval myšlenky

142 Viz Pražské jaro 1968. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR [online]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz> [cit. 2017-03-17].

143 MACEK, Josef – PREČAN, Vilém: *Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*. Praha 1990.

144 Mezi tyto fenomény patří například tzv. *wait-and-see tendency* neboli vyčkávací taktiky řady Čechů a Slováků v prvních týdnech a měsících po invazi; dlouhou dobu otevřené československé hranice či nebyvalá solidarita s uprchlíky probíhající napříč rakouskou i švýcarskou společností.

145 Zmíněný Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, Österreichisches Staatsarchiv nebo Schweizerisches Bundesarchiv Bern.

146 15. 3. 1968 byli odvoláni ministr vnitra J. Kudrna a generální prokurátor Bartuška. Viz URLÁNEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966–1971. Chronologie*. Praha 1991, s. 60 [online]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html> [cit. 2017-03-27].

147 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

reformních komunistů a který se měl stát základem budoucí politiky strany. Změny měly proběhnout v oblasti politické, společenské a ekonomické a zasáhnout tak do všech sfér československé společnosti.¹⁴⁸ Pro uprchlickou vlnu, která následovala po invazi vojsk Varšavské smlouvy, byla zásadní deklarovaná snaha tehdejšího nového vedení strany „*právně přesně zaručit ústavní svobodu pohybu, zejména výjezd našich občanů do zahraničí; jde hlavně o to, aby občan měl právní nárok i na dlouhodobější nebo trvalý pobyt v cizině a aby lidé nebyli bezdůvodně stavěni do postavení emigrantů*“.¹⁴⁹ Byl vypracován návrh zákona zaručujícího československým občanům právo vlastnit cestovní pas a kdykoliv na něj vycestovat. Výjimku představovaly jen osoby, na které se vztahovala branná povinnost, osoby přicházející do styku se státním tajemstvím, či lidé, s jejichž výjezdem nesouhlasila organizace, u které byli zaměstnáni.¹⁵⁰ Cestovní doklad v té době získala řada občanů a tento moment pro některé nárátory charakterizoval atmosféru celého pražského jara.¹⁵¹ Snazší získání cestovního dokladu spolu se vstřícným přístupem k cestám do zahraničí umožnily v létě roku 1968 tisícům rodin vycestovat na dovolenou za hranice. Na dovolenou díky tomu vyjela autem v srpnu 1968 přes Německo do Itálie a Švýcarska i rodina Ondřeje Kohouta. V rozhovoru vzpomínal pan Kohout na otevřenou a přátelskou atmosféru, která na členy rodiny přijíždějící z Československa v Itálii čekala:

„[...] A vraceli jsme se 20. srpna v roce šedesát osm do Prahy s velmi dobrou náladou, protože to se otvíral nový svět pro Československo. A všude i ve světě to bylo velmi vstřícně přijímáno, to dění v Československu. Dubček byl velmi známá osoba tehdy, to znamená, že i Čechoslováci byli v podstatě... se nás ptali po Itálii, jak to vypadá, a ukazovali V jako Victory. Prostě bylo to příjemný.“¹⁵²

Tato „*uvolněná pravidla pražského jara na cesty do zahraničí*“, ¹⁵³ která trvala až do 9. října 1969, kdy byla zrušena platnost výjezdních doložek, umožnila značnému počtu československých občanů legálně opustit zemi. Výrazným způsobem tak ovlivnila charakter celé posrpnové uprchlické vlny a odlišila ji od předchozích

148 Viz Akční program, s. 3 [online]. Dostupné z: http://www.68.usd.cas.cz/files/dokumenty/edice/405_1.pdf [cit. 2017-03-22].

149 Tamtéž, s. 12.

150 K uvolnění přísného režimu v oblasti cestovního ruchu, zavedeného v 50. letech, došlo po zasedání ÚV KSČ v prosinci 1963, kdy se cestování – především do zemí socialistického tábora – mělo stát normální záležitostí těch občanů, kteří si „*řádě plní svoje pracovní úkoly a aktivně se zapojují do veřejného a politického života, a s jejich výjezdem souhlasí závodní nebo místní orgány*“. Viz RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 65.

151 [Tazatel]: „*A jaká byla ta atmosféra toho pražského jara?*“ [D. L.]: „*To jsme po žádosti dostali i pasy, protože předtím člověk žádný pas nedostal.*“ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

152 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013.

153 „*These relaxed Prague Spring rules on foreign travels.*“ Viz KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 171.

uprchlických krizí, zejména té, která vznikla po potlačení maďarského povstání, jen necelých dvanáct let před srpnovými událostmi v Československu.

4.1.2 Reakce Západu

Nové reformně naladěné křídlo KSČ v čele s Alexandrem Dubčekem získávalo stále větší ohlas i v zahraničí. V západních listech se objevily již od poloviny ledna zprávy popisující odstoupení generálního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného z funkce a nastiňující možnosti dalšího vývoje. Například ve francouzském deníku *Le Monde* vyšel 14. ledna 1968 článek: „Okolnosti Novotného pádu“.¹⁵⁴ Švýcarský list *Gazette de Lausanne* zase uveřejnil o dva týdny později v článku „V Československu klidná revoluce“ názory Antonína Liehma, který označil leden 1968 za nejvýznamnější datum v dějinách Československa od února 1948.¹⁵⁵ Kroky nového vedení ÚV KSČ vnímali pozorovatelé západních tiskových agentur – jako například dopisovatel listu *The New York Times* Američan Henry Kamm¹⁵⁶ – se stále většími sympatiemi. Tyto reportáže, jejichž prostřednictvím se občané západních společností dozvídali o polednovém vývoji v Československu a novém směřování země, získaly velký ohlas.

Na jaře 1968 již psaly o reformním procesu v této „západní provincii Sovětského bloku“¹⁵⁷ všechny hlavní světové deníky. Západní žurnalisté žádali Alexandra Dubčeka a další představitele reformního procesu o rozhovory a například 30. března poskytl Dubček rozhovor italskému deníku *l'Unità*. Právě on – nový generální tajemník ÚV KSČ – se stal pro západní veřejnost ztělesněním celého procesu liberalizace. Historik Antonín Benčík potvrzuje: „*Jméno A. Dubček se stalo nejfrekventovanějším jménem z řad představitelů reformního procesu Pražského jara 1968 v zahraničních médiích.*“¹⁵⁸ Na přední straně magazínu *TIME* vyšel 5. dubna 1968 Dubčekův portrét s pozadím Staroměstského náměstí s titulkem „Seburčení pro Československo“. Uvnitř se čtenář dočetl o směřování země do „neprobádaného území“.¹⁵⁹

O měsíc později věnoval magazín *Der Spiegel* dění v Československu celých osm stran v detailní reportáži nazvané „Do Evropy“ a jeho přední strana hlásala: „Praha.

154 URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 38.

155 Tamtéž, s. 42.

156 Henry Kamm (narozen 1925 ve Vratislavi, tehdejší Breslau) byl dlouholetým korespondentem amerického *The New York Times*; za své zahraniční reportáže obdržel prestižní Pulitzerovu cenu v roce 1978.

157 *CSSR. Mit Koffer*. *Der Spiegel* 22, 11. 3. 1968, s. 112.

158 BENČÍK, A.: *Utajovaná pravda*, s. 123.

159 *Czechoslovakia*. Into Unexplored Terrain. *TIME* 91, 1968, 5. 4. 1968.

Nový komunismus.¹⁶⁰ Spolu se zvyšujícím se zájmem západní veřejnosti rostly ovšem i znepokojení a nedůvěra vedení okolních „spřátelených“ socialistických republik v čele se Sovětským svazem, což dokonce přimělo státního podtajemníka Bohlema z ministerstva zahraniční Spojených států amerických¹⁶¹ k vystoupení na briefingu amerických novinářů konaném 3. května 1968 s požadavkem, aby byla snížena publicita ČSSR v americkém tisku. Tento požadavek byl motivován zájmem vyhnout se obvinění z ovlivňování vývoje v Československu a snahou nezhoršovat vztahy se Sovětským svazem.¹⁶²

Důležitou roli hráli v procesu popularizace československého reformního procesu v západním světě i žurnalisté rakouského rozhlasu a televize ORF. Síť kontaktů mezi československými reportéry a jejich rakouskými kolegy se vytvářela již od poloviny šedesátých let, kdy vznikl na popud ředitele Československé televize Jiřího Pelikána a rakouského moderátora Helmuta Zilka¹⁶³ ojedinělý pořad *Telemosty (Stadtgespräche)* v česko-rakouské koproduci. V pořadu diskutovali na tu dobu velmi otevřeně rakouští a čeští politici a významné osobnosti o problematických otázkách. První živé a necenzurované vysílání z Národního muzea na Václavském náměstí znamenalo zásadní změnu pro televizní diváky obou zemí. Poprvé se na obrazovkách televize uskutečnila v přímém přenosu tlumočená debata politiků pocházejících z různých státních zřízení, debata mezi „Východem a Západem“.¹⁶⁴ Pořad byl ojedinělý nejen v Československu, ale vůbec v celém východním bloku. V mnoha ohledech signalizoval příchod změn v československé společnosti a slovy Helmuta Zilka se jednalo o „*politickou bombu*“.¹⁶⁵ Také rakouským divákům dával poprvé možnost nahlédnout za železnou oponu. Takto zhodnotil pořad Přemysl Janýr ml.: „*V ČSSR to bylo vůbec první necenzurované televizní live vysílání, skutečné okno do svobodného světa, ve kterém jsou kladeny neslychaně otevřené otázky, a zároveň jeden z důležitých faktorů utvářejících obnovujícího se československého demokratické povědomí.*“¹⁶⁶

Během pražského jara a především pak po invazi vojsk Varšavské smlouvy využili rakouští reportéři vytvořených kontaktů a patřili k nejlépe informovaným. Prá-

160 *Liberalisierung. Nach Europa.* Der Spiegel 22, 13. 05. 1968, s. 128–138.

161 The United States Department of State.

162 URJÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 110.

163 Helmut Zilk (1927–2008), rakouský novinář, moderátor a politik, od roku 1967 ředitel ORF. V desetiletí od roku 1984 do 1994 také starosta města Vídně za SPÖ.

164 *Erste Live-Sendung zwischen Ost und West.* NewsORF 1968 [online]. Dostupné z: <http://news1.orf.at/070530-12820/>. [cit. 2017-03-27].

165 ZILK, Helmut: *Zum Beginn des Prager Frühlings. Die Stadtgespräche Prag–Wien.* In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tüma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968.* [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1089.

166 JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro 1968.* Britské listy, 3. 6. 2008 [online]. Dostupné z: <http://blisty.cz/art/40976.html> [cit. 2017-03-27].

vě skrze záběry jejich kamer a prostřednictvím jejich zpravodajství se svět dovídal o dramatických událostech v Československu v srpnu 1968. Tyto reportáže, stejně jako řada pořadů o sousední zemi a jejím reformním procesu,¹⁶⁷ měly rovněž velký vliv na přijetí, jakého se dostalo na Západě československým uprchlíkům v prvních měsících po invazi.

Positivní ohlasy, které události v Československu vzbudily, se začaly projevat i na politické úrovni. Při svém návratu z Moskvy se 25. března 1968 v Praze zastavil rakouský ministr zahraničních věcí Kurt Waldheim, aby zde pohovořil se svým československým protějškem o možné spolupráci. Ve stejný den sdělil Československý ústav zahraniční sídlící ve Washingtonu, že demokratizační proces byl ve Spojených státech velmi vítán. Nicméně jejich představitelé, v čele s administrativou amerického prezidenta Lyndona Johnsona, zaujali prozatím vyčkávací stanovisko. S narůstající kritikou ze strany vládních a stranických činitelů okolních socialistických republik a Sovětského svazu se představitelé amerického „State Departmentu“ vyslovili pro umírněný vývoj v Československu, se „*zřetelnou snahou neriskovat hlubší konflikt se Sovětským svazem*“,¹⁶⁸ zvláště s ohledem na probíhající válku ve Vietnamu. Uvažovalo se sice o navázání hospodářské spolupráce, navrácení blokování československého zlata v USA, o zavedení nízkých tarifů v rámci dohody GATT¹⁶⁹ a kompenzaci majetku znárodněného v Československu a objevily se i návrhy na obnovení členství země v Mezinárodním měnovém fondu spojené s konvertibilitou československé koruny i poskytnutí půjčky Světovou bankou, ale bylo zřejmé, že se USA nechtěly do záležitostí východního bloku příliš vměšovat.¹⁷⁰

Obdobný postoj zaujali i představitelé dalších západních mocností. V první polovině dubna konstatoval například Československý ústav zahraniční velmi pozitivní francouzské přijetí vývoje v ČSSR. Zároveň by prý Francie uvítala, kdyby se ČSSR s žádostí o případnou půjčku obrátila i na ni.¹⁷¹ Velkou nadějí do reformního procesu v Československu vkládala i většina komunistických stran v západní Evropě. Italská, rakouská a zpočátku i francouzská komunistická strana vyjadřovaly ve svých prohlášeních novému vedení ÚV KSČ podporu, a to i v létě roku 1968, kdy se tlak ze zemí socialistického tábora velmi zintenzivnil.

167 Například již v dubnu vysílala rakouská ORF pořad o Československu, ve kterém vystupovali Eduard Goldstücker a Milan Hübl. Viz URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 92.

168 URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 121.

169 GATT neboli General Agreement on Tariffs and Trade (Všeobecná dohoda o clech a obchodu) byla multilaterální smlouva mezi USA a ostatními zeměmi.

170 URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 67.

171 Tamtéž, s. 93.

4.1.3 Invaze jako zlomová životní událost

Státy východního bloku v čele se Sovětským svazem reagovaly na sesazení Novotného v průběhu lednového zasedání ÚV KSČ nejprve opatrným souhlasem. Brzy se ale – s tím, jak v Československu sílil demokratizační proces – začaly ozývat kritické hlasy. A to především ze sousední NDR a Polska, jejichž vedení spatřovalo v demokratizačním procesu v Československu ohrožení svých vlastních pozic. Na schůzi vedoucích představitelů komunistických stran a vlád v Drážďanech 23. března 1968 zazněla proto z úst Waltera Ulbrichta a Jaroslava Gomulky na adresu ÚV KSČ ostrá kritika. Vasil Biřak ve svých pamětech vzpomínal, jak soudruh Gomulka „na rozdíl od soudruha Brežněva neradil, neupozorňoval, ale nadával“. K tomu ještě dodal, že „sám obsah nebyl vždy špatný, ale jeho tón, přednes, byl velmi urážlivý“.¹⁷² Ale také Leonidu Brežněvovi, byla demokratizace a zejména svoboda tisku v Československu trnem v oku a situaci na schůzi hodnotil slovy: „Nevím, máte-li dost času, abyste si sami přečetli váš tisk. Ale my jej však číst musíme a jsme velmi znepokojeni jeho celkovým laděním. Rozhlas a televize a tisk jsou bez řízení, bez vedení. K tomu nejsou třeba žádné zvláštní důkazy. To vědí soudruzi velmi dobře sami. Snad je to hořká pravda.“¹⁷³

S pokračujícím demokratizačním vývojem v Československu se zostřovala v průběhu jara i reakce vedení komunistických stran socialistického bloku. Když nezdarem skončilo i dvoustranné jednání ÚV KSČ A ÚV KSSS v Čierne nad Tisou ve dnech 29.–31. července 1968, bylo rozhodnuto. Na následném jednání v Bratislavě obdrželo sovětské vedení od konzervativního křídla KSČ tzv. zvací dopis a plánované vojenské napadení Československa nazvané Akce Dunaj dostalo v srpnu 1968 zelenou. Vojska Varšavské smlouvy překročila v noci z 20. na 21. srpna 1968 státní hranice Československé socialistické republiky a změnila tím životy milionů jejích obyvatel.

V ulicích Prahy se začali shromažďovat lidé a o půl osmé ráno vypukly střety mezi Pražany a sovětskými vojáky před budovou Československého rozhlasu. Došlo k prvním obětem na životech; tři lidé byli zastřeleni a dalších 52 bylo v následujících hodinách v pražských ulicích zraněno.¹⁷⁴ Politicky se sovětský plán – obhajující invazi jako bratrskou pomoc proti kontrarevoluci a jako podporu nové dělnicko-rolnické vlády – zhroutil. Všude se okupační vojska setkávala s pasivní

172 BIEAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha 2014, s. 99.

173 *Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ*. In: VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha 2011 [online]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/images/stories/prameny/22.jpg> [cit. 2017-03-29].

174 URIÁNEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971*, s. 260.

rezistencí a na nejrůznějších místech republiky se demonstrovalo. Na invazi vzpomínali i narátoři žijící tehdy v Brně, Ostravě, či Košicích.¹⁷⁵

Například v Brně došlo po třetí hodině ranní k obsazení celého letiště, odtud pak vyrazily okupační jednotky do centra města a zmocnily se zde důležitých cílů – brněnského nádraží, krajského a městského výboru KSČ, kasáren, Vojenské akademie a brněnského rozhlasu a televize. Téhož dne dopoledne kontrolovaly sovětské jednotky celé město včetně všech hlavních dopravních křižovatek.¹⁷⁶ Již od rána začalo při tom docházet ke spontánnímu odporu obyvatel. Stanislavu Adámkovi, pozdějšímu signatáři Charty 77 žijícímu v současné době ve Vídni, bylo v den invaze pouhých šest let, ale příjezd sovětské armády se mu podle jeho vlastního vyprávění hluboce zapsal do paměti. Invaze spojená s obrazem sovětského tanku znamenala v jeho vyprávění klíčovou životní událost:

„Pamatuji si, jak přijel ruský tank na náměstí Míru v Brně, to bylo mezi internátem a naším domem. Ten tank tam nebyl z žádného strategického záměru. Přijel tam, udělal do asfaltu odpovídající stopy a já jsem dostal úplně přišerný strach. [...] Nikdo nikoho nezastřelil, ale pro šestileté dítě to byla atmosféra, kdy ten sovětský voják byl nepřítel.“¹⁷⁷

V těchto obrazech sovětské armády jako nepřítele, které během vzpomínání při rozhovoru vyvstaly Stanislavu Adámkovi v paměti, se odrážely i jeho životní postoje. Vedle rodinného zázemí a katolické výchovy to byly právě právě Sovětský svaz a komunistická ideologie, které určovaly narátorovy životní osudy a tvořily hlavní osu jeho vyprávění. Toto vše se projevilo i při vytváření jeho národní identity.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa 21. srpna 1968 představuje zásadní a zlomovou událost – jak pro politický vývoj země, tak i pro životy československých občanů, z nichž mnohé změnila natrvalo. K lidem, pro které se invazí „všechno změnilo“, patřili i účastníci mého výzkumu. Životopisná vyprávění narátorů, kteří se následně stali součástí posrpnové uprchlické vlny, jsou proto rozdělena na několik částí (život v Československu, pražské jaro a invaze, život v exilu, popřípadě život po návratu zpátky do vlasti), přičemž právě příjezd armád Varšavské smlouvy představuje klíčovou životní událost, okolo níž byl v procesu vzpomínání strukturován celý životní příběh. Rozhovory jsou ve většině případů rozděleny na narace vážící se k životu *před* vpádem vojsk a *po* něm. Samotné vzpomínky na dobu těsně po invazi nesou nejen emoční náboj, ale vyznačují se i vysokou detailností popisovaných událostí. Jsou v nich zachyceny různé dramatické epizody z okupovaných měst, obrovský šok celé společnosti, solidarita účastníků

175 Rozhovory se Stanislavem Adámkem, Josefem Blažkem, Ludvíkem Kavínem, Liborem Šimečkem a Dušanem Šimkem. Viz soukromý archiv autora.

176 BŘEČKA, Jan: *Brněnský 21. srpen 1968. K 40. výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa*. Vlastivědný věstník moravský 60, 2008/3, s. 242–249.

177 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň 14. 7. 2013.

následných protisovětských protestů, a zklamání nad politickým vývojem po návratu zajatých československých představitelů. Invaze do Československa a události, které následovaly, byly příčinou zásadních a nevratných životních rozhodnutí a v paměti narátorů zaujímaly prvořadé postavení.

4.1.4 Konec nadějí

Z nahraných rozhovorů stejně jako z archivních pramenů je patrné, jak velký šok způsobila invaze a následná okupace Československa vojsky Varšavské smlouvy mezi obyvatelstvem. Protesty a demonstrace pokračovaly s neutuchající silou i celý další týden po invazi, kdy byli představitelé země v čele s Alexandrem Dubčekem drženi v Moskvě. Svět v té době obletěly zprávy a fotografie z dění v okupovaných českých a slovenských městech, záběry tanků obklopených lidmi, zničených domů a tisícových demonstrací, které získaly srdce mnoha občanů na Západě. Nenásilně protestující českoslovenští občané, „*obdarili slovo hrdinství novým významem*“, jak psaly švýcarské noviny.¹⁷⁸ Vlády většiny západních zemí ostře odsoudily invazi a přehodnocovaly svůj přístup k československým občanům, kteří se obávali budoucího vývoje a prchali do zahraničí. Ostatně přední reprezentanti jejich státu byli uneseni ze země.

Jednání československých představitelů strany i státu, mezi kterými byli uneseni reformní komunisté, se sovětskou delegací vedenou Leonidem Brežněvem, trvala od 23. do 26. srpna 1968. Na jejich konci, jak uvedl Milan Šimečka citovaný v knize *Duben 1969*, se dosavadní vedení KSČ „*vrátilo z Moskvy sice celé fyzicky, ale psychicky a morálně zlomené*“.¹⁷⁹ Nakonec všichni kromě Františka Kriegla podepsali Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.–26. srpna v Moskvě, v němž byl obsažen základ budoucí „normalizační“ politiky.¹⁸⁰ Po návratu československé delegace to ale nejprve vypadalo, že se reformní kurz podaří udržet navzdory přítomnosti okupačních armád. Hlavní snahou obnoveného vedení země bylo uklidnit napjatou situaci a splněním hlavních požadavků zahrnutých ve zmíněném moskevském protokolu umožnit odchod armád zemí Varšavské smlouvy. Alexander Dubček a spolu s ním i další představitelé pražského jara doufali v pokračování reformem,

178 Weltwoche 35, 30. 8. 1968.

179 DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 28.

180 Měla být opět zavedena cenzura, zneplatněn uskutečněný Vysočanský sjezd i rozpuštěny „protisocialistické“ organizace, jako KAN a jiné. Invaze byla prohlášena za podporu ohroženému socialismu v Československu. Část okupačních armád vojsk Varšavské smlouvy sice měla být stažena, ale „dočasně“ bylo na československém území dislokováno na 73 500 vojáků (spolu s 1 220 tanky a 2 500 bojovými vozidly), kteří opustili zemi až v roce 1991. Viz HAKAUF, Martin: 20. výročí odchodu sovětských vojsk a ukončení vojenské okupace Československa [online]. Dostupné z: <http://icv.vlada.cz/cz/tema/20-vyroci-odchodu-sovetskych-vojsk-a-ukonceni-vojske-okupace-ceskoslovenska-85082/tmplid-560> [cit. 2017-04-06].

být v omezenějším rozsahu a pomalejším tempu. „*Na návrat k poměrům Novotného éry nikdo nepomýšlel. Reformátoři věřili, že alespoň torzo ze svých plánů dokážou zachránit.*“¹⁸¹ Tato víra se mohla oprít o téměř naprostou podporu obyvatelstva, které stálo za reformním vedením země.

Představitelé strany a státu, kteří tuto víru sdíleli, se snažili přijít s novou strategií, která by skloubila požadavky sovětského vedení a zároveň zachovala polednový kurz strany. Zasedání ÚV KSČ 31. srpna 1968 částečně potvrdilo tuto dubčekovskou linii.¹⁸² Následné přechodné období, kdy se počítalo s pokračováním reformem, je nesmírně důležité pro charakter celé posrpnové uprchlické vlny a výrazným způsobem ovlivnilo chování Čechů a Slováků, kteří se po invazi ocitli v exilu. Velká část československých turistů trávících léto na dovolené v zahraničí se proto vrátila přes Rakousko zpátky do Československa a také ostatní vyčkávali, jak se bude situace v zemi dále vyvíjet. O politický azyl požádalo v prvních týdnech po invazi jen malé procento československých občanů, kteří se v té době nacházeli v západoevropských zemích. Většina z nich měla obavy, aby si žádostí o udělení statusu uprchlíka na základě Ženevské konvence nekomplikovali případný návrat. Stále také platila „uvolněná pravidla“ pro cestovní ruch a lidé mohli opouštět republiku legálně až do podzimu následujícího roku, kdy se zavřely hranice. Někteří tak využili platnosti výjezdní doložky a po svém návratu do země vlivem zhoršující se politické situace opět zvolili odchod do zahraničí. Možnost legálně odcházet ze země po takto dlouhou dobu je v dějinách exilu 20. století výjimečná. Z důvodu neustále se proměňující situace na československé státní hranici neměla Státní bezpečnost ani Ministerstvo vnitra kompletní přehled o počtech uprchlíků a „navrátilců“.¹⁸³ Neustávající příliv uprchlíků ovšem působil problémy hostitelským zemím a jejich úřadům. Tato situace trvala až do zmíněného skončení platnosti výjezdních doložek v říjnu 1969.

Během uvedené doby se sen o demokratizaci postupně rozplynul. V rámci federální přestavby republiky byl ze své pozice odvolán Josef Smrkovský, což mělo velmi negativní psychologický dopad na veřejnost. „*Místo odhodlání zbyly jen pocity zklamání, skepse a vzrůstající se marnosti.*“¹⁸⁴ Spolu s rostoucími pocity zmařených nadějí ve společnosti klesala i autorita Alexandra Dubčeka a zbývajícího

181 DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 28.

182 Byl schválen text *Protokol z jednání delegací SSSR a ČSSR 23.–26. srpna v Moskvě* a anulován Vysočanský sjezd, ale zároveň bylo jeho 80 delegátů kooptováno mezi řádné členy Ústředního výboru strany. Z předsednictva museli sice odejít reformní komunisté František Kriegel a Čestmír Císař, kteří byli nepřijatelní pro sovětské vedení, avšak zároveň odešli i konzervativci Kolder, Švestka a Rigo. Rozkolu ve straně bylo zabráněno a poměr sil se zdál být ve prospěch reformistů. Také Sověti neměli zpočátku promyšlený postup a naděje mnohých se tak stále držely při životě.

183 Srovnej: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslávsky kraj)*, s. 42.

184 DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 39. V této atmosféře šířící se beznaděje se 16. 1. 1969 na protest proti stávající situaci polil hořlavinou a zapálil student Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Jan Palach.

reformního křídla. Naopak konzervativní křídlo KSČ pod vedením Gustáva Husáka se projevovalo stále agresivněji a bylo otázkou času, kdy budou zbývající reformní komunisté v čele s Alexandrem Dubčekem odstraněni ze svých pozic. Záminka se naskytla v březnu 1969 v souvislosti s hokejovým mistrovstvím světa pořádaným ve Stockholmu, kdy po výhře československé reprezentace nad sovětskou sbornou došlo v noci z 28. na 29. března 1969 k demonstracím, které nabyly celostátního rozsahu a byly při nich vydrancovány kanceláře Aeroflotu a Inturistu v Praze, což mělo obrovský politický dopad. Tlak na Dubčeka vyvrcholil a nakonec ho po plenárním zasedání ÚV KSČ 17. dubna 1969 vystřídal na pozici prvního tajemníka Gustáv Husák.¹⁸⁵

Až definitivní konec pražského jara, stvrzený symbolicky Dubčekovým politickým pádem, utvrdil mnoho lidí v rozhodnutí odejít do exilu, respektive usadit se v zahraničí natrvalo. Potvrzuje to mimo jiné i český historik publikující v Británii Vladimír V. Kusin: „Až po dubnu 1969 a ve zbývajících částech roku pod dopadem změn na vedoucích pozicích ve straně a státu, pod dojmem stranických čistek ohlášených na rok 1970 a znovu zavedeného propagandistického tónu a obsahu v československých médiích, se rozhodnutí zůstat v exilu stalo masovou záležitostí.“¹⁸⁶

Pro podobu posrpnového exilu byla ovšem role Alexandra Dubčeka a dalších československých představitelů, kteří věřili v udržení polednového reformního kurzu a záchranu části rozběhnutých reforem, zásadní. Tato naděje, s níž se ztotožnila i velká část české společnosti, trvala několik měsíců. Někteří z těch, kteří pobývali 21. srpna 1968 v zahraničí, proto dlouho zvažovali návrat zpět do vlasti, nezažádali o azyl a vyčkávali. Pro život v exilu se stovky z nich rozhodly, až když se do čela strany dostal Gustáv Husák a zahájil podle přání sovětského nejvyššího vedení éru tzv. normalizace v Československu. Ovšem než se tímto způsobem „zkonolidovala“ situace v KSČ a v celé zemi, byly hranice otevřené. Do exilu odcházeli lidé od 21. srpna 1968 až do 9. října 1969, kdy skončila platnost výjezdních doložek a hranice byly uzavřeny – tedy více než jeden rok. Tato částečná propustnost československých hranic po takto dlouhou dobu odlišuje posrpnový exil nejen od exilů v letech 1939 či 1948, ale i od jiných uprchlických vln 20. století.¹⁸⁷

185 Více o hlasování samotném viz DOSKOČIL, Z.: *Duben 1969*, s. 211–230.

186 “Only after April 1969, in remaining part of the year, under the impact of sweeping changes in the leading bodies of the party and the state, rank-and-file purges announced for 1970 and re-ideologized content and tone of the Czechoslovak media, were the decisions to remain in exile made en masse.” Viz KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 172.

187 Například ji odlišuje od uprchlické vlny, která následovala po potlačení maďarského povstání, na podzim roku 1956. V květnu 1957 při hodnocení událostí prohlásil rakouský ministr vnitra Oskar Helmer na jednání jednotlivých ministerstev, že Rakousko si získalo ve světě uznání svým přístupem k uprchlíkům. Tato slova shrnující uplynulé měsíce vypovídají o zvládnutí a ukončení uprchlické krize. Viz článek GEMES, Andreas: *Deconstruction of a Myth? Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57* [online]. Dostupné z: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxv/deconstruction-of-a-myth> [cit. 2017-04-18].

4.2 Motivy k odchodu

Pražské jaro a s ním spojené naděje brutálně potlačené příjezdem pěti spojeneckých armád měly klíčový vliv i na narátory, s nimiž jsem se setkal během svého terénního výzkumu. Osobnost Alexandra Dubčeka, vpád vojsk Varšavské smlouvy, tanky v ulicích českých a slovenských měst, masové protesty a odhodlání společnosti, ale i nástup Husákova vedení – to vše se objevovalo v životních příbězích narátorů. Ti do svých vzpomínek vetkali i motivy, které je vedly, stejně jako tisíce dalších Čechů a Slováků, k rozhodnutí opustit Československo. Tyto motivy se dají nicméně vztáhnout na celý posrpnový exil a je možné mezi nimi vysledovat čtyři hlavní pohnutky: 1) strach z budoucího vývoje; 2) zklamání z ukončení pražského jara; 3) vliv příbuzných žijících v exilu; 4) vize uplatnění v zahraničí a život ve svobodném světě.¹⁸⁸ Řada autorů zabývajících se migrací je označuje jako tzv. push factors. Jedná se o okolnosti, které člověka donutí k odchodu ze svého domova.¹⁸⁹ Jejich charakter má zároveň dopad na následný integrační proces v hostitelské zemi, a proto jim je věnována další podkapitola. K rozvedení těchto motivů se musím ovšem vrátit ve vyprávění do okupované Prahy.

4.2.1 Strach z budoucího vývoje

Narátorka Zuzana Brejchová, které bylo v době pražského jara patnáct let, vyprávěla během našeho společného setkání ve vídeňské kavárně Ritter po mé otázce pátrající po příčinách odchodu z Československa následující příběh:

„V noci z 22. na 23. srpna jsem ležela v tzv. dětském pokoji. My jsme měly okna na Palackého náměstí přímo u pomníku, protože to byl roh Palackého náměstí a Gorazdovy ulice, dům U Pomníku. Tak já jsem ležela takhle v tom dětském pokoji, četla jsem si asi v půl jedenácté a najednou se ozvala rána. Pak jsem slyšela, jak se sype sklo a najednou se na mě začala sypat omítka. A já koukám takhle nahoru nad postel a vidím tam díru ve zdi. A v ten moment se začalo

188 Zajímavý pohled na příčiny odchodu občanů ČSSR do kapitalistických zemí je uveden v hodnocení II. správy FS ZS (Federální správa zpravodajských služeb Federálního ministerstva vnitra ČSSR), která hodnotí emigraci jako „podlehnutí občanů buržoazní propagandě“. Ve zprávě se uvádí, že primárním motivem k útěku bývají 1) výhodné ekonomické podmínky pro uprchlíky na Západě; 2) politické důvody, na jejichž základě odchází skupina osob stojící na „protisocialistických pozicích“; 3) snaha vydělat si a s finančními úsporami se vrátit zpět republiky za pomoci amnestie, takže tito odcházející tvoří rozsáhlou skupinu „spekulantů a dobrodruhů“; 4) úmysl utéci před zákonem. Zpráva pochopitelně vůbec nepřipouštěla odchod z náboženských nebo etnických důvodů, stejně jako nesouhlas s politickým vývojem po srpnové invazi. Více ve studii Ivici Bumové: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 55–56.

189 K hlavním představitelům teorie push-pull factors patří profesor Donald Bougue. Například BOGUE, Donald J.: *A Migrant's-Eye View of the Costs and Benefits of Migration to a Metropolis*. In: Brown, A. Alan – Neuberger, E. (eds.): *International Migration. A Comparative Perspective*. New York/ London 1998, s. 167–183.

střílet. Tak jsem sebou mrskla na zem a proplazila jsem se do ložnice mých rodičů a řekla jsem: „Oni střílejí!“ a táta říkal: „Zůstaň dole! Zůstaň dole!“ A odplazili jsme se zase přes obývací a přes chodbu až před záchod, kde byl vchod do bytu, takže tam už jsme byli chráněni. No a tam jsme přespali. Pak jsme ráno viděli, jak nám rozstříleli byt. Tam bylo všechno... Okna byly vymlácené, záclony shořely, v koberecích byly díry, obrazy byly prostřílené. No vypadalo to příšerně. Tak jsme odešli do Filmového archivu, kde jsme byli tři dny. Pak jsme se vrátili domů. A tak táta se prostě rozhlédl po tom rozstříleném bytě [...] a řekl: „My jdeme! My tady nezůstaneme!“¹⁹⁰

Tato narace obsahuje z hlediska vyprávění přesně ty ingredience, které ji činí pro posluchače velmi přitažlivou – živý děj s uvedenou přímou řečí, detailní popis místa, dramatické okamžiky a zápletku vrcholící rozhodnutím odejít z Československa. Ze struktury vyprávění a jistoty přednesu bylo patrné, že tento příběh nebyl vyprávěn poprvé, což mu ovšem neubíralo na věrohodnosti ani přitažlivosti. Celkově byla tato narace potvrzením významu, jaký měla srpnová invaze v celém životním příběhu paní Brejchové. Vedle bezprostředního ohrožení na životě představoval násilný konec pražského jara rovněž existenční nejistotu pro rodinu. Otec narátorky, Bohumil Brejcha, který byl od roku 1963 ředitelem Filmového archivu Československého filmového ústavu, tzv. Filmotéky, a v padesátých letech musel z politických důvodů na čas ukončit práci scenáristy a režiséra na Barrandově, podle slov Zuzany Brejchové již „nebyl ochotný se ohnout a někde říct: Ano, vítám svaz armád [Varšavské smlouvy, pozn. autora]!“¹⁹¹ Využil nabytých kontaktů, které získal v zahraničí v šedesátých letech během spolupráce s Jiřím Trnkou, a v říjnu 1968 opustil spolu s rodinou Československo.

Stejně tak byla invaze zásadním zlomem i v životě Ivy Gikalové, která v té době pracovala již devátým rokem na III. interním oddělení Fakultní nemocnice v Olomouci. Otec jejího manžela patřil k ruské meziválečné emigraci, která našla útočiště v Československu. Podle vyprávění narátorky se zachránil před NKVD, která v závěsu za Rudou armádou osvobozující české území pátrala po lidech, kteří předtím uprchli před bolševickým terorem z Ruska zmítaného občanskou válkou.¹⁹² V rodině i nadále přetrvávala nejistota a strach, které dostaly konkrétní podobu příjezdem sovětských tanků do ulic českých a slovenských měst. Při otázce, kdy se rozhodla odejít ze země, odpověděla:

190 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

191 Tamtéž. Bohumil Brejcha byl filmový publicista, scenárista a režisér dokumentárních filmů věnovaných osobnostem československého filmu. Spolupracoval s Karlem Zemanem na filmech *Král Lávra*, *Ukradená vzducholoď* a *Baron Prášil*.

192 O zatýkání, věznění a deportaci členů ruské meziválečné emigrace zpět do Sovětského svazu se zmiňuje Anastásie Kopřivová ve své studii, která vyšla v časopise *Paměť a dějiny*, viz KOPŘIVOVÁ, Anastásie: *Osudy ruské emigrace v Československu*. *Paměť a dějiny* 2015/2, s. 27–50. Na základě archivních pramenů uvádí, že celkově bylo na českém území zatčeno a odvečeno do Sovětského svazu 215 osob, z nichž se vrátilo zpátky do Československa pouhých 60, a to až v letech 1955–1957. Tamtéž, s. 34.

„Okamžitě! Toho 21. srpna jsem se podívala z okna a tam na ulici jezdily tanky. Pustila jsem televizi a viděla, že tam jsou taky tanky! To jsem už věděla, o co jde. Sbalila jsem dceru, sedla do auta a jela za otcem do Brna. Otec mi hned vynadal. Říkal: ‚Taková situace! Máš stát ve frontě a kupovat mouku, košile a spodní prádlo a všechno! To teď nebude! To musíš jezdit zrovna za mnou, však já se protluču [smích].‘ On byl velice praktický člověk. Manžel ovšem byl v té době v zahraničí se studenty. Musela jsem tedy počkat, až přijede. Nebylo žádné spojení, neměli jsme, jak se domluvit. On za týden přijel a už ve dveřích jsme si řekli, že jedeme. A do týdne jsme byli pryč.“¹⁹³

Nejisté situace v prvních dnech po vpádu vojsk Varšavské smlouvy, kdy ani sovětské vedení v Moskvě nemělo po krachu převzetí moci „revoluční dělnicko-rolnickou vládou“ ucelenou novou strategii a kdy byly hranice částečně otevřené, se rozhodl využít k odchodu i Jaroslav Zrůst, který prožíval po svém návratu z pracovní cesty do Chotěboře dramatické dny v okupované Praze. Na moment, kdy padlo rozhodnutí odejít, vzpomínal následovně:

„Pak jsem telefonoval s jedním kamarádem, se kterým jsme každou zimu lyžovali, a ten mi říkal, že se se mnou loučí, že odjíždí do Rakouska, že už tam vyvezl svoji slečnu a že hranice jsou otevřené. Já jsem mu na to odpověděl: ‚Tomáši, tak to my pojedeme taky!‘ Měl jsem tenkrát přítelkyni, vyzvedli jsme si rakouské vízum a jeli jsme snad prvním vlakem, který projížděl vinohradským tunelem směrem na Rakousko.“¹⁹⁴

4.2.2 Zklamání z ukončení pražského jara

Ne všichni účastníci posrpnové uprchlické vlny odcházeli okamžitě po invazi a i mnozí z těch, které vpád vojsk do Československa zastihl v zahraničí na dovolené, dlouho zvažovali návrat zpět do vlasti. Po příjezdu unesených čelných představitelů pražského jara zpět do Prahy a po jejich prohlášeních o snaze pokračovat v polednovém vývoji věřila řada občanů v pozitivní vývoj – v odchod okupačních armád i v zachování čerstvě nabytých svobod. Teprve postupem času s tím, jak reformní křídlo KSČ ztrácelo vliv a konzervativci na něj činili stále větší nátlak, měnila řada lidí na opuštění země názor. Spisovatel Milan Ráček, který odešel s manželkou do Rakouska 26. října 1968, vzpomínal na rozčarování z domácího politického vývoje:

„K tomu opuštění republiky, tak to bylo tak, že jsme vsadili v podstatě na jednoho koně, a to byla demokratizace. Ty změny byly v tom šedesátém osmém roce evidentní. A najednou měl být konec. Lidé byli nadšení z toho společenského pohybu a najednou byl konec. My jsme to velice trpce nesli.“¹⁹⁵

193 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

194 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen 22. 8. 2014.

195 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

Stejně jako pro Milana Ráčka byla pro mnohé účastníky posrpnové uprchlické vlny rozhodující pro odchod až nastupující normalizace, zřejmě z výměny reformistů na vrcholných politických postech, jejímž nejviditelnějším projevem byl Husákův nástup do čela strany. Rovněž z nového tónu opět cenzurovaných médií bylo zřejmé, že časy se změnily. Poznání, že věci směřují po politické stránce jen k horšímu, a vzrůstající se apatie zklamané občanské společnosti utvrdily mnohé v přesvědčení, že mají hledat svou budoucnost za československými hranicemi.

4.2.3 Uplatnění

Podle Vladimíra Kusina existoval vedle strachu z budoucího vývoje a znechucení z násilného potlačení pražského jara ještě třetí motiv, který se podílel na rozhodnutí odejít do ciziny. Byla jím „vize materiálního přilepšení pro sebe a své děti“.¹⁹⁶ Možnost získat odpovídající práci na ekonomicky rozvinutém Západě hrála jistě při rozhodování také svou roli. Nicméně obraz uprchlíků, kteří odešli na „zlatý Západ“ z důvodu rychlého zbohatnutí, jaká se pěstovala v některých českých exilových kruzích, nebo v části české společnosti těsně po pádu železné opony, neodpovídá zcela skutečnosti. Často totiž odcházely do zahraničí osoby, jimž československé úřady z nejrůznějších důvodů – například špatného kádrového posudku nebo členství v církevní organizaci – bránily ve studiu nebo ve výkonu jimi žádaného povolání. V odchodu za hranice tak tito lidé spatřovali jediné východisko ze situace, která jim bránila v plné realizaci. Například manžel narátorky Dany Linhartové, jehož otec byl vězněn po převzetí moci komunisty v Jáchymovských dolech, nemohl kvůli rodinným poměrům vykonávat vystudovanou profesi:

„On měl průmyslovku, na kterou se strašně těžko dostával, protože rodina byla strašně perzekvovaná. Otec byl vězněn v Jáchymově a poslali ho domů jen umřít, aby nemuseli platit pohřeb. Za dva týdny umřel. Ta rodina velmi držela při sobě. [Manžel, pozn. tazatele] ale nemohl dělat ve své profesi. Nejprve dělal nástrojáře, a protože jsme potřebovali peníze, tak dělal i u drah. Bylo to hrozné. Já bych možná byla bývala zůstala v Česku, dostala bych angažmá, ale on nikdy ve svém oboru nemohl pracovat.“¹⁹⁷

Obdobným způsobem uvažoval i J. M.¹⁹⁸ z Brna, který studoval v Československu na vysoké škole:

196 KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 171.

197 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

198 Na přání narátora neuvedeno celé jméno.

„V té době jsem studoval a snažil jsem se studia dokončit. Ale nedokončil jsem je, protože jsem se musel v roce 1969 rozhodnout, buď to studium dodělám a nebudu mít žádnou perspektivu, anebo se s rodinou seberu a perspektivu si udělám sám. A to jsem taky udělal.“¹⁹⁹

Výše uvedené motivy k odchodu – od snahy získat uplatnění po zklamání z politického vývoje – zmiňovala naprostá většina oslovených narátorů, byť je formulovala jiným způsobem. Pochopitelně mnozí z těch, co odcházeli, obvykle neuvažovali v takto schematických kategoriích. Na jejich rozhodnutí se velkou měrou podílela celá řada dalších faktorů odvíjejících se od momentální profesní, osobní a rodinné situace. Vladimír Kusin ostatně ve své knize věnované politickému vývoji v Československu od pražského jara do vzniku Charty 77 dodává, že většina uprchlíků dospěla k rozhodnutí odejít až na základě kombinace výše zmíněných faktorů.²⁰⁰

Cenné informace nám dnes poskytuje studie švýcarského psychiatra Emila Pintéra, který v ní uveřejnil výsledky dotazníkového šetření uskutečněného v roce 1969 mezi československými uprchlíky nacházejícími se ve Švýcarsku. V dotazníku mimo jiné zjišťoval motivy opuštění jejich původní vlasti. Touhu po svobodě jako motiv k odchodu uvedlo 19,9 % dotázaných; 15,9 % zmínilo strach z budoucnosti a 10 % pracovní příležitosti a vyšší životní standard na Západě. Pouze 2,6 % uprchlíků se cítilo ohroženo na životě. Největší roli při rozhodování hrála podle výsledků šetření rodina. Celých 38,8 % dotázaných uvedlo, že se pro exil rozhodli v souvislosti s odchodem jiných členů rodiny.²⁰¹ To byl do jisté míry i případ narátora Petra Choura, jehož bratr s přítelkyní se rozhodli nevrátit se zpátky z dovolené v Jugoslávii, stejně jako narátorky Anny Žaloudkové, jejíž dva bratři žili na Západě již od druhé poloviny šedesátých let. Oba tito narátoři, kteří byli v den invaze v zahraničí, se museli rozhodnout, zda se vrátit zpět do okupovaného Československa, nebo začít nový život v exilu.

4.2.4 Návrat, nebo exil?

Stejně jako Petra Choura a Annu Žaloudkovou zastihla zpráva o invazi na dovolené v zahraničí i další desetitisíce občanů Československa. Většina z nich trávila léto kempováním na slunném pobřeží Jaderského moře nebo v autokempech v okolních zemích. Takto se vybavil 21. srpen 1968 Stanislavu Kráčmerovi, kterému bylo třináct let a který si užíval letní dny s matkou a sestrou v autokempu v Budapešti.

„Příchod tanků jsme poslouchali přes rádio. V autokempu byli s námi, co si pamatuju, Švýcaři, Rakušani a komunikovali a pomáhali nám psychicky. Poslouchali jsme, jak tanky příjížděly

199 Soukromý archiv autora, rozhovor s J. M., Basilej 21. 8. 2014.

200 KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 171.

201 Výsledky studie jsou publikovány v knize *Zuflucht Schweiz* v příspěvku Christine Banki a Christophera Späti, viz BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 393.

*do Prahy a jak padlo rádio, a viděl jsem, jak muži pláčou. Pro mě muž nepláče! Pro mě to byl šok. Nevěděl jsem, co to má znamenat a co se to děje. Všichni měli strach. V té době už jsme mohli jít pryč, jenomže jsme byli jenom s matkou, protože otec pracoval. Tak jsme se asi po týdnu vrátili. Samozřejmě všechno bylo rozbité, silnice rozbité, značky přeházené, aby Rusové nevěděli, kam mají jet. Tyhle věci ve mně zůstaly.*²⁰²

Rodina Kráčmerova se tehdy rozhodla pro návrat zpátky do ČSSR, ale Stanislavu Kráčmerovi se vzpomínky na tyto dramatické chvíle podle jeho slov otiskly do paměti již navždy a on sám pak počátkem osmdesátých let uprchl do Švýcarska. Ovšem s návratem, tak jako Kráčmerovi, váhali i mnozí další. Vzhledem ke skutečnosti, že Maďarsko jako jedna ze zemí podílejících se na invazi uzavřelo neprodyšně své hranice, byl pro Čechy a Slováky trávící léto na pobřeží Jaderského moře jedinou možností návrat přes Rakousko. Ve zprávě zastupitelského Úřadu Vysokého komisaře OSN pro uprchlíky (UNHCR) zasláné do Ženevy 9. září 1968 stálo, že na rakouské území přijelo autem 47 641 československých občanů z Itálie a Jugoslávie a dalších západních zemí, 5 524 jich přicestovalo ve zvlášť vypravených vlacích a 1 205 letadlem. Zpráva se týkala prvních dvou týdnů po invazi, tedy od 21. srpna do 4. září 1968.²⁰³ Takto popsal situaci v Jugoslávii těsně po napadení ČSSR Petr Chour, který byl tou dobou s manželkou, bratrem a jeho přítelkyní na dovolené ve Hvaru:

*„Jugoslávské úřady tehdy rozhodly, abychom odjeli do obce Novi Grad [...]. Museli jsme tam zůstat, dál nás nepustili, protože Jugoslávie zavřela tehdy hranice do okolních zemí. Takže jsme tam strávili asi 10 dní. Ta zátoka, kde jsme stanovali, patřila k rybářské vesnici a ti se o nás skvěle starali. Nosili nám víno, ovoce... My jsme se styděli to brát. Peníze jsme odmítli, protože jsme nějak ještě měli. Po 10 dnech přišel nějaký ten jejich úředník a sdělil nám, že můžeme vyjet, ale jenom směrem na Lublaň. Tak jsme vyjeli a po cestě se k nám přidávali další lidé a najednou z nás byl konvoj [úsměv]. Takto jsme se dostali na rakouské hranice a až do rakouského Gratzu.*²⁰⁴

V Rakousku, kde strávili první noc v hotelu, se čtveřice následně dostala do uprchlického střediska Arsenalu, který předtím sloužil rakouské armádě jako kasárna. V něm bylo již ubytováno několik stovek Čechů a Slováků. Zde zůstali několik dní, během kterých se bratr pana Choura a jeho přítelkyně rozhodli do Československa již nevrátit, což způsobilo, že svůj plán postupně přehodnocovali i manželé Chouroví. Stále ještě zvažovali, zda se vrátit zpátky domů nebo zůstat natrvalo v exilu. Jak nelehké rozhodování to bylo, dokládá i následná část nahraného rozhovoru:

202 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

203 *ČSSR-Bürger in Österreich*. Dokument 183. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1319.

204 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

„Tu noc, co jsme trávili ve Vídni, jsme celou dobu chodili po Vídni, protože si člověk uvědomil, že za sebou spálí mosty a že třeba už nikdy neuvidí rodiče. Já ani moje žena, která studovala na ČVUT elektrotechniku, jsme neměli dodělané studium. Ráno jsme ale zašli na švýcarský konzulát, dostali jsme vízum a 5. září jsme už byli ve Švýcarsku.“²⁰⁵

Lidé, podobně jako pan Chour, byli vystaveni při rozhodování velkému psychickému tlaku, protože zvolit si život v exilu znamenalo nejen krok do neznáma, ale ve většině případů i přetrhat rodinné svazky. Existovala velká pravděpodobnost, kterou si při rozhodování uvědomovali, že již nikdy nespátí své rodiče, známé a přátele. Navíc po propadnutí platnosti dokumentů opravňujících k cestě do zahraničí se tito lidé automaticky dopouštěli trestného činu nedovoleného opuštění republiky a podle § 109 trestního zákona jim hrozil trest odnětí svobody v rozmezí půl roku až pět let, anebo propadnutí majetku.²⁰⁶

V případě manželů Chourových pomohl vstřícný přístup švýcarských úřadů, jindy skutečnost, že v zahraničí pobýval již některý ze členů rodiny, jak tomu bylo u narátorky Anny Žaloudkové. Ona sama se v době invaze nacházela v západní Evropě. Bylo jí dvacet let, když poprvé v životě během pražského jara získala vízum do Francie a Velké Británie. V létě roku 1968 proto mohla vyrazit spolu se sestřenicí na prázdniny za svým bratrem, který žil od roku 1967 v Paříži. Zpráva o vpádu vojsk Varšavské smlouvy je všechny tři zastihla na pobřeží Středozemního moře v Nice.

„A ráno, když potom jsme se probudili a roznášeli tam noviny, tak jsme viděli, že se něco stalo, tak jsme se vyděsili. [...] My jsme zkrátka s ještě jedním člověkem odjeli až do Monte Carla a pořád jsme přemýšleli, co máme dělat. Co teď? Bratr už stejně utekl, ale my dvě... A bez peněz, které jsme neměly, ani předtím ani potom.“²⁰⁷

Po komplikovaném návratu celé skupiny autostopem zpátky do Paříže se Anna Žaloudková rozhodla využít platného víza do Velké Británie, odcestovala tam a několik měsíců pracovala a poté nakonec odletěla do Kanady za svým devatenáctiletým bratrem. Zajímavá byla přitom reakce jejich rodičů, kteří si její návrat zpátky do Československa nepřáli:

„Já jsem nechtěla [emigrovat, pozn. autora], protože se mi stýskalo a nechtěla jsem zůstat někde venku. Ale rodiče opravdu trvali na tom, že [návrat, pozn. autora] absolutně ne, že komunistům znovu už [pro mě, pozn. autora] nechtějí. Nebo že oni si to nepřejí, nechtějí to pro svoje děti. Radši budou sami.“²⁰⁸

205 Tamtéž.

206 Jednalo se o §109 zákona č. 140/1961 Sb. Znění celého zákona lze nalézt na stránkách Ministerstva vnitra ČR: Trestní zákon č. 140/1961 Sb. [online]. Dostupné z: <http://aplikace.mvcr.cz/sbirkaza-konu> [cit. 2017-04-27].

207 Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Vídeň 15. 9. 2013.

208 Tamtéž.

Jedním z důvodů, proč rodiče Anny Žaloudkovou podporovali v rozhodnutí zůstat za hranicemi a doporučovali jí odletět za oceán za jejím mladším bratrem, bylo pronásledování a perzekuce, kterou rodina paní Žaloudkové zažila po nástupu komunistů k moci.²⁰⁹ Rodiče chtěli pro své děti především život ve svobodném světě. Ostatně i starší bratr Anny Žaloudkové byl již od roku 1966 v exilu v USA. Ona sama po odchodu z Evropy vystudovala ruský jazyk na Kalifornské univerzitě v Berkeley. Zpátky na starý kontinent se vrátila až po pěti letech, kdy získala práci jako zdravotní sestra v nemocnici ve švýcarském Aarau.

Obdobným způsobem jako rodiče Anny Žaloudkové uvažovali o životě ve svobodném světě i ostatní uprchlíci, jak vyplývá z výše citované studie Emila Pintéra. Touha po svobodě a po životě v demokratické společnosti po zkušenostech z komunistického Československa byla silou, která přiměla početnou skupinu jeho občanů k cestě na Západ. Klíčovou úlohu na této pouti sehrála pro uprchlíky – podruhé od roku 1956 – země na jih od československých hranic: Rakousko.

4.3 Rakousko

4.3.1 Reakce rakouské politické reprezentace

Srpnová invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa byla pro rakouskou společnost překvapením a šokem. Panovaly obavy, že by sovětské jednotky mohly napadnout i Jugoslávii a Rumunsko. Rakouská politická reprezentace reagovala v prvních hodinách po invazi velmi zdrženlivě a především ujišťovala sovětské představitele, ale i vlastní veřejnost, že zachová politickou neutralitu. Snahou bylo dokázat, že Rakousko hodlá i nadále naplňovat vztahy k Sovětskému svazu na bázi státní smlouvy z roku 1955, kterou se zavázalo zachovávat v bipolárně rozděleném světě neutralitu. V tomto smyslu promluvil v rakouském rozhlase 21. srpna 1968 již v sedm hodin ráno spolkový kancléř Josef Klaus, který se narychlo vrátil ze svého sídla ve Wolfpassing do Vídně. Za jeho prohlášení se postavil i rakouský ministr zahraničních věcí Kurt Waldheim a v podobném duchu se vyjádřila po svém mimořádném jednání i spolková vláda.²¹⁰ Waldheim také telefonicky ujistil sovětského velvyslance ve Vídni Borise Podcerova, že „*rakouská vláda následuje bezvýhradně politiku neutrality a za žádných okolností ji nezpochybní*“.²¹¹ I zprávy o narušení vzduš-

209 Otec Anny Žaloudkové, silně věřící katolík a účastník zahraničního odboje za druhé světové války, byl podle vyprávění narátorky nucen opustit původní zaměstnání a manuálně pracovat poté, co odmítl vstoupit do KSČ. Jeho bratr byl vězněn v Jáchymovských dolech.

210 Viz Gehler, Michael: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts*. Innsbruck 2005, s. 341.

211 „*Die österreichische Regierung [...] würde unerschütterlich die Neutralitätspolitik weiterverfolgen und sie unter keinen Umständen in Frage stellen.*“ Viz *Österreich sichert UdSSR ein neutrales Verhalten*. Doku-

ného prostoru Rakouska invazními jednotkami nevedly k žádnému výraznějším protestu ze strany rakouského státu. Za tyto postoje, stejně jako za pozdní mobilizaci armády, byla vláda na domácí půdě podrobena ostré kritice.²¹²

I přes „přísně neutrální“ postoj, který se Rakousko rozhodlo zastávat na mezinárodní scéně, vyjadřovaly podporu okupovanému Československu a jeho občanům nejrůznější skupiny rakouské společnosti. Například tisková agentura Rakouského odborového svazu zveřejnila hned 21. srpna 1968 podpis svazu pod protestní listinu Mezinárodního odborové organizace, ve které stálo: „*Plni zděšení a odporu nad okupací Československa vojsky Sovětského svazu a [...] jeho vazalů jménem 63 milionů pracujících vyjadřujeme solidaritu s nešťastným československým lidem. [...] Poslední týdny nezvratně potvrdily, že povaha a metody sovětského komunismu zůstaly nezměněny. [...] Jakmile se v libovolné zemi náležející do sféry sovětského vlivu objeví znamení vzniku svobodného vývoje, musí pánové v Kremle, zajatci vlastního hanebného systému, nechat promluvit tanky a děla.*“²¹³ Tento protest byl zaslán telegramem generálnímu tajemníkovi OSN U Thantovi. Obdobným způsobem, protestními nótami a demonstracemi, reagovali na zprávy o napadení Československa i další skupiny rakouské společnosti. Reportéři rakouské televize, jako například Hugo Portisch, přinášeli díky svým dříve nabytým kontaktům s československým prostředím nejaktuálnější informace z dění v Praze a Rakušané se tak bezprostředně dovídali o situaci v sousední zemi. ORF se na několik dní stala kvůli svým rozhlasovým a televizním reportážím z okupovaných českých a slovenských měst hlavním zpravodajským kanálem pro západní svět, jak ve svém příspěvku vzpomíná její bývalý ředitel Gerd Bacher.²¹⁴

Ovšem i politická reprezentace – navzdory zdrženlivým veřejným prohlášením – dávala v soukromých rozhovorech najevo nesouhlas se sovětským postupem vůči sousednímu státu. Rakouský kancléř se osobně sešel s americkým velvyslancem

ment 178. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumensčikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1305.

212 Z obavy, aby Rakousko neprovokovalo sovětské velení, byla mobilizace rakouské armády nařazena se zpožděním, což velmi znejistělo rakouskou veřejnost a vedlo ke kritice vlády. Více GEHLER, M.: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik*, s. 347.

213 „*Voll Entsetzen und Abscheu über die Besetzung der Tschechoslowakische durch die Truppen der Sowjetunion und ihrer [...] Vasallen bekundet der Internationale Bund Freier Gewerkschaften im Namen von 63 Millionen Werktätigen seine Solidarität mit dem unglücklichen tschechoslowakischen Volk [...]. Die letzten Wochen haben unwiderleglich bewiesen [...], dass die Natur und die Methoden des Sowjetkommunismus unverändert geblieben sind. Sobald sich in irgendeinem Land des sowjetischen Bereiches Anzeichen einer freiheitlichen Entwicklung anbahnen, müssen Herren im Kreml, Gefangene ihres eigenen verwerflichen Systems, eilends Panzer und Kanonen sprachen lassen.*“ In: Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, inv. č. 81/2662, Protest der freien Gewerkschaftsinternationale.

214 BACHER, Gerd: *Hier ist ORF aus Prag!* In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumensčikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008, s. 1095–1100.

cem MacArthurem, aby americké straně vysvětlil, že „*Rakousko sice zůstalo vojensky neutrální, avšak hluboce nesouhlasí se Sovětskou okupací Československa*“.²¹⁵ Zdůraznil také, že zastává stanovisko udržet v nastalé situaci mírový a zákonný postup a hledat „*politické řešení, které Čechům dovolí, určit svůj osud svobodně a nezávisle*“.²¹⁶ Rovněž administrativa Bílého domu prosazovala diplomatickou cestu, neboť nechtěla riskovat globální konflikt vměšováním se do sféry vlivu svého protivníka.²¹⁷ Situaci popsal bývalý americký diplomat Kenneth N. Skough, který v době pražského jara pracoval na americké ambasádě v Praze, ve své knize věnované srpnovým událostem následovně: „*Invaze a okupace Československa byla pro bojem znavenou Johnsonovu administrativu ‚leklou rybou‘*“.²¹⁸ Na mimořádném zasedání Rady bezpečnosti OSN k otázce Československa probíhajícím od 21. do 24. srpna 1968 sice zástupci USA, Kanady či Velké Británie sovětskou intervencí odsoudili, ale obě rezoluce Rady bezpečnosti k této krizi, které označovaly Sovětský svaz jako agresora a jeho čin za porušení mezinárodního práva, byly Sovětským svazem zablokovány.²¹⁹ Širší iniciativu ovšem Spojené státy a jejich spojenci nevyvinuli. Aktivní postoj prostřednictvím mezinárodních organizací zaujaly USA v jiné otázce – v pomoci československým uprchlíkům, kteří již proudili po tisících do sousedního Rakouska.

215 “Klaus said he wanted to be absolutely sure we understand that GOA (Government of Austria), while military neutral, thoroughly disapproved of and opposed Soviet occupation of Czechoslovakia.” *Österreich und die Niederschlagung des Prager Frühlings*. Dokument 179. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Ruggenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1305–1306.

216 “While publicly he had stressed Austria neutrality, he had also emphasized there should be peaceful, lawful, political solution which allows Czechs to determine their own fate freely and independently.” Tamtéž, s. 1305.

217 Více o americké zahraniční politice v roce 1968 ve vztahu k ČSSR viz MICHÁLEK, Slavomír: *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*. Bratislava 2008. Michálek postoj americké administrativy charakterizoval jako politiku platonických sympatií a verbálních protestů. Tamtéž, s. 8.

218 “The invasion and occupation of Czechoslovakia was a ‘dead fish’ to the combat-fatigued Johnson administration.” In: SKOUG, Kenneth N.: *Czechoslovakia’s lost fight for freedom 1967–1969. An American Embassy Perspective*. Westport 1999, s. 244. Kniha Kennetha N. Skouga je zajímavá nejen jako osobní pohled amerického diplomata žijícího v Praze na události pražského jara a sovětskou invazi, ale obsahuje i řadu cenných informací o tehdejších postojích Bílého domu, opírajících se o materiály z Amerického národního archivu (Archives II in College Park, Maryland) a z Kongresové knihovny (Library of Congress).

219 Záznam z tohoto mimořádného jednání Rady bezpečnosti, na kterém vystoupil rovněž československý ministr zahraničí Jiří Hájek se slavným projevem odsuzujícím „*použití síly, které nemůže být ničím ospravedlněno*“, během kterého popřel existenci kontrarevoluce v zemi a oficiální pozvání, kterým SSSR invazi zdůvodňovalo. Tím vyvrátil slova sovětského velvyslance Jakova A. Malika. Více viz *1968: Okupace a jednání v Radě bezpečnosti OSN* [online]. Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/ministri_a_ministerstvo_v_historii/srpen_1968_rada_bezpecnosti_osn_o.html [cit. 2017-04-28].

4.3.2 Rakouské velvyslanectví v Praze

Prchajícím Čechům a Slovákům podalo Rakousko pomocnou ruku jako první západní země. Velkou zásluhu na tomto přístupu, dovolávajícím se „rakouské tradice humanitární pomoci“,²²⁰ měl rakouský velvyslanec v Československu Rudolf Kirchschläger. Ten se v době invaze nacházel ve Vídni, odkud se hned následujícího dne vydal autem přes hranice do Sověty okupované Prahy. Rakouská ambasáda sloužila však již v den příjezdu vojsk Varšavské smlouvy jako útočiště několika desítkám československých občanů, kteří na její půdě hledali azyl a žádali o vystavení víz do Rakouska. Zaměstnanci ambasády jim víza od ranních hodin vydávali, což bylo v rozporu s nařízením rakouského ministra zahraničí Waldheima, které znělo: „*Budovu velvyslanectví uzavřít a povolit vstup jen držitelům rakouského pasu.*“²²¹ Zároveň mělo být osobám jiné státní příslušnosti doporučeno budovu opustit, a to do doby, než bude „ambasáda připravena“ na jejich následné přijetí. Rudolf Kirchschläger po svém příjezdu toto nařízení ignoroval a pracovníci ambasády začali vystavovat několik stovek až tisíc rakouských víz každý den. První týden po srpnové invazi bylo v průměru uděleno denně na 1 500 víz.²²²

Dne 25. srpna 1968 ovšem vznikly ve Vídni obavy na základě nepodložených informací, že v Praze okupační jednotky zabavily 10 000 československých bíanco pasů, které by mohly být zneužity. Rakouské ministerstvo vnitra proto vydalo znovu nařízení další víza nevydávat, na které reagoval velvyslanec Kirchschläger téhož dne telegramem, v němž ministerstvu odpověděl: „*Přiznám se, že nemohu toto nařízení dodržovat, aniž bych netrpěl těžkými výčitkami svědomí.*“²²³ V odpovědi zároveň prosil o přezkoumání důkazů, které vedly k vydání nařízení, a poukazoval na humanitární povinnost, již má Rakousko v této chvíli vůči Čechům a Slovákům prchajícím ze země. Nařízení ministerstva bylo za několik dní staženo a bylo to právě zásluhou rakouského velvyslance a pozdějšího prezidenta Rakouské republiky, že tisíce československých občanů mohly legálně – poté co obdržely všechny další nezbytné dokumenty včetně výjezdní doložky – odejít za hranice okupované vlasti. Rakouská ambasáda vydala československým občanům za třetí čtvrtletí roku 1968 přes 100 000 víz.

220 GEHLER, M.: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik*, s. 348.

221 STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1028.

222 Tamtéž, s. 1029.

223 „*Ich geschehe, dass ich es kaum über mich bringen würde, dieser Weisung nachzukommen, ohne in schwerste Gewissenskonflikte zu geraten.*“ Tamtéž, s. 1030.

4.3.3 Pomoc uprchlíkům

I přes umírněné vystupování oficiálních představitelů rakouského státu v reakci na vpád Sovětů a jejich spojenců do Československa byly politické elity a rakouská veřejnost, která prostřednictvím kamer reportérů ORF pozorovala dramatické dění v ulicích českých a slovenských měst, zajedno v otázce nutnosti humanitární pomoci československým uprchlíkům. Již 22. srpna 1968 vystoupil v rakouské televizi kancléř Josef Klaus s prohlášením, ve kterém prchajícím přislíbil veškerou pomoc. Toto stanovisko tlumočil československému velvyslanci Pavlu Novotnému i ministr vnitra Waldheim a přislíbil uprchlíkům pomoc v koordinaci s rakouským ministerstvem vnitra pod vedením Franze Soronicse.²²⁴ Do akce pomoci Čechům a Slovákům se zapojila celá rakouská společnost. Již kontroly cestovních dokladů na hranicích měly probíhat „velkoryse“, jak uvádí vyhláška rakouského ministerstva vnitra z 23. srpna 1968. Situace na hranicích byla podle hlášení policie klidná a jen výjimečně bylo československým občanům zabráněno ve vstupu na rakouské území.²²⁵ Také sovětské okupační jednotky nechávaly československé uprchlíky odcházet ve shodě s Brežněvovým prohlášením z 18. srpna 1968, že odcházejí pouze kontrarevolucionáři, kteří politicky zbloudili, a těm má být dána možnost utéct. Navíc dodal: „*Konecnců naše jednotky nejdou proti poctivým lidem, proti Čechům a Slovákům.*“²²⁶

Také „českoslovenští turisté“,²²⁷ tedy ti, kteří se v den invaze nacházeli na dovolené v zahraničí, ať již Jugoslávii, Bulharsku nebo Rumunsku, a pro které jedinou možností návratu do Československa byla cesta přes Rakousko, se setkali na hranicích se vstřícným přijetím. Podle nařízení rakouského ministerstva vnitra jim bylo udělováno přechodné povolení k pobytu a tranzitní víza. V prvních dvou týdnech po invazi, kdy přijelo do Rakouska kolem 50 000 Čechů a Slováků, bylo jen na hraničním přechodu Spielfeld ve Štýrsku vydáno 22 500 tranzitních víz.²²⁸ V celém Rakousku se tehdy nacházelo neuvěřitelných 162 000 československých občanů, jak uvádí historička Jana Stárková s odkazem na údaje zveřejněné ve *Statistické příručce Rakouské republiky*.²²⁹

V zemi vznikla řada nouzových ubytovacích zařízení a přijímacích středisek pro uprchlíky, a to ve Štýrsku a v Horním a Dolním Rakousku.²³⁰ Těm, co překročili

224 POLÁČKOVÁ, Zuzana: *Za oponou slovensko-rakúskych vzťahov v 20. storočí*. Bratislava 2013, s. 139.

225 STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1031.

226 „*Schließlich gehen unsere Truppen nicht gegen ehrliche Leute vor, gegen Tschechen und Slowaken.*“ Tamtéž, s. 1026.

227 Označení „českoslovenští turisté“ je převzato z rakouských archivních pramenů, které pro Čechy a Slováky vracející se z dovolené přes Rakousko používaly termín „*die tschechoslowakische Touristen*“.

228 Tamtéž, s. 1032. Tento počet vydaných tranzitních víz je pro období od 21. 8. do 2. 9. 1968.

229 STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 302.

230 Ve Štýrsku se nacházela přijímací a ubytovací střediska jmenovitě ve Štýrském Hradci, Murecku,

hranici, byli nápomocni jak pracovníci rakouského Červeného kříže, tak i řada běžných občanů, kteří jim poskytovali vedle cenných rad často i přístřeší a stravu. Většina Čechů a Slováků přicházejících z Jugoslávie pokračovala po krátkém odpočinku dále do Vídně a tam se rozhodovali, co dál. Rakouské hlavní město neslo největší tíhu uprchlické vlny. Podle hlášení vedoucí úřadu správního orgánu vídeňské městské rady Marie Jacobi se zde uskutečnilo až 90 % všech „přenocování“ československých občanů v Rakousku.²³¹ Představitelé města brzy po invazi obdrželi zprávy informující v souvislosti s děním na rakouských hranicích, že do Vídně míří tisíce československých občanů. Město muselo jednat a s nastalou výzvou se – i podle vyjádření pamětníků – vypořádalo velmi dobře.

4.3.4 Situace ve Vídni

Velkou zásluhu na relativně hladkém zvládnutí náporu československých uprchlíků měl vídeňský starosta Bruno Marek, kterému se podařilo na základě existujícího krizového plánu přivést k jednomu stolu nejrůznější organizace a zmobilizovat „všechny síly k pomoci uprchlíkům“. Vídeňská městská rada ve spolupráci s katolickými organizacemi, které založily „Komisi pro péči o české a slovenské turisty a uprchlíky“, dále s rakouským Červeným křížem, Charitou a Vídeňskými veřejnými kuchyněmi (WÖK)²³² se ujala péče o nově příchozí. Uprchlický tábor Traiskirchen blízko Vídně byl brzy plně obsazen, a tak nouzová ubytování vznikala po celém městě. Například stanový tábor pro přijíždějící československé turisty byl zřízen blízko Dunaje, jiný „Campingplatz“ s kapacitou 1 500 míst poskytnutý uprchlíkům se nacházel nedaleko centra. Rakouský odborový svaz a další organizace poskytly několik ubytoven s celkovým počtem 541 lůžek. V ubytovací zařízení se změnila i městské haly a tělocvičny, jako například WIG hala²³³ s kapacitou 700 míst nebo Městská hala (její sál B) s kapacitou 800 lůžek.

V největší nouzové ubytovací středisko byla přeměna bývalá kasárna rakouské armády Wiener Arsenal, sloužilo poté jako přístřeší až pro 2 200 Čechů

Radkersburgu, Bruck an der Mur, Kapfen-Hafendorf, Mürzzuschlagu; v Horním Rakousku ve městech Freistadt a Linz; v Dolním Rakousku potom ve Gmündu, Poysdorfu a Klein-Hausdorfu. K nim v průběhu času přibyla střediska ještě ve Gänserdorfu, Marcheggu, Zistersdorfu, Hainburgu, Schwechatu a Hollabrunnu. Viz STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1032–1035.

231 Statistickou jednotkou zachycující pohyb Čechů a Slováků v zemi byly tzv. *Übernachtungen*, tedy záznam o přenocování uprchlíků a turistů z Československa. Přenocování bylo spojeno se základní péčí, poskytovanou nejčastěji pracovníky Červeného kříže. Například vídeňský Červený kříž zaznamenal od 21. 8. do 15. 9. 1968 přes 61 000 přenocování v uprchlických táborech, které spravoval. STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1033.

232 WÖK je zkratka Wiener öffentlichen Küchen.

233 Jednalo se o prostory využívané během Mezinárodního zahradnického veletrhu *Wiener Internationale Gartenschau*.

Obrázek 1: Situace v uprchlickém středisku Arsenal ve Vídni
(zdroj: Archiv Peter Schubert, Edmonton AB, Kanada)

a Slováků. V důvěrné zprávě předsedovi Centrálního židovského fondu na podporu a rehabilitaci Židů²³⁴ se sídlem v Londýně, jehož zaměstnanci mapovali situaci československých uprchlíků ve Vídni, stojí: „Zde [v Arsenalu, pozn. autora] doslova stovky uprchlíků spí ve velkých halách s lůžky spojenými k sobě. Venku na nádvoří parkuje množství aut patřících uprchlíkům. Procházel jsem střediskem během dne. Je těžké si představit, jaká situace tam musí panovat v noci.“²³⁵ Navzdory tomuto kritickému popisu nebyla situace v Arsenalu tak špatná. O příchozí se starali pracovníci rakouského Červeného kříže, z nichž většinu tvořili dobrovolníci, kteří se rozhodli osobně za-

234 Pracovníci fondu měli za úkol pečovat o československé uprchlíky židovského původu, podle zprávy fondu z 10. 9. 1968 jich bylo 1 500. Viz *The emigration from Czechoslovakia*. Dokument 184. In: Karner, S. – Tomilina, N. – Tschubarjan, A. – Bischof, G. – Iščenko, V. – Pozumenščikov, M. – Rugenthaler, P. – Tůma, O. – Wilke, M. (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008, s. 1321.

235 “Here literally hundreds of refugees sleep in large rooms with their camp beds adjoining. Outside in the courtyard are a number of cars belonging to these refugees. I went through the camp in the daytime. One can hardly imagine what the situation must be at night.” Tamtéž, s. 1321. Židovské organizace jako HIAS nebo JOINT měly velký zájem na emigraci Židů do Izraele nebo alespoň na Západ a poskytovaly těm, kteří se přihlásili, nadstandartní podmínky k bezproblémovému odchodu. Finanční podpora na uprchlíka se pohybovala v rozmezí 2000–5000 šilinků. Srovnej: BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 48–49.

Obrázek 2: Budova Arsenalu v létě 1968
(zdroj: Archiv Peter Schubert, Edmonton AB, Kanada)

pojit do pomoci uprchlíkům. Celkově pracovalo na směny v tábore ve dne v noci – vedle 10 pomocníků a pomocnic švýcarského Červeného kříže 280 dobrovolníků, kteří poskytli péči 12 000 uprchlíků.²³⁶ Takto na pobyt v Arsenalu vzpomínala po letech Dana Linhartová, která využila s manželem platných dokumentů k zájezdu do Bulharska. Odtud se pak přes jugoslávskou hranici dostali Linhartovi na vytoužený Západ.

„Tenkrát byla propaganda v Československu, jak je to velice špinavé. Tak to bylo naopak velice čisté. To provozoval Červený kříž, možná že i švýcarský, nevím. Ale samozřejmě sály byly veliké. Tam bylo 40 lidí na sále. A taky plno fízlů. Pár dní jsme tam zůstali, ale ty český pasy jsme měli pořád u sebe. Tenkrát byla vysoká konjunktura a lidi byli žádaní.“²³⁷

Červený kříž spravoval dohromady 11 nouzových ubytovacích táborů po celém městě, přičemž v každém se o provoz staralo okolo 30 pracovníků. Jídlo pro uprchlíky zajišťovala spolu s Charitou a různými dobrovolníky i organizace WÖK, která denně vydala na 5 000 porcí jídla. Ve vyprávěních narátorů převažovaly pozitivní vzpomínky na velmi vstřícné zacházení ze strany rakouských vládních i ne-

²³⁶ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1035.

²³⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

ziskových organizací. Takto situaci uprchlíků ve městě popsal Jaroslav Zrůst, který přijel spolu s přítelkyní vlakem do Vídně 26. srpna 1968. Zde se jim po krátkém pobytu na zimním stadionu přeměněném v nouzový tábor podařilo získat víza do Švýcarska. Na dobu strávenou v rakouském hlavním městě vzpomínal:

„Ve Vídni jsme bydleli na zimním stadionu. Všichni běhali po velvyslanectvích. Byly zprávy, jak je to s JAR, s Kanadou, s Austrálií, kde říkali, že se musí čekat tři až šest měsíců a tak dále. Pak se taky rozkřiklo, že blízko Vídně je nějaký lágr, který není moc příjemný, ten Traiskirchen. A to jsem potkal jednoho známého, který říkal, že Švýcaři berou hned. Švýcarsko tenkrát vzalo 10 000 lidí, aby odlehčilo Rakušanům. Brzo nato jsme jeli nočním vlakem do Švýcarska. Mimo chodem musím říct, že se o nás Rakušané výborně starali. Na tom stadionu jsme dostávali jídlo, a když tam byly rodiny s miminky, tak jim tam nosili kojeneckou stravu a všechno. To bylo perfektní.“²³⁸

Obecně vyprávění narátorů, kteří odcházeli během prvních dvou týdnů sovětské okupace, vyzdvihovalo obrovské nasazení rakouské společnosti, solidaritu jejich občanů s uprchlíky, jejichž zemi postihl tragický osud. V kontrastu s děním v Československu, kde byli reformní komunisté stále více zbavováni moci a kde se mezi lidmi šířila pesimistická nálada, našli českoslovenští uprchlíci u jižních sousedů jak azyl, tak i pochopení. Obojí bylo nesmírně důležité jako tzv. pull factors, které nejen přispěly k rozhodnutí uprchlíků v zemi zůstat, ale příznivě ovlivnily i jejich integrační proces. Rakouská pomoc v počátcích nového života je i po letech ve vzpomínkách pamětníků stále živá a velmi oceňovaná. Ostatně nebyť rakouské „tradice humanitární pomoci“, mohla se situace pro nově příchozí vyvíjet úplně jinak. Zpočátku spočívala veškerá tíha uprchlické krize na bedrech rakouského státu – náklady na péči o nově příchozí dosáhly během jednoho měsíce částky 4,7 milionů rakouských šilinků, jak stálo ve zprávě vídeňské městské rady 27. září 1968. Rakousko ale nezůstalo ve snaze postarat se o uprchlíky osamoceno.

4.3.5 Pomoc UNHCR

Již 10. září 1968 vyzval rakouský ministr vnitra Franz Soronics na jednání vlády, kde bilancoval situaci uprchlíků v zemi, aby Rakousko naléhavě apelovalo na Úřad vysokého komisaře OSN pro uprchlíky (UNHCR) a na Mezivládní výbor pro evropskou migraci (ICEM) o finanční pomoc a co nejrychlejší přepravu uprchlíků do tzv. třetích zemí. Organizace spojených národů v krátkém čase rozhodla o zřízení zvláštního fondu v rámci projektu 68/ES/Aus. 1 a poskytla Uprchlickému fondu OSN ve Vídni částku 50 000 dolarů určenou na bezodkladnou péči o uprchlíky. Tato částka byla průběžně navyšována.

²³⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen 22. 8. 2014.

Stejně jako v případě maďarské uprchlické vlny, i nyní se rakouské úřady ve spolupráci s UNHCR a ICEM snažily ty, kteří se rozhodli pro trvalý odchod z Rakouska, co nejrychleji přepravit do vybraných hostitelských zemí. Do akce se zapojily vlády demokratických států – Švýcarska, Spolkové republiky Německo, Francie, Spojeného království, Kanady, Belgie, Švédska, USA, Austrálie a JAR. Za stávající ekonomické konjunktury byl na Západě velký zájem o kvalifikovanou pracovní sílu, a tak do rakouských uprchlických táborů směřovali nejen zástupci vlád, ale i přímo zástupci firem. Silke Stern uvádí ve svém článku, že rakouské ministerstvo vnitra bylo „zaplaveno žádostmi vlastních i zahraničních firem o zprostředkování pracovní síly“.²³⁹

Podle statistik československé Státní bezpečnosti největší počet posrpnových uprchlíků zůstal ve Švýcarsku (13 000 osob), následně v Kanadě (12 000), v Rakousku (10 000), ve Spolkové republice Německo (9 000), v Izraeli (3 500), v Austrálii (3 100), v Jihoafrické republice a ve Švédsku (po 2 500 osobách), v Itálii a USA (po 2 000). Podle předběžných odhadů analytického odboru II. správy Federální správy zpravodajských služeb Federálního ministerstva vnitra ČSSR (FS ZS) z 26. května 1970 se k tomuto dni zdržovalo v zahraničí 67 873 československých občanů, z čehož 11 853 pocházelo ze Slovenska.²⁴⁰ V této statistice však nejsou zachyceni lidé, kteří vycestovali do Jugoslávie či Bulharska, protože v jejich případě se neuplatňoval systém tzv. hraničních průvodek,²⁴¹ které od listopadu 1968 usnadňovaly centrální evidenci pohybu osob. Navíc se seznamy osob pobývajících v zahraničí neustále měnily, protože řada občanů se stále snažila o legalizaci svého pobytu v cizině a část z nich se vrátila zpátky do Československa.²⁴² Proto se i v současných odborných publikacích uvádějí pouze přibližné údaje o počtu posrpnových uprchlíků, přičemž čísla se značně rozcházejí. Milan Kučera například uvádí, že „v letech 1968–1969 údajně z Československa odešlo dalších 245 tisíc lidí, opět ze tří čtvrtin obyvatelů České republiky – tedy kolem 180 tisíc lidí“.²⁴³ Oproti tomu zpráva UNHCR o situaci československých uprchlíků z 23. července 1969 hovoří

239 „[...] eine Flut von Schreiben diverser Firmen aus dem In- und Ausland ein, die um Vermittlung tschechoslowakischer Arbeitskräfte baten.“ Tamtéž, s. 1038.

240 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 42.

241 Tzv. hraniční průvodky byly zvláštní lístky, do kterých musel cestující vyplnit osobní údaje, navštěvované státy i předpokládanou dobu pobytu v zahraničí. Tyto průvodky byly odevzdávány pasové kontrole při odjezdu ze země a stejně tak při návratu a umožňovaly snadnější evidenci osob. Průvodky byly zavedeny na základě usnesení ministerstva vnitra a ministerstva zahraničí 12. 11. 1968 (č. 147/1968 Sb.) Viz RYCHLÍK, Jan: *Na západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*. Paměť a dějiny 9, 2015/3, s. 8.

242 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 42.

243 KUČERA, Milan: *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století*. In: Fialová, L. – Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Musil, J. – Stloukal, M.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha 1996, s. 352.

celkově o 23 727 osobách, které odcestovaly do vybraných zemí.²⁴⁴ Osobně bych se spíše přikláněl názoru Vladimíra Kusina, který odhadoval celkový počet uprchlíků na 100 000. V tomto čísle je nicméně zahrnuto i na 31 000 etnických Němců, kteří měli povolení v letech 1968–1970 zemi opustit.²⁴⁵ O problémech československých úřadů s evidencí obyvatel, kteří odešli do zahraničí v souvislosti se srpnovou invazí, svědčí i historika, kterou při nahrávání rozhovoru vyprávěl Václav Günter, člen Sokolské župě švýcarské. Ten si šel zažádat po svém návratu do Prahy po pádu železné opony o trvalý pobyt, ovšem nejprve musel na policii doložit místo svého posledního bydliště.

„Na policejní stanici se mě zeptali, kdy jsem tam byl naposledy a já jsem jim odpověděl, že před 20 lety. Ona na to: ‚Aha!‘ Šáhla až do spodního šuplíku, tam hledala a vytáhla moji kartu a prohlásila: ‚Vy už jste 20 let mrtvej.‘“²⁴⁶

4.3.6 Vyčkávání

Budoucnost řady československých občanů, kteří se v prvních týdnech po své emigraci ocitli v Rakousku, byla nejasná stejně jako situace v jejich vlasti. Většina autorů zabývajících se posrpnovým exilem²⁴⁷ se zmiňuje o postoji „počkáme a uvidíme“, který byl typický pro podstatnou skupinu nově příchozích – jak pro turisty pobývajících v osudný den na dovolené, tak i pro ty, kteří na platné cestovní doklady vycestovali bezprostředně po vpádu vojsk Varšavské smlouvy. Tito všichni s napětím sledovali zprávy o unesených československých politicích, protestech a demonstracích po celé zemi. Viděli, jak se československá delegace vrací z Moskvy, slyšeli Dubčekův přerývaný rozhlasový projev, ve kterém se snažil veřejnost přesvědčit o dalším pokračování reformy. Hodně Čechů a Slováků vyčkávalo, jak se situace bude v zemi nadále vyvíjet, a nechtělo si zavřít dveře pro případný návrat. Zároveň podle existujících studií neměli dostatek informací o azylovém procesu a často se také báli o politický azyl požádat ze strachu před postupem československých státních orgánů po jejich případném návratu zpět domů.²⁴⁸ Tyto jevy měly svůj podíl na skutečnosti, že do konce září 1968 požádalo o politický azyl v Rakousku jen

244 Do poloviny července odešlo 8 008 československých občanů do Kanady, 3 139 do Austrálie, 1 520 do Jižní Afriky, 1 926 do USA a 634 do dalších zemí (Skandinávie, Německo). Do Švýcarska bylo vydáno do zmíněné doby 8 500 víz. Viz STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

245 KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 173. Podle Jana Rychlíka bylo v letech 1952–1974 povoleno vystěhování 78 909 občanům německé národnosti, z čehož se jich celkem 64 000 vystěhovalo do NSR. Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

246 Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župě švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

247 Například KUSIN, V. V.: *From Dubcek to Charter 77*, s. 173; STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

248 URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 178.

1 500 československých občanů. Přitom podle nařízení rakouského ministerstva vnitra měla cizinecká policie při udělení azylu v jejich případech postupovat benevolentně a status uprchlíka podle Ženevské konvence z roku 1951 pouze neudělit na základě řádně „podloženého uvážení“, což v praxi znamenalo, že azyl získali téměř všichni žadatelé. Rakouské ministerstvo vnitra ponechalo tento stav do podzimu 1968. Poté vydalo pokyn, aby se „českoslovenští státní příslušníci, kteří se zdržovali v zemi, konečně rozhodli, zda se vrátí zpět do vlasti, nebo zda chtějí zůstat v Rakousku.“²⁴⁹ V reakci na toto ultimátum stoupl počet žádostí o politický azyl v Rakousku do začátku roku 1969 na 8 000. V souvislosti s tímto vývojem bylo rozhodnuto uvolnit z Uprchlíckého fondu OSN pro péči o uprchlíky 500 000 šilinků. I přesto zůstala situace z hlediska rakouské vlády po finanční stránce i nadále napjatá a prostředky na ubytování uprchlíků musely být čerpány z rozpočtu rakouského ministerstva vnitra.

4.3.7 Druhá vlna

Otázkami spojenými se vztahem k posrpnovým uprchlíkům se zabývala i československá federální vláda. V květnu 1969 se pokusili českoslovenští představitelé přesvědčit občany, kteří se zdržovali stále v zahraničí, k návratu do země. Zde již mezitím převzalo moc konzervativní křídlo KSČ v čele s Gustávem Husákem. Dne 27. května 1969 vyhlásil prezident republiky Ludvík Svoboda amnestii (59/1969 Sb.), která zaručovala beztrestnost československým občanům, kteří se dobrovolně vrátí do vlasti do tří měsíců od jejího vyhlášení. Tato amnestie se vztahovala výhradně na osoby, které se dopustily trestného činu nedovoleného opuštění republiky. Amnestie ovšem zdaleka nesplnila očekávání pražského režimu, neboť se z odhadovaných 70 000 občanů pobývajících v zahraničí vrátilo pouze 565 osob.²⁵⁰ Docházelo k pravému opaku, počet lidí utíkajících před československým normalizačním vedením se nepřestával zvyšovat až do uzavření státní hranice 9. října 1969.

Po odvolání Alexandra Dubčeka z pozice prvního tajemníka KSČ 17. dubna 1969 bylo zřejmé, že pražské jaro a s ním spojená liberalizace režimu se stala minulostí. Lidé, kteří dlouhou dobu doufali v pokračování započatého procesu, poznali, že s reformami je konec, a rozhodli se k trvalému opuštění vlasti. Jak stojí ve zprávě z archivu UNHCR, počet československých občanů přijíždějících do Rakouska se tehdy zvýšil na 3 000 až 3 500 denně.²⁵¹ Přitom ubytovací kapacita

249 „[...] sich in die Österreich befindlichen csl. Staatsangehörigen nunmehr endgültig zu entscheiden [...], ob sie in ihre Heimat zurückkehren oder aber in Bundesgebiet verblieben wollen.“ STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1037.

250 Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 8.

251 STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1038.

v uprchlických táborech již byla naplněna, což vedlo k znovuotevření tábora Arsenalu, uzavřeného od února 1969, a k otevření nových uprchlických středisek v Bad Kreuzenu a Thalhalmu a rovněž k pronájmu pokojů v okolí přeplněných táborů. Tato druhá uprchlická vlna z Československa kulminovala v létě 1969, kdy další tisíce občanů opustily republiku, ve které již nadále nespatořovaly budoucnost pro sebe ani pro své děti.

4.4 Švýcarsko

4.4.1 Reakce švýcarské politické reprezentace

Nebývalá situace nastala ve Švýcarsku, které s optimismem sledovalo změny v Československu vyvolané pražským jarem. Vpád vojsk Varšavské smlouvy a násilné ukončení reformního procesu zde vyvolaly celonárodní vlnu podpory a solidarity s okupovanou zemí. V tomto duchu promluvil hned 21. srpna 1968 v rozhlasovém vysílání švýcarský ministerský předseda Hans Conzett. V působivém rozhovoru, při němž podle rakouského velvyslance v Bernu Bielky „neskrýval své pohnutí“, vyjádřil obavy z následujícího vývoje a zároveň sympatie k československému lidu.²⁵² Události v Československu zmiňovala i tisková zpráva ze zasedání Spolkové rady.²⁵³ Vzhledem k nepřehledné situaci v prvních hodinách po invazi se zpočátku švýcarští politici vyhýbali příliš ostrým prohlášením na adresu Sovětského svazu a jeho spojenců. První demonstraci, k níž došlo v Bernu hned v den invaze, rozpustila brzy po zahájení policie. Větší protestní shromáždění, svolané studentskými organizacemi, na kterém vystoupili i zástupci české menšiny, se konalo týž den v Curychu za účasti přibližně 10 000 lidí.²⁵⁴

Následujícího dne však již sovětský postup proti Československu ostře odsoudili všichni čelní představitelé politických stran, včetně členů komunistické Švýcarské strany práce, a na večerní hodiny svolali protestní shromáždění. Ta se uskutečnila ve všech velkých městech po celé zemi. Do Bernu se podle švýcarských pramenů vrátil také československý velvyslanec Pavel Winkler, kterého zastihla invaze na léčení ve Františkových Lázních. Přes hranice se podle svých slov dostal „bez

252 Jedná se o zprávy rakouského velvyslance ve Švýcarsku z 21. 8. 1968, uložené v Rakouském státním archivu (ÖStA, AdR, II Pol, GZ 131846, Karton 1354). Viz GRAF, Maximilian: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968*. Diplomarbeit, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien. Wien 2008, s. 133.

253 Spolková rada (*Bundesrat*) označuje ve Švýcarsku spolkovou vládu složenou ze sedmi spolkových radních.

254 SKOUPÝ, Arnošt: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (eds.): *Emigrace*. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia. Olomouc 2006, s. 23–36.

těžkostí“, i když u kontroly jeho dokladů byli i sovětsí vojáci. V Bernu se ihned sešel se spolkovým prezidentem a informoval jej o situaci v zemi a o sovětském postupu porušujícím mezinárodní právo.²⁵⁵ Vyvrátil zároveň tvrzení sovětského chargé d'affaires Michajlova o probíhající kontrarevoluci a o příjezdu vojsk Varšavské smlouvy na základě pozvání československého vedení.

V Bernu se demonstrace a pochodu k sovětské ambasádě zúčastnilo asi 15 000 občanů a část demonstrantů se následně před ambasádou střetla s policií, jak uvedl švýcarský deník *Neue Zürcher Zeitung*.²⁵⁶ Shromáždění a manifestace na podporu Československa se konaly také v dalších dnech ve všech kantonech. Obrovské vlny solidarity vyvolané vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa si všiml i rakouský list *Die Presse*, který hned na titulní straně otiskl článek „Vlna sympatií ve Švýcarsku“ popisující velký zájem švýcarské společnosti o dění v okupované zemi.²⁵⁷

Invazi velmi ostře odsoudila i švýcarská média, jako výše zmíněný deník *Neue Zürcher Zeitung* nebo *Schweizer Radio und Fernsehen*.²⁵⁸ Zahraniční komise Spolkové rady²⁵⁹ vydala 23. srpna 1968 po mimořádném zasedání veřejné oznámení, ve kterém vedle odsouzení invaze rovněž požadovala okamžité a úplné stažení okupačních vojsk, osvobození zadržovaných československých politiků a obnovení suverenity země.²⁶⁰ V protokolu ze zasedání stojí rovněž uvedeno, že spolkový prezident Willy Spühler již tehdy v paralele k maďarským událostem upozorňoval na možný příliv uprchlíků z Československa. Současně členům zahraniční komise oznámil, že československým turistům, kteří se již ve Švýcarsku nacházeli, bylo uděleno přechodné povolení k pobytu a ponechána doba na rozmyšlenou, zda se vrátí zpět, nebo požádají ve Švýcarsku o azyl.²⁶¹

O čtyři dny později, 27. srpna 1968, prohlásil Spühler, že sovětský postup, který vyvolal spontánní a výjimečně ostrou reakci švýcarské veřejnosti, znamená závazek i pro spolkovou vládu a měl by vést k přehodnocení zahraniční politiky země.

255 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2001E, Politische Bewegungen und Zustände. U. a. Einmarsch der Warschau-Pakt-Staaten (1968–1970), inv. č. B.73.0; Zusammenfassung der Unterhaltung zwischen Herrn Bundespräsident Spühler und Herrn Botschafter Pavel Winkler, am 22. August 1968, 18.00, s. 1.

256 *Zusammenstöße mit der Polizei vor der Sowjetbotschaft in Bern*. *Neue Zürcher Zeitung* 188, 24. 8. 1968, s. 35.

257 *Sympathiewelle in der Schweiz*. *Die Presse* 120, 26. srpna 1968, s. 1.

258 Nové curyšské noviny, Švýcarské rádio a televize.

259 *Die Außenpolitische Kommission der Eidgenössischen Räte*.

260 GRAF, M.: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968*, s. 134.

261 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E1050.12. Protokolle und Kommissionsakten (1967–1968), sg. p.B.73.Tch.0.(2), Nationalrätliche Kommission für auswärtige Angelegenheiten, Ständerätliche Kommission für auswärtige Angelegenheiten: Protokoll der außerordentlichen, den Vorgängen in der Tschechoslowakei gewidmeten Sitzung vom 23. 8. 1968 in Bern, s. 27.

Zmínil, že nedávno podepsaná mezinárodní Smlouva o nešíření jaderných zbraní²⁶² dostala vážné trhliny, čímž byla ohrožena bezpečnost nejen v Evropě, ale i ve světě. Sám spolkový prezident se počátkem září odmítl zúčastnit právě probíhající Konference zemí bez jaderných zbraní v Ženevě.²⁶³ Místo toho se sešel v Lohn s československým ministrem zahraničí Jiřím Hájkem, který v té době pobýval ve Švýcarsku. Při společném obědě, za přítomnosti československého i švýcarských velvyslanců, popsal Hájek situaci Alexandra Dubčeka usilujícího o zachování reforem jako velmi složitou a vyjádřil názor, že Československo se nyní musí – i přes nabyté kontakty – vyhnout bližší spolupráci se Západem. Vyslovil naději, že Rusové pochopí, že reformy neměly zemi vyvést ze socialistického tábora. Poděkoval zároveň švýcarské vládě, parlamentu i občanům za vyjadřovanou přízeň.²⁶⁴

Z archivních pramenů je patrné, že účast s okupovanou zemí projevovali nejen občané, ale i nejvyšší představitelé švýcarské politické scény. Švýcarsko na jejich popud podniklo několik kroků vyjadřujících zásadní nesouhlas se sovětským postupem. Ze švýcarské strany byly pozastaveny obchodní transakce s východoevropskými státy účastnících se invaze a zastaveny kulturní aktivity se Sovětským svazem. Naopak československým turistům nacházejícím se v zemi měla být poskytnuta pomoc hrazená ze švýcarského státního rozpočtu a také se švýcarská politická reprezentace rozhodla slovy spolkového prezidenta Spühlera „*vyslechnout vůli švýcarského lidu a poskytnout azyl a pohostinství*“²⁶⁵ československým občanům prchajícím z vlasti.

262 Smlouva, anglicky nazvaná *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*, byla podepsána 1. 7. 1968 a v platnost měla vstoupit v roce 1970.

263 GRAF, M.: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968*, s. 134. Konference států bez jaderných zbraní (*Der Konferenz der nichtnuklearen Staaten*) se konala koncem srpna a začátkem září 1968 v Ženevě a vystoupil na ni mj. tehdejší německý ministr zahraničí a pozdější kancléř Willy Brandt.

264 V dokumentu je uvedeno, že na závěr Jiří Hájek požádal, aby se informace o uskutečněné schůzce nedostala na veřejnost, protože by mu mohla v tehdejší situaci způsobit potíže. Sám prý nevěděl, co jej očekává. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2806 Dossiers concernant les pays – Tchécoslovaquie (1961–1970), inv. č. 17–93, Zusammentreffen des Bundespräsidenten mit dem Aussenminister der Tschechoslowakei Jiri Hajek am 5. 9. 1968 anlässlich eines Mittagessens im Lohn. Jiří Hájek byl nucen již 19. 9. 1968 odstoupit a stal se tak prvním členem vlády, který byl postižen nadcházejícími čistkami. Již v prosinci 1968 obdržel výpověď z ministerstva zahraničí a následující rok byl zbaven členství v ÚV KSČ. V roce 1970 byl vyloučen ze strany úplně.

265 „[...] in Übereinstimmung mit dem spontanen Willen des Schweizervolkes [...] eine weitherzige Gastfreundschaft zu gewähren.“ In: STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1038.

4.4.2 Přijímání československých uprchlíků

Spolková rada rozhodla 30. srpna 1968 „*umožnit příjezd všem Čechům a Slovákům bez bližšího prověřování*“.²⁶⁶ Stalo se tak teprve podruhé v moderní historii Švýcarska, kdy se pro občany určitého státu otevřely hranice této alpské země. Opakovala se tak situace, která vznikla po porážce maďarského povstání dvanáct let před událostmi v Československu. Po zkušenostech s maďarskou uprchlickou vlnou nastavily švýcarské úřady takové podmínky, aby se mohli Češi a Slováci co nejrychleji začlenit do majoritní společnosti. Všem československým občanům, kteří se v době invaze ocitli ve Švýcarsku a kterých bylo podle archivních pramenů kolem 1 000, poskytly úřady dočasné povolení k pobytu bez ohledu na to, zda v budoucnu hodlali požádat o politický azyl, či nikoliv.²⁶⁷ Těm, kteří se rozhodli ve Švýcarsku zůstat, byli k dispozici nejen pracovníci švýcarského Červeného kříže, ale i různé pomocné organizace a sociální úřady v daných kantonech. Cílem přitom bylo uprchlíky co nejdříve zaměstnat a usnadnit tím jejich začlenění do tamní společnosti.

Po zveřejnění usnesení Spolkové rady o poskytnutí azylu československým uprchlíkům a v návaznosti na zprávy o jejich velkém zájmu o švýcarská víza byl do Vídně vyslán sekční šéf policejního departmentu Hans Mumenthaler, aby na místě zjistil skutečnou situaci. Ten po svém návratu do Bernu 4. září 1968 potvrdil, že počet podaných žádostí o víza na švýcarském velvyslanectví stoupl „enormně“, z přibližně jednoho sta před uveřejněním prohlášení až na sedm set žádostí denně. Na švýcarském velvyslanectví ve Vídni pracovalo na vydávání víz nepřetržitě šest lidí.²⁶⁸ Obdobná situace panovala na švýcarském velvyslanectví v Praze. Víza se udělovala bez bližšího přezkoumávání, což potvrdila během našeho rozhovoru i Iva Gikalová, která opustila s manželem a tříletou dcerou autem Československo. Společně směřovali na kanadskou ambasádu, kde požádali o udělení kanadských víz.

„Pak už jsme měli papíry do Kanady a najednou jsme šli po ulici a tam byl shluk lidí. Slyšeli jsme češtinu, tak jsme se ptali, o co jde. Oni říkali, že tady Švýčari začali udělovat víza. Ono chvíli trvalo, než Švýčari otevřeli hranice, to nebylo hned. Řekli jsme si, kdo ví, jestli se někdy ještě dostaneme do Evropy, tak si udělejme výlet do Švýcarska a odtud poletíme do Kanady. Došli jsme se na řadu a ptali se nás, co chceme dělat ve Švýcarsku? A manžel povídá: ‚Turistiku.‘

266 „[...] *allen Tschechen und Slowaken [...] die inreise ohne nähere Prüfung zu gestatten.*“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 394.

267 Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

268 KOUŘIL, Miloš: *Pomoc Švýcarska československým uprchlíkům v roce 1968*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (eds.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006, s. 37–41.

Oni se na něho podívali jak na blázna [úsměv] a dali mu do pasu velké razítko s nápisem „utečenec“, a šli jsme.“²⁶⁹

I přes všechny vyřízené dokumenty a sehnané letenky do Kanady se manželé Gikalovi rozhodli po vzájemné dohodě zůstat v Evropě a zvolili život ve Švýcarsku. Rozhodující pro ně byla nejen geografická blízkost bývalé vlasti, ale i velmi vstřícný přístup švýcarských úřadů, které zajistily manželům po příjezdu nejen ubytování, ale i zaměstnání. Obdobným způsobem bylo postaráno o další československé uprchlíky, kterých přišlo do země od srpna 1968 do konce roku 1970 podle statistik 11 973.²⁷⁰

Přijímání Čechů a Slováků začalo v rakouských uprchlických táborech a v koordinaci s rakouskými úřady a UNHCR. V té době rakouský Červený kříž po jednání s rakouskou vládou zahájil přepravu československých uprchlíků, kteří získali víza do Švýcarska, na společné hranice vlakem. Denně, kromě víkendů, tak bylo z Rakouska do Švýcarska dopraveno přibližně 300 Čechů a Slováků. Tuto dopravu financovala rakouská vláda. Zároveň i ti, kteří do Švýcarska přicestovali vlastním autem, měli nárok na finanční pomoc. Uprchlíci z Československa byli soustředěni ve vstupních táborech, které zřídil a spravoval švýcarský Červený kříž v Buchsu a v St. Margrethen v kantonu St. Gallen. Od 6. září 1968 přijíždělo do táborů denně asi 300 uprchlíků, kteří zde ovšem trávili pouze omezenou dobu a byli co v nejkratším možném čase přesouváni dále do vnitrozemí. Ve zprávě již zmíněného šéfa policejního departmentu Hanse Mumenthalera adresované spolkovému prezidentovi Spühlerovi stojí, že od 1. do 16. září 1968 přicestovalo do zmíněných táborů přes 4 200 Českoslováků, z nichž většina (téměř 3 000) byla takto přesunuta během 24–48 hodin dále.²⁷¹ Počet Čechů a Slováků nacházejících se ve Švýcarsku nepřetržitě stoupal a již koncem prvního listopadového týdne roku 1968 toto číslo přesáhlo 8 000. Nově příchozí byli rozmisťováni v jednotlivých švýcarských kantonech, kde jim kantonální úřady práce v koordinaci s místními firmami pomáhaly s hledáním vhodného zaměstnání.

To vše stojí ve zprávě řediteli Spolkového úřadu pro průmysl, podnikání a práci Maxi Holzerovi, jehož úřad zaměstnávání československých uprchlíků registroval.²⁷² V této zprávě jsou rovněž zmíněny první obtíže, se kterými se místní úřady musely vypořádávat a mezi kterými zmiňoval šéf oddělení spolkového úřadu Pe-

269 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

270 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

271 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

272 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7170B Tschechoslowakische Flüchtlinge (1968–1968), sg. 245.1, Notiz für Herrn Direktor Holzer, 9. September 1968. Spolkový úřad pro průmysl, podnikání a práci (německy Bundesamt für Industrie, Gewerbe und Arbeit).

dotti především nutnost obstarat ubytování pro celé rodiny (a tedy nejen pro žadatele o práci) a slabou jazykovou vybavenost nově příchozích. Nicméně ve zprávě dodal, že dle jeho názoru tento fakt „nepředstavuje absolutní překážku pro začlenění velkého počtu Čechů do pracovního procesu“.²⁷³ Nesnáze při zajišťování zaměstnání očekával jen u lékařů. Rovněž zaznamenal dle vlastních slov i „jistou nedůvěru“ zaměstnavatelů vůči příchozím technikům a inženýrům.²⁷⁴

Vedle obtíží při hledání vhodného zaměstnání pro uprchlíky se objevily i další komplikace. Ty způsobovaly švýcarským úřadům některé průmyslové podniky, které využily liberálního přístupu vlády a samy přímo ve Vídni prostřednictvím svých obchodních zástupců najímaly Čechy a Slováky do svých závodů jako snadno dostupnou pracovní sílu, což – jak poukázal ve zprávě již uvedený šéf policejního departmentu Hans Mumenthaler – „nemělo s humanitární pomocí nic společného“.²⁷⁵ Péče o zahraniční pracovníky se totiž řídila jinými právními předpisy, než jaké platily pro uznané politické uprchlíky, kteří získali ve Švýcarsku azyl. Zároveň podle policejního departmentu bylo možné předpokládat, že v souvislosti s nařízením o pomoci uprchlíků vzroste zájem majitelů „relativně drahých nemovitostí“ tyto uprchlíky u sebe ubytovat, aby si zajistili snadný zdroj příjmů.²⁷⁶

Podle statistik z roku 1969 se usadilo nejvíce osob v kantonu Curych (2 236 osob), Bern (1 119), St. Gallen (615), Vaud (538), Basel-Stadt (537) / Basel-Land (300), Aargau (520) či například Ženeva (308) nebo Solothurn (313).²⁷⁷ I přes velký počet československých uprchlíků ve velkých průmyslových centrech, jakými byly Curych nebo Basilej, je ze statistik patrná snaha rozložit péči o uprchlíky a s nimi spojené náklady na všechny švýcarské kantony rovnoměrně a zabránit vzniku velkých uprchlických ghett, které by následně ztěžovaly integraci nově příchozích do majoritní společnosti. Podle vzpomínek přímých účastníků uprchlické vlny se jim švýcarské orgány vynasnažily první kroky v zemi co nejvíce usnadnit. Na příjezd do Švýcarska vzpomínal Jaroslav Zrůst, který se s manželkou dostal na švýcarsko-rakouskou hranici v jednom z vlaků vypravených rakouským Červeným křížem:

„Přijeli jsme do Švýcarska, kde nám na hranicích všem zrentgenovali plíce. Pak jsme se dostali do nějaké školy, kde byly na tabuli napsaná jména měst a počet lidí. Já jsem se tenkrát nechtěl učit německy, tak jsem tam viděl na tabuli napsáno Montreaux, tak jsme se tam přihlásili

273 Tamtéž, s. 3.

274 Tamtéž.

275 „Solche Aktionen haben mit Humanität nichts mehr zu tun.“ Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

276 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

277 Statistika uvádí počet osob, které získaly v daném kantonu povolení k pobytu. Více SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků*, s. 28.

*a nějaká paní nás doprovázela vlakem. My jsme byli nadšení, protože když jedete z Lausanne do Montreaux mezi těmi vinicemi a [vidíte, pozn. autora] po straně Ženevského jezera, tak je to něco [...]. Tam jsme potom v tom Jugendherbergu čekali, co bude dál. Byly tam s námi takové chytré paní, především paní Vágnerová, která uměla hned několik jazyků, a ty nám pomáhaly a domlouvaly různé věci. Tak mi i sehnala práci a já jsem pak dělal závozníka ve vinných sklepech.*²⁷⁸

Na důvody k odchodu do Švýcarska a své první kroky v nové zemi vzpomínal v rozhovoru i Petr Chour, který spolu s manželkou zažádal na švýcarském konzulátu o udělení víz. Následovali tak příkladu svého bratra a švagrové, kteří se již několik dní předtím rozhodli zpátky do Čech nevrátit.

„Když jsme byli v tom Arsenalu ve Vídni, tak tam přijel švýcarský Červený kříž a ti nám řekli rovnou – oni tam byli už i zástupci německých firem, kteří říkali: ‚Pojďte k nám. Dostanete tolik a tolik marek.‘ Na to lidi [slyšeli, pozn. autora] a říkali si ‚Jo, dostanu tři marky na hodinu!‘ A oni [z Červeného kříže, pozn. autora] nás varovali před navazováním těchto kontaktů. Švýcaři řekli rovnou: ‚My jsme tady proto, že víme, co se stalo, a cítíme, že je naší povinností vám pomoci. My vás přivezeme do Švýcarska, zařídíme vám ubytování a zajistíme vám, že se můžete začlenit do normálního života.‘“²⁷⁹

A tak se skutečně stalo. Oba manželské páry se dostaly do Schönenwerdu v kantonu Solothurn, do areálu tehdy věhlasné obuvnické firmy Bally, kde získaly provizorní zázemí v místní ubytovně. Šéf personálního oddělení zmíněné obuvnické společnosti jim zajišťoval pohovory u firem v okolí a již po pár dnech našli všichni čtyři zaměstnání u elektrotechnické firmy v Aarau. Takto Petr Chour vzpomínal na první dny v nové zemi:

„Můžu říct jednu věc. Švýcarsko nás přijalo s otevřenou náručí. To byla úplná senzace. Na každém autě visela československá vlajčka, které se prodávaly po třech francích. Stalo se například, že když jsme byli ubytováni u té firmy, tak přišla jedna paní a říká: ‚Já jsem slyšela, že jste tady ubytováni jako uprchlíci. Já jsem vám tady přinesla cukr a kafe, abyste si ho mohli uvařit.‘ Říkám, opravdu nás přivítali s otevřenou náručí.“²⁸⁰

278 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen 22. 8. 2014.

279 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

280 Tamtéž.

4.4.3 Změna přístupu k uprchlíkům

O azyl požádalo podle zprávy policejního ředitele²⁸¹ Oscara Schürcha zaslané novému spolkovému prezidentovi Ludwigu von Moosovi²⁸² od 21. srpna 1968 do 13. června 1969 celkem 9 500 československých uprchlíků.²⁸³ V souvislosti s vývojem politické situace v Československu a také se zprávami o zneužívání švýcarské pomoci²⁸⁴ považovaly švýcarské úřady za nutné přehodnotit a upřesnit přístup k československým uprchlíkům. Ve zprávě švýcarské cizinecké policie z 19. listopadu 1968, která se tímto problémem zabývala, bylo rozpracováno několik dříve nejasných postupů. Především všichni nově příchozí, kteří měli zájem požádat ve Švýcarsku o politický azyl, museli disponovat vstupním vízem vydaným některým zastupitelským úřadem v zahraničí nebo švýcarskou ambasádou v Praze. Zároveň osoba, která se chtěla přihlásit jako uprchlík, nesměla pobývat před příchodem do země v jiném státě déle než 10 dní. V takovém případě se měla hlásit na zastupitelském úřadě v dané zemi, kde se nacházela.

Také mělo skončit tolerování praxe „počkáme a uvidíme“, uplatňované stále značným počtem Čechů a Slováků nacházejících se ve Švýcarsku, kteří se nemohli rozhodnout, zda v zemi zůstat, či nikoliv. Těmto lidem bylo po příjezdu poskytnuto dočasné povolení k pobytu s tříměsíční dobou platnosti. V nové zprávě určené švýcarským úřadům byl za nejzazší termín pro jejich rozhodnutí stanoven 31. březen 1969. Po uplynutí této lhůty neměli již být Češi a Slováci považováni za „potenciální uprchlíky“ a mělo se k nim přistupovat jako k občanům cizího státu, kteří podléhají regulím vydaným Spolkovou radou 28. února 1968. Takto se mělo přistupovat rovněž k Čechům a Slovákům, kteří „výslovně odmítali“ o azyl zažádat.²⁸⁵ Všechna tato vydaná upřesnění sledovala jeden cíl – urychlit začleňování Čechů a Slováků do švýcarské majoritní společnosti.

281 Přesný název této funkce zněl: ředitel Policejního oddělení spolkového departmentu pro justici a policii.

282 Ludwig von Moos vystřídal Willy Spühlera v úřadu od 1. 1. 1969.

283 KOUŘIL, M.: *Pomoc Švýcarska československým uprchlíkům v roce 1968*, s. 39.

284 O problému zneužívání pomoci a vícetím žádání o sociální příspěvky některými československými uprchlíky se zmínil ve zprávě spolkovému prezidentovi šéf policejního departmentu Mumenthaler. Více Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

285 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), sg. B.41.21.0, Notiz 19. November 1968, s. 1–3.

4.5 Komparace

Rakousko i Švýcarsko, jejich vlády a společnosti, zareagovaly na „československou krizi“ obdobným způsobem. Invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968 zde vyvolala překvapení a šok. Reakce rakouské politické reprezentace byla v prvních dnech po invazi značně zdrženlivá, protože situace byla nepřehledná a panovaly obavy z postupu sovětských vojsk dále na jih. Rakousko, slovy svých představitelů, důsledně dbalo na zachování politiky neutrality a vyhýbalo se ostré kritice sovětského agresivního postupu vůči Československu. Vláda si za tento postoj, stejně jako za pozdní mobilizaci armády, vysloužila kritiku jak opozice v čele s Brunem Kreiskym, tak rakouských médií. Oproti tomu rakouská ambasáda v Praze vedená Rudolfem Kirchschrägerem hrála klíčovou roli v pomoci československým občanům k odchodu na Západ. Rakousko se tak stalo branou do svobodného světa pro desetitisíce Čechů a Slováků a neslo – stejně jako po maďarském povstání – hlavní tíhu uprchlické krize. Nejsložitější situace panovala v rakouském hlavním městě, které poskytovalo základní ubytování a péči až 90 % všech nově příchozích.

Pozice Švýcarska byla vzhledem k odlišné geografii a historii jiná, což dovoľovalo švýcarským politikům, poté co bylo jasné, že vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa lze kvalifikovat jako agresi znamenající porušení mezinárodního práva, daleko tvrdší odsouzení sovětské politiky. Kroky sovětského vedení odsoudily všechny hlavní švýcarské politické strany a ve všech hlavních švýcarských městech se konaly demonstrace proti sovětské agresi a na podporu „československého lidu“. Švýcarsko bylo také jednou z prvních zemí, která se rozhodla poskytnout azyl a „pohostinství“ československým občanům prchajícím ze země a ulehčit tak rakouským sousedům, kteří se potýkali s největším nápoem uprchlíků od roku 1956. Jak v Rakousku, tak ve Švýcarsku zůstalo po odeznění krize (tedy s nástupem „normalizace“ v Československu) téměř 12 000 československých uprchlíků. Integroční proces, kterým museli tito uprchlíci v obou hostitelských zemích projít, analyzuje následující kapitola.

5 INTEGRACE

K problematice začlenění českých posrpnových uprchlíků do rakouské a švýcarské společnosti se váže první hypotéza, se kterou jsem začínal před lety pracovat na tomto projektu. Ze studia odborné literatury a z rozhovorů s narátory vyplynulo, že Češi, kteří přišli do zmíněných zemí ve druhé polovině 20. století, představují příklad úspěšné integrace. Pokud je toto tvrzení pravdivé, zajímalo mě, proč tomu tak je a jaké jevy toto úspěšné začlenění ovlivnily. V návaznosti na teorii Jeffreyho C. Alexandra mě zajímalo, do jaké míry se „otevřená náruč“ hostitelských zemí podílela na úspěšné integraci nově příchozích do majoritní společnosti.

Při analýze integračního procesu jsem vycházel z teoretické koncepce profesora sociologie a ředitele institutu EFMS²⁸⁶ Friedricha Heckmanna, který spolu s kolegy rozdělil integraci na čtyři typy: integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační.²⁸⁷ Každé z nich je věnována jedna část této kapitoly, jejíž závěry vychází z komparace obou skupin uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku. Mezi materiály, o které jsem se při psaní opíral, patřily statistiky ministerstev a úřadů daných zemí, spolkový tisk, nahrané rozhovory i dříve publikované studie k této problematice.²⁸⁸ Integrační proces představuje „běh na dlouhou trať“. V mnoha případech

286 EFMS neboli European Forum for Migration Studies.

287 Viz HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Oldenburg 2016.

288 Studie zabývající se integrací Čechů v Rakousku: MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*; URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*; MAYEROVÁ, V.: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni*, s. 123–164. Studie zabývající se integrací Čechů ve Švýcarsku: KOSOVÁ, Lenka: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. 6. 1998. Praha 2000*, s. 101–107; RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz*

se jedná i o desetiletí. Z toho důvodu i prameny k této problematice pokrývají časový horizont dvaceti let, od příchodu uprchlíků do hostitelských zemí až po pád železné opony v roce 1989.

5.1 Strukturální integrace

Podle definice profesora Heckmanna představuje strukturální integrace nabytí stejných práv a povinností, které má majorita, a také získání přístupu do klíčových institucí hostitelské společnosti. Mezi ně Heckmann řadí: vzdělávací systém, pracovní trh, bydlení a státní občanství.²⁸⁹ Tímto směrem postupují při komparaci obou hostitelských společností s primárním cílem popsat podmínky a právní rámce, které vlády v Rakousku a Švýcarsku nastavily pro přijetí nově příchozích. Nejdříve ovšem analyzují jev, který stál v pozadí samotného otevření švýcarských a rakouských státních hranic a za přijetím tisíců československých občanů – solidaritu.

5.1.1 Solidarita

Solidaritou jako dobrovolnou soudržností společnosti a ochotou ke vzájemné pomoci se zabývali již zakladatelé sociologie.²⁹⁰ S tímto pojmem pracuje i současný profesor sociologie a zakládající ředitel Centra kulturní sociologie na Yaleově univerzitě Jeffrey C. Alexander, který solidaritu chápe jako stěžejní prvek při začleňování (hovoří o sociální inkluzi) skupiny do národní společnosti.²⁹¹ Alexander koncept solidarity definuje jako „*subjektivně pocílované pouto, které vnímají jedinci ke členům jejich vlastní sociální skupiny*“.²⁹² Členové národních společenství sdílejí charakteristické rysy daného národa, tzv. primordiální kvality (jazyk, specifické

seit 1968. In: Bankowski, M. (ed.): *Asyl und Aufenthalt. Die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel – Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.

289 “*Structural integration is the acquisition of rights and the access to membership, positions and statuses in the core institutions of the settlement society (education system, training system, labour market, housing, citizenship)*.” Viz HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies*, s. 10.

290 Například Émile Durkheim, který tento jev spojoval s dělbou práce v tradiční a moderní společnosti – česky v překladu Pavly Doležalové: DURKHEIM, Émile: *Společenská dělba práce*. Brno 2004, nebo Max Weber, který se zabýval typy solidarity v sociálních vztazích – česky viz Weberův výbor z díla: WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 2009.

291 Alexanderem vytvořený multidimenzionální model inkluze, který – velmi zjednodušeně – popisuje sociální inkluzi vnější, etnický vymezené minority do národních skupin. Viz kapitola *Core Solidarity, Ethnic Outgroup, and Social Differentiation*. In: ALEXANDER, Jeffrey C.: *Action and its Environments. Toward a New Synthesis*. New York 1988, s. 78–106.

292 “*The concept of solidarity refers to the subjective feelings of integration that individuals experience for members of their social group.*” ALEXANDER, J. C.: *Action and its Environments*, s. 78.

zvyky apod.), okolo kterých strukturují svoji solidaritu. Začlenění libovolné etnické skupiny do majoritní společnosti tak závisí dle Alexandra na dvou typech faktorů: 1) vnějších – hostitelské společnosti a schopnosti jejích institucí přijmout novou skupinu a 2) vnitřních – na míře „komplementárnosti“ nově příchozích se zmíněnými primordiálními kvalitami.²⁹³ Jinými slovy nakolik jsou kultura a způsob života imigrantů vnímány jako „cizí“, nebo naopak podobné hostitelské společnosti.

5.1.1.1 Rakousko: tradice humanitární pomoci

V předchozí kapitole bylo zmíněno, že solidarita s prchajícími československými uprchlíky byla v Rakousku i Švýcarsku velmi silná a projevovala ji doslova celá společnost. V obou zemích existovala celospolečenská shoda na tom, že československým občanům je potřeba pomoci bez ohledu na náklady, které to přináší. Každý uprchlík byl v prvních týdnech pobytu v Rakousku „*oprávněn získat 30 šilinků na týden a denně 5 cigaret*“,²⁹⁴ a jen samotný rakouský stát vydal na pomoc pro exulanty v roce 1968 okolo 40 milionů šilinků.²⁹⁵ A to i přestože ti, kteří získali azyl na základě Ženevské konvence, byli finančně podporováni z fondu Organizace spojených národů. Úřady při udělování přechodného pobytu, politického azylu nebo finanční podpory vycházely příchozím maximálně vstříc. Rakouská veřejnost nejenže postup své vlády a ministerstev nekritizovala, ale naopak tyto náklady považovala za samozřejmou součást humanitární pomoci. Redaktor ORF charakterizoval situaci uprchlíků následovně: „*Oni nechťejí nic jiného, než žít beze strachu a ve svobodě. Prání, která jsou nám již dávno samozřejmostí. 40 milionů šilinků na pomoc uprchlíkům představuje ve skutečnosti jednu osmitedicínou obnosu, kterou Rakušané vydají každoročně za cigarety.*“²⁹⁶ Tento postoj, obhajující základní požadavek uprchlíků na život ve svobodě a vtělený do slov reportáže, sdílela v prvních týdnech po invazi naprostá většina rakouské společnosti. Osobní svědectví o přístupu Rakušanů k nově příchozím přinesla Zuzana Brejchová v rozhovoru s Lukášem Valešem. Ta se s rodinou brzy po invazi ocitla v hlavním města bývalé monarchie.

„Pamatuji si, že se nám stávalo, když jsme šly s mámou po ulici a mluvily jsme česky, tak nás lidé oslovovali dobrou nebo lámanou češtinou a říkali, že měli někde nějaké příbuzné a všichni nás strašně litovali. Jen jednou se stalo, že nás v tramvaji oslovila česky jedna paní a řekla nám,

293 Tamtéž, s. 99.

294 Citováno z archivu ORF z 22. 8. 1968. Viz KLAUS, Magdalena: *Asyl – Transit – Integration. Krisen am Eisernen Vorhang 1956 und 1968*. Diplomarbeit, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien. Wien 2013, s. 36.

295 STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1036.

296 „*So wollen nichts anderes, als ohne Angst und in Frieden leben. Ein Wunsch der uns längst zur Selbstverständlichkeit geworden ist. 40 Millionen Schilling für die Flüchtlingshilfe, das sind 8 tausendstel des Betrages, den die Österreicher pro Jahr allein für Zigaretten ausgeben.*“ In: Klaus, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 37.

*že okupace Československa je odplatou za to, že jsme rozbili Rakousko. Ale to byla výjimka... A právě to bylo tehdy takové, že ti lidé byli příjemní a v podstatě nás všichni strašně litovali.*²⁹⁷

I přes ojedinělé hlasy mezi obyvatelstvem, které označovaly invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa za odplatu, jež Čechy postihla za chyby, kterých se v minulosti dopustili, na nezbytnosti pomoci uprchlíkům se společnost shodovala. Nezpochybňovali ji ústavní činitelé rakouské druhé republiky, ani žádná z politických stran, ani rakouská média, ani většinová společnost. Vrcholní představitelé státu odkazovali na „*tradici humanitární pomoci*“ a běžní občané poukazovali na společnou minulost v habsburské monarchii a nazývali Čechy svými bratrance.²⁹⁸ Na uprchlíky Rakušané často nahlíželi jako na bojovníky za čerstvě nabytou svobodu a na ty, kteří s Rakušany sdíleli stejnou minulost a kulturu. Solidarita s Čechy a Slováky byla solidaritou s „bratrance“, kteří možná nejsou jako my, ale pořád jsou členy rodiny.

5.1.1.2 Švýcarsko: Tschechoslowakeneuphorie

Ještě výraznějším způsobem, podle Christine Banki a Christopa Spätiho doslova všeobecnou „československou euforií“,²⁹⁹ zareagovala na napadení Československa a na příliv uprchlíků švýcarská společnost. Atmosféru bezpodmínečného přijetí, kterou zažívali během příjezdu do Švýcarska, popisovala většina mnou oslovených narátorů a rovněž studie zabývající se integrací československých uprchlíků tuto nebývalé silnou vlnu solidarity tematizují.³⁰⁰ Švýcarská společnost, která sledovala dění v okupovaném Československu se zaujetím, se identifikovala s osudem malé střeoevropské země, jejíž občané se navzdory sovětským tankům v ulicích zoufale – a nenásilně – snažili zachovat si nezávislost a udržet reformy započaté na jaře 1968. Záběry sovětských tanků obklopených davy Čechů a Slováků, kteří požadují po přítomných vojácích vysvětlení jejich příjezdu, nenásilný odpor i mnohatisícové demonstrace našly ve švýcarské společnosti značnou odezvu. Takto o boji „československého lidu“ psal švýcarský týdeník *Weltwoche* 30. srpna 1968: „*Velká úcta k československému lidu je opravdový a znovu se vracející pocit těchto dramatických dnů [...]. Pokud zde existuje lid, který si zaslouhuje čestné místo v knize lidské slušnosti a lidské důstojnosti, pak je to on. Českoslovenští občané, kteří stojí před tanky*

297 Rozhovor se Zuzanou Brejchovou. Vedl Lukáš Valeš, Vídeň – České centrum 8. 5. 2008. Archiv ÚSD COH.

298 JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro*. Blisty 3. 6. 2008 [online]. Dostupné z: <http://blisty.cz/art/40976.html> [cit. 2017-05-14].

299 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

300 RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 239–253; BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 369–415.

*a neustále se ptají: Proč?, obdařili slovo hrdinství nový významem.*³⁰¹ Češi a Slováci³⁰² přicházející v těch dnech do Švýcarska byli skutečně považováni nejen za národy geograficky a kulturně blízké Švýcarům, které postihl tragický osud, ale přímo za hrdinné bojovníky proti komunistické diktatuře. Například v táboře v Buchsu stálo na vstupní bráně velkými písmeny: *Budte vítáni, hrdinové!* Tento vstřícný přístup přitom překvapil i samotné uprchlíky. S jistou dávkou ironie například vzpomínala v autobiografické knize Irena Brežná, slovenská spisovatelka žijící v Basi-leji, na první setkání se švýcarskými vojáky bezprostředně po příjezdu do tábora: „Švýcarští vojáci s narkotizujícími, zdravotním sestřám podobnými hlasy nás vyslychali způsobem, jako bychom se právě vyplazili z pod pásů sovětských tanků.“³⁰³

Téměř všechny složky švýcarské společnosti se poté, co vláda oznámila otevření hranic pro československé uprchlíky, zapojily do pomocných akcí. Křesťanská i občanská sdružení zakládala peněžité sbírky,³⁰⁴ studentské organizace pořádaly bezplatné jazykové kurzy, švýcarský rozhlas i noviny zveřejňovaly zprávy pro uprchlíky v českém jazyce. Existují rovněž zprávy o švýcarských občanech, kteří přiváželi Čechy a Slováky z rakouských uprchlických táborů na vlastní náklady do Švýcarska a poskytovali jim stravu a ubytování.³⁰⁵ Těm uprchlíkům, kteří přijížděli vlastními automobily, byla nabízena jejich bezplatná oprava. Na poskytnutí rozsáhlé pomoci se přitom shodovaly státní představitelé s běžnými občany.

Ovšem i zde se časem vyskytly hlasy, které přijímání uprchlíků kritizovaly. Obavy se týkaly především „zředění významu“ (*die Verwässerung des Asylbegriffs*)³⁰⁶ poskytovaného politického azylu a možného přílivu uprchlíků z dalších zemí východní Evropy, například z Rumunska či Bulharska. Po prvotním šoku z přepade-

301 „Hochachtung vor dem tschechoslowakischen Volk ist das wichtige und immer wiederkehrende Gefühl dieser dramatischen Tage [...]. Wenn je ein Volk sich einen Ehrenplatz im Buch menschlichen Anstandes und menschlicher Würde verdient hat, so dieses. Die Bürger der CSSR, die von Panzern standen und unablässig fragten Warum?, haben der viel missbrauchten Gestalt des Helden eine neue Bedeutung verliehen.“ Weltwoche 35, 30. 8. 1968. In: BANKI, Christine – SPÄTI, Christoph: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

302 Mezi příchozími československými občany bylo vedle Čechů a Slováků i několik set osob, které v Pintérově sociologickém průzkumu v roce 1969 uvedly jako mateřskou řeč maďarštinu (2,8 %) a němčinu (2,0 %), či jinou řeč (1,7 %). Viz BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

303 BREŽNÁ, Irena: *So kam ich unter die Schweizer. Slowakische Fragmente. Geschichte einer Emigration*. Basel 1986, s. 56.

304 Například všechny tržby ze sbírky Wimpelaktion, založené z iniciativy místní občanky, směřovaly k podpoře a k bezproblémovému přijetí nové příchozích. BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 398.

305 Tamtéž.

306 O „zředění významu“ celého procesu udělování politického azylu hovoří zpráva šéfa policejního departamentu Hanse Mumenthalera adresovaná spolkovému prezidentovi Spühlerovi 18. 9. 1968. Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

ní Československa a celospolečenské euforii v prvních měsících po invazi, vyznačující se otevřenými hranicemi a všestrannou pomocí, se postupem času dostavilo „vystřízlivění“. Přístup obyvatelstva a úřadů k československým uprchlíkům nabyl standardní podoby a od příchozích se očekávalo, že se o sebe do značné míry již postarají sami. Rok po vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa, kdy stále ještě do Švýcarska přicházeli Češi a Slováci, se začala projevovat „na obyvatelstvu i na zapojených kantonálních a komunálních úřadech, které jsou nepostradatelné pro zabezpečení průběhu začleňování, jistá únava“, jak poznamenal ve výroční zprávě z 20. srpna 1969 sekční ředitel policie.³⁰⁷

Nicméně euforie prvních měsíců a vstřícný přístup společnosti nezůstaly zapomenuty. Pamětníci ve svém vyprávění popisovali individuální činy pomoci běžných občanů i velmi otevřenou atmosféru v zemi vůči přicházejícím uprchlíkům. Ještě dnes, padesát let od srpnových událostí, velmi oceňovali tehdejší švýcarskou obětavost a popisovali ji jako „naprosto senzační“.³⁰⁸ Solidarita s okupovaným Československem a jeho obyvateli projevovaná v prvních měsících po vpádu vojsk pomohla řadě uprchlíků překonat nelehké začátky v nové zemi, které byly spojené s pocity odloučení i ztráty domova. Použijeme-li multidimenzionální model Jeffreyho C. Alexandera, zjistíme, že vnitřní i vnější faktory pro začlenění do švýcarské společnosti byly pro Čechy a Slováky velmi příznivé – oba národy byly považovány za kulturně i geograficky Švýcarům blízké a švýcarská společnost se plně ztotožnila s jejich tragickým osudem i bojem za svobodu. Současně se švýcarské úřady snažily vytvořit takové podmínky, aby přijetí československých exulantů bylo co nejvíce bezproblémové.

5.1.2 Politický azyl a občanství

Pro uprchlíky a jejich integraci byly zásadní kroky vlád, které nastavily podmínky, jimiž se nově příchozí následně řídili. V prvních dnech a týdnech se jednalo o udělování vstupních víz a povolení k pobytu, následovala možnost udělení politického azylu a po několika letech života v zemi rovněž získání občanství. Usnesení rakouské a švýcarské vlády o přijímání uprchlíků nebo vydávání vstupních víz ambasádami obou zemí byly již analyzovány v předchozí kapitole. Nyní se zaměřím na průběh získávání politického azylu na základě podrobného dokumentu vypracovaného Analytickým odborem II. správy FMV³⁰⁹ a na proces tzv. naturalizace neboli na získání státního občanství v Rakousku a Švýcarsku.

307 „Sowohl in der Bevölkerung wie auch bei den für die Sicherstellung der Eingliederung eingeschalteten kantonalen und kommunalen Behörden macht sich eine gewisse Ermüdung breit.“ In: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 399.

308 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

309 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, Emigrace.

O přidělování politického azylu rozhodovaly ve většině případů ministerstva vnitra dané hostitelské země, a to na základě usnesení Valného shromáždění OSN z 28. července 1951 (tzv. Ženevské konvence), které určovalo mezinárodněprávní postavení uprchlíků.³¹⁰ Získání statutu uprchlíka zaručovalo daným osobám řadu výhod. Jednou z nich bylo například vystavení osobního cestovního pasu, tzv. uprchlického, úřady hostitelských zemí, kterým bylo možné prokázat status uprchlíka v zahraničí. Neméně důležité bylo zrovnoprávnění s občany hostitelské země, pokud šlo o sociální péči a zajištění, daně, dávky, základní školy, soudnictví i náboženství. Úřady dané země měly, pokud možno, pomoci uprchlíkům rovněž při hledání zaměstnání, ubytování nebo v otázkách společovacieho či majetkového práva. Političtí uprchlíci zůstávali pod ochranou Ženevské konvence, dokud nezískali nové státní občanství nebo se dobrovolně nevrátili do vlasti. Zpráva Analytického odboru II. správy FMV potvrdila, že politický azyl byl udělován každé osobě, která přicházela do členských států OSN, jež podepsaly Ženevskou konvenci, a to bez ohledu na to, zda do země přišli uprchlíci legálně, nebo ilegálně, a to tím spíše, jednalo-li se o uprchlíky ze socialistických států.³¹¹

Obecně lze konstatovat, že situace na Západě v roce 1968 byla pro uprchlíky z Československa, oproti letům padesátým či sedmdesátým,³¹² z hlediska vstřícnosti hostitelských společností, pracovních příležitostí a míry solidarity velmi příznivá. Naprostá většina těch, kteří o azyl požádali, jej bez bližšího prověřování obdržela. Státní správy cílových zemí nabídly nově příchozím obrazně řečeno „otevřenou náruč“ a snažily se Čechům a Slovákům přicházejícím do jejich země co nejvíce usnadnit jejich začlenění do nové společnosti.

310 V článku 1 přijaté Úmluvy o právním postavení uprchlíků se uvádí, že označení uprchlík se vztahuje na „kteroukoliv osobu, která [...] se nachází mimo svou vlast a má oprávněné obavy před pronásledováním z důvodů rasových, náboženských nebo národnostních nebo z důvodů příslušnosti k určitým společenským vrstvám nebo i zastávání určitých politických názorů, je neschopna přijmout, nebo vzhledem ke shora uvedeným obavám odmítá ochranu své vlasti; totéž platí pro osobu bez státní příslušnosti nacházející se mimo zemi svého dosavadního pobytu následkem shora zmíněných událostí, a která vzhledem ke shora uvedeným obavám se tam nechce nebo nemůže vrátit“. Viz Úmluva o právním postavení uprchlíků [online]. Dostupné z: <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf> [cit. 18-05-2017].

311 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, Emigrace.

312 Ekonomický „boom“ na Západě dostal těžkou ránu v roce 1973, kdy kartel zemí vyvážejících ropu (OPEC) záměrně snížil její těžbu a vyhlásil embargo na státy, které podporovaly Izrael během tzv. jomkipurské války. Snížením těžby ropy se výrazně zvedla její cena (z původních 3 \$ na 11 \$), což mělo velmi negativní dopady na ekonomiky západních zemí závislých na této surovině. Více o vlivu „černého zlata“ a kartelu OPEC na světovou ekonomiku například ČÍLEK, Václav – KAŠÍK, Martin: *Nejistý plamen. Průvodce ropným světem*. Praha 2007.

5.1.2.1 Rakousko

Rakouské úřady přistupovaly k posrpnovým uprchlíkům benevolentně, a to jak při udělování povolení k pobytu, tak při azylovém řízení. Všechny otázky související s uprchlíky spadaly do kompetence rakouského ministerstva vnitra. Pod jeho vedením pracovala tzv. Rada pro záležitosti uprchlíků, jejímiž členy byli zástupci ministerstev vnitra, práce a zahraničních věcí, zástupci Rakouského červeného kříže a dalších podpůrných organizací.³¹³

Československá státní bezpečnost disponovala díky síti svých spolupracovníků a „vytěženým navrátilcům“ detailními informacemi o celém azylovém procesu. O azyl bylo možno požádat nejen u Spolkového policejního ředitelství ve Vídni či jiných úřadů spolkové policie, ale i na okresním hejtmánství i přímo v uprchlickém táboře Traiskirchen.³¹⁴ Silke Stern ve své studii poukazuje na to, že cizinecká policie i ostatní úřady postupovaly při prověřování žádostí Čechů a Slováků v letech 1968–1969 „obzvláště liberálně“. To vyplývalo z nařízení rakouského ministerstva vnitra, podle něhož mělo být všem československým žadatelům o politický azyl (a s ním spojený status uprchlíka) – pokud tomu neodporovaly důkladně podložené důvody – vyhověno.³¹⁵ Tehdejší vstřícný postup ve věci udělování politického azylu popsala režisérka Zuzana Brejchová:

„To bylo myslím v listopadu, kdy jsme si žádali o azyl, a bylo v podstatě jasné, že ho dostaneme. O tom vůbec nikdo nepochyboval. Odešli jsme na policii se přihlásit, že si žádáme o azyl. Oni nás naložili do takového toho zeleného antonu [...] a odvezli nás do Bäckerstraße v prvním okrese, protože tam byla tenkrát hlavní centrála, kde udělovali azyl [...]. Když byli lidé v lágru v Traiskirchenu, tak to dělali s nimi určitě tam. Ale my jsme jako soukromníci přišli na policii, přihlásili se, vyfotili nás, vzali nám naše otisky prstů a v přiměřené době jsme tam dostali azyl. To tenkrát nebyla otázka dostat azyl. To bylo tenkrát úplně samozřejmé.“³¹⁶

Celkově získalo status uprchlíka v Rakousku mezi lety 1968–1971 více než 12 000 Čechů a Slováků, jak uvádí s odkazem na Statistickou příručku Rakouské republiky Jana Stárková.³¹⁷ Ze statistiky dále vyplývá, že se počet žádostí pohyboval do roku 1979 mezi několika sty ročně. Získáním politického azylu měli Češi a Slováci nárok na finanční podporu a rakouské úřady se snažily zprostředkovat uprchlíkům ubytování a vhodnou práci. Zároveň si tito lidé mohli zažádat o vydání tzv. průkazu uprchlíka (*Bescheinigung der Flüchtlingseigenschaft*) a na vlastní žádost

313 Tato rada předkládala návrhy na řešení uprchlické problematiky rakouské vládě a ministerstvu vnitra.

314 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3.

315 STERN, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1037.

316 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

317 Viz STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 306.

jim byl rovněž vystaven cestovní pas. Výhoda tohoto konvenčního pasu spočívala v možnosti bezvívového pohybu uprchlíka ve všech západních státech, kromě Španělska, Portugalska a států Latinské Ameriky.³¹⁸

I v případě, že žádost o politický azyl byla žadateli zamítnuta a status uprchlíka nebyl uznán, mohl být stále dotyčnému povolen neomezený či částečně omezený pohyb v zemi. Do 14 dnů bylo navíc možné proti tomuto rozhodnutí podat odvolání u toho úřadu, který záporné rozhodnutí vydal. Dokonce i v případě, že byl dané osobě vydán zákaz pobytu, neznamenal to automatické vyhoštění. Toto nařízení bylo zmírněno prováděcí lhůtou, která odpovídala prozatímnímu povolení k pobytu a která mohla být rovněž prodloužena.

Po čtyřech letech pobytu měli příchozí nárok na rakouské státní občanství. I při jeho udělování postupovaly rakouské úřady v případě Čechů a Slováků shovívavě, ale jeho udělení rozhodně nebylo samozřejmostí, jako tomu bylo v případě politického azylu. Podle pramenů rakouského ministerstva vnitra bylo v polovině sedmdesátých let – tedy zhruba pět let po srpnových událostech – ročně udělováno přes 500 rakouských státních občanství uprchlíkům z ČSSR.³¹⁹ Součástí posuzování žádosti o státní občanství byla i návštěva státního úředníka v místě žadatelova bydliště a kontrola míry jeho začlenění do společnosti. Na tyto popisované záležitosti vzpomínala opět Zuzana Brejchová:

„Trvalo to asi rok. Bratr si požádat nechtěl, protože čekal, že bude muset jít pořád na vojnu. To se mu nechtělo, takže on měl dlouho ten uprchlický status. Tenkrát to nevadilo, jako uprchlík měl všechny práva, volit ho moc nezajímalo a jinak to bylo úplně jedno [...]. Já jsem měla svoji vlastní žádost, protože mi už bylo 18. A táta měl žádost. Tak jsme si podali žádost, no a jednou pak přišel někdo k nám domů [...], který se přišel podívat, jak žijeme [...]. No ale poplával se taky po domě, jestli jsme slušní lidé, jestli tam na nás nikdo nenadával.“³²⁰

5.1.2.2 Švýcarsko

Všem Čechům a Slovákům, kteří se nacházeli ve Švýcarsku v den invaze, bylo nařízením Spolkové rady z 30. srpna 1968 uděleno tříměsíční povolení k pobytu. To bylo prodlouženo až do konce března 1969, kdy se měli českoslovenští občané konečně rozhodnout, zda požádají o politický azyl, či nikoliv. Zajímavostí je, že i když o status uprchlíka nepožádali, byli švýcarskými úřady za potenciální uprchlíky považováni, a tudíž měli nárok na finanční podporu „pro případ chudoby“

318 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 9.

319 V roce 1972 bylo uděleno 402 státních občanství, v roce 1973 potom 715, v roce 1974 celkem 644 a v roce 1975 pak 504. Přehled žádostí o azyl a poskytnutých občanství viz VALEŠ, Vlasta: *Die tschechoslowakische Flüchtlinge*. In: Heiss, G. – Rathkolb, O. (eds.): *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914*. Wien, s. 178.

320 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

(*die Bedürftigkeit falle Unterstützung*).³²¹ Po 31. březnu 1969, kdy uplynula stanovená lhůta, začaly úřady ke stále nerozhodnutým nebo azyl odmítajícím Čechům a Slovákům přistupovat na základě „Usnesení Spolkové rady z 28. února 1968 o definování a snížení zahraničních pracovních sil“,³²² tedy jako k běžným občanům cizího státu.

Udělování politického azylu, které měl na starosti švýcarský Spolkový úřad pro policejní záležitosti, přitom probíhalo stejně velkoryse jako v Rakousku. Oficiálně byl status uprchlíka přidělován na základě Ženevské konvence podle kategorie „*rezimem způsobené vnitřní tísně*“.³²³ Nicméně toto kritérium bylo používáno velice široce a v praxi se žádné individuální příčiny vedoucí uprchlíky k odchodu ze země nezkoumaly. Celý azylový proces sloužil, jak je zmíněno v knize *Zuflucht Schweiz*, především pro statistické účely.³²⁴ V prvních měsících po srpnových událostech, kdy byl příliv československých uprchlíků do země největší, trvalo řízení o udělení statusu uprchlíka jen mezi 10 až 30 dny, přičemž za normálních okolností byla čekací doba na udělení politického azylu od jednoho do tří měsíců. Takto výjimečně nastavené přijímací podmínky se změnily až od podzimu roku 1969. Christoph Späti na základě statistických údajů podotýká, že všichni Češi a Slováci, kteří v letech 1968–1970 požádali o politický azyl, jej obdrželi. Jednalo se i v tomto případě o téměř 12 000 osob.³²⁵

Na dobře odvedenou práci švýcarských úřadů poukazoval během našeho rozhovoru Petr Chour, který přijel s manželkou do Švýcarska z dovolené v Jugoslávii a chyběly jim proto potřebné dokumenty i důležité osobní věci. Švagrová pana Choura, která zůstala v Československu, sice nabídla, že doklady a osobní věci přiveze do Vídně, jenže součástí žádosti o azyl bylo odevzdání československého pasu. Pro manžele tedy vyvstala otázka, jak se dostat do Vídně bez dokladů, když jejich azylové řízení stále probíhalo.

„Já jsem si zjistil, kde je v Bernu – v našich [českých, pozn. autora] pojmech – ministerstvo vnitra a šel jsem tam. Oni se mě zeptali, co si přeju. Já jsem jim vysvětlil, v jaké jsem situaci, a že bychom nutně potřebovali pasy, i když ještě nemáme azyl, abychom se dostali do Vídně. On se zeptal, jak se jmenuji, a já jsem mu všechno řekl. On odešel a za 10 minut přišel s našimi [československými, pozn. autora] pasy a říkal: ‚Tady máte dva dotazníky. Máte fotografie?‘ Řekl jsem, že mám. On na to, abychom ty dotazníky vyplnili a přišli zase ve tři hodiny. Přišel

321 Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), B.41.21.0, sg. 32200, Notiz. 19. November 1968, s. 4.

322 „Bundesratsbeschluss vom 28. 2. 1968 über die Begrenzung und Herabsetzung der kontrollpflichten ausländische Arbeitskräfte.“ Viz BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 394.

323 Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), B.41.21.0, sg. 32200, Notiz. 19. November 1968, s. 4

324 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 395.

325 Tamtéž, s. 392.

jsem tam odpoledne ve tři a měli jsme oba – já i Lída – pasy, a to jsme ještě neměli azyl v té době! To se stalo začátkem týdne a koncem týdne jsme odjžděli do Vídně. ³²⁶

Složitější to bylo se švýcarským občanstvím. Získat jej bylo daleko obtížnější, než tomu bylo v Rakousku. Proces tzv. naturalizace ve Švýcarsku patřil a dodnes patří k jednomu z nejpřísnějších v Evropě. Předně, než bylo možné o občanství žádat, museli cizinci žít v zemi 12 let. O udělení občanství poté rozhodovala v daném místě obec švýcarských občanů. Libor Šimeček, který přišel s rodinou do Švýcarska, když mu bylo osmnáct let, vzpomínal na celý proces následovně:

„Se švýcarským občanstvím to bylo komplikované, protože až po 12 letech [života ve Švýcarsku, o něj mohl člověk zažádat, pozn. autora]. Já jsem sem přišel, když mi bylo 18 a půl roku. Mezi desátým a dvacátým rokem se to počítalo dvakrát, takže jsem to neměl 12 let, ale asi tak 10. Pak člověk podal žádost. Tady v Zugu máme takovou specialitu – tedy to bylo tenkrát za těch zlatých časů, dneska už se to taky změnilo – že o tom [udělení, pozn. autora] rozhoduje obec občanů. Občané v Chamu rozhodovali o tom mém občanství. Předtím jsem měl pohovor, a to byl zástupce Regierungsrat toho kantonu Zug. Když jsem tam přišel, tak on mi povídá: ‚Vy jste tady vystudoval práva, tak o čem se budeme bavit.‘ Ten můj pohovor byl takhle jednoduchý. ³²⁷

Politický azyl i státní občanství, kterým českoslovenští uprchlíci získali stejná práva a povinnosti jako občané Rakouska a Švýcarska, zásadním způsobem ovlivnily jejich identifikaci s hostitelskými zeměmi. Prvotní solidaritu a otevřený přístup těchto zemí k nově příchozím pravidelně zmiňovala naprostá většina narátorů. Udělení občanství po letech života v Rakousku a Švýcarsku jen potvrdilo změněnou situaci posrpnových uprchlíků – obě země se staly jejich novým domovem.

5.1.3 Pracovní trh

Primárním zájmem vlád hostitelských zemí bylo přicházející uprchlíky co nejdříve zaměstnat a umožnit jim se tak „postavit na vlastní nohy“. Získat odpovídající zaměstnání bylo pro další integraci naprosto zásadním krokem. Nejenže poskytovalo nově příchozím jisté materiální zabezpečení, ale rovněž je začleňovalo prostřednictvím nových sociálních kontaktů do majoritní společnosti. V případě československých uprchlíků se v této fázi integrace sešlo hned několik pozitivních faktorů. Především situace na pracovním trhu většiny západních zemí byla koncem šedesátých let velmi příznivá. Pokračoval poválečný hospodářský „boom“ nastartovaný tzv. Marshallovým plánem (*European Recovery Program*), který trval od počátku

³²⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

³²⁷ Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych 16. 8. 2014.

padesátých let do ropné krize v roce 1973.³²⁸ Expandující západoevropské firmy potřebovaly nové pracovní síly, které hledaly s pomocí nejrůznějších vládních programů i v zahraničí.³²⁹ Důležitým faktorem byla i sociální skladba přicházejících československých uprchlíků. Nejvýstižněji ji popsala Abella Irving v knize analyzující kanadskou uprchlickou politiku, když uvedla, že z 12 000 uprchlíků, které Kanada přijala, „jich většina byla mladá, vzdělaná a kvalifikovaná – přesně ten typ imigrantů, které Kanada chtěla“.³³⁰

Tuto skutečnost potvrzují i dokumenty Státní bezpečnosti z roku 1969. Zpráva Federální správy zpravodajské služby z 28. května 1969 zabývající se problémem emigrace konstatovala, že o azyl v západních zemích požádali občané v produktivním věku – nejčastěji se jednalo o mladé rodiny s jedním nebo dvěma dětmi – a kvalifikované síly, čímž vznikly národním hospodářství „citelné ztráty“. Z resortu ministerstva těžkého průmyslu se nevrátilo ze zahraničí 1 200 pracovníků, z nich bylo 56 vedoucích a 63 vědeckých a výzkumných sil. Exil kvalifikovaných osob zasáhl i resort zdravotnictví, ze kterého odešlo 663 lékařů.³³¹ Československou socialistickou republiku opustilo rovněž 192 příslušníků ozbrojených sil a starosti dělal československým tajným službám i útěk 147 osob, které byly seznámeny se státním, hospodářským nebo služebním tajemstvím. Tato zpráva vypracovaná v souvislosti se zveřejněním amnestie prezidenta republiky 28. května 1969 byla kvůli své důležitosti dále postoupena rozvědce i vojenské kontrarozvědce a z jejího tónu bylo patrné, že odchod vysoce kvalifikovaných pracovních sil znamenal pro normalizační pražské vedení velký problém, který se musel bezodkladně řešit.³³² Již v říjnu 1969 se proto československé hranice směrem na Západ pro většinu občanů zavřely.

328 Více o ekonomickém zázraku západní Evropy například: JUDT, Tony: *Poválečná Evropa. Historie po roce 1945*. Praha 2008.

329 Například vláda západního Německa přišla v polovině 50. let s programem tzv. Gastarbeiter neboli hostujících dělníků, kteří měli přijít do země za prací na omezenou dobu a následně se vrátit do země svého původu. Již v říjnu 1955 podepsala bilaterální smlouvu s Itálií, v 60. letech následovaly Španělsko, Řecko, Turecko, Maroko, Portugalsko, Tunisko a Jugoslávie. Více o integraci a životě hostujících dělníků v západní Evropě viz LUCASSEN, L. – FELDMAN, D. – OLTMER, J. (eds.): *Paths of Integration*.

330 “Most of them were young, well-educated and skilled – precisely the type of immigrants Canada wanted.” Viz Stern, S.: *Die tschechoslowakische Emigration*, s. 1039.

331 Ivica Bumová uvádí na základě archivních pramenů z předchozího roku (ze 26. 5. 1970) ještě vyšší čísla. Ze zdravotnictví odešlo podle jejího zjištění 1 200 lékařů a přibližně stejný počet dalších zdravotnických pracovníků. Z resortu ministerstva těžkého průmyslu emigrovalo 1 013 osob a například i SNB opustilo 19 lidí. Více BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigracii československých občanů v letech 1963–1983 (s důrazem na Západoslovenský kraj)*, s. 56.

332 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č OB-1766 MV, podsvazek 2. *Informace o novodobé čs. emigraci, procesu sjednocování emigrace v kapitalistických státech a úkolech čs. kontrarozvědky*, s. 5. Mezi tyto osoby patřil například Ladislav Kivovič, náměstek ředitele národního podniku Benzina, v jehož případě se StB obávala vyzaření údajů o státních rezervách.

5.1.3.1 Rakousko

V otázce pracovních příležitostí v Rakousku se uprchlíkům z Československa otevíralo široké pole možností. Země ve druhé polovině šedesátých let prožívala dozvuky „malého hospodářského zázraku“³³³ – v letech 1964–1969 rostla rakouská ekonomika průměrně o 4,8 % ročně. Příliv kvalifikovaných pracovních sil v posrpnové uprchlické vlně přišel rakouskému hospodářství vhod a rovněž rakouská vláda se snažila zaměstnávání těchto nově příchozích co nejvíce usnadnit. Zpráva Státní bezpečnosti uvádí, že Češi a Slováci, kteří bydleli soukromě, měli možnost si zaměstnání vyhledat samostatně nebo prostřednictvím pracovních úřadů. Těm, kteří se nacházeli v uprchlickém táboře Traiskirchen, se zaměstnání snažil zajistit pracovní úřad nacházející se přímo v táboře.³³⁴ Podle průzkumu provedeného ve druhé polovině osmdesátých let socioložkou Irenou Mlynář-Dubskou³³⁵ využilo možnosti zprostředkování zaměstnání pracovním úřadem 53 % tehdejších československých uprchlíků.³³⁶ Ti zbývající, tedy téměř polovina, si zajistili práci sami. I přes nedostatečnou znalost německého jazyka většina exulantů našla zaměstnání v krátké době. Takto vzpomínal na snahu obstarat si práci Milan Ráček, který musel kvůli naplněným kvótám do Švýcarska a Kanady, kam původně se svou manželkou směřoval, strávit nějaký čas v Rakousku.

*„A tak jsme se museli snažit se nějakým způsobem ve Vídni uživit a zajistit si existenci. Já jsem měl to štěstí, že jsem po třech dnech získal práci v Dolnorakouském muzeu, a pak jsem tam zůstal shodou okolností až do penze. Což je takový vzácný příklad. [...] A pak se usmálo štěstí i na moji ženu Irenu. Ta začala pracovat jako designérka pro jeden časopis. Jmenovalo se to Schuhkunst. Ona kreslila návrhy a potom i prováděla modely bot, protože studovala kožený design. Takže začala pracovat přímo v oboru.“*³³⁷

Manželé nakonec v Rakousku zůstali, založili zde rodinu a plně se integrovali do rakouské společnosti. Dodnes vzpomínají na podporu, které se jim v Rakousku dostalo v prvních dnech po jejich příchodu. Podobně vzpomínal na to, jak získali zaměstnání členové jeho rodiny, i Gustav Líbal, který přišel do Rakouska, když mu bylo čtrnáct let. Také jeho rodiče zvažovali odchod do Švýcarska nebo Kanady, ale díky pracovnímu uplatnění a na radu příbuzných – vídeňských Čechů – zůstali v rakouském hlavním městě.

333 Viz VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002, s. 576.

334 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 4.

335 Irena Mlynář-Dubská (1924–2010) byla významná česká socioložka a filozofka, působila jako hlavní redaktorka *Sociologického časopisu* a vědecká pracovníce Filozofického ústavu ČSAV. V roce 1977 byla nucena po nátlaku StB spolu se svým manželem Zdeňkem Mlynářem emigrovat do Rakouska.

336 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 107.

337 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

„No a táta šel na pracovní úřad a hned ho poslali pracovat. Jen si představte, šel se poprvé představit do práce, a už nešel domů, už si ho nechali. Když to dneska vyprávíte někomu, kdo shání dva roky práci.“³³⁸

Pozitivně se o zaměstnávání uprchlíků vyjádřil Edmund Endlicher z Akce na podporu československých uprchlíků.³³⁹ Ten uvedl v rozhovoru s reportérem rakouské ORF v září 1968, že jej i jeho spolupracovníky překvapil vysoký počet inteligence, a zvláště pak lékařů, kteří přicházeli v uprchlické vlně z Československa. Následně konstatoval, že právě o takové lidi je zájem a že se rakouským úřadům práce daří tyto lidi zaměstnat. Pozdější statistiky rakouského ministerstva vnitra to potvrzují. Naprostá většina exulantů, kteří přišli do země v uprchlické vlně po událostech v srpnu 1968, našla v Rakousku uplatnění.³⁴⁰

5.1.3.2 Švýcarsko

Stejně příhodná hospodářská situace panovala i ve Švýcarsku, které se nacházelo v letech 1950–1974 ve fázi vysoké hospodářské konjunktury, kdy se jeho hrubý domácí produkt pohyboval kolem 5 %.³⁴¹ Po druhé světové válce začalo také Švýcarsko najímat cizince (nejprve z Itálie a následně i z dalších evropských a mimo-evropských zemí) pro práci ve svých podnicích. Studie zabývající se švýcarským hospodářstvím hovoří o „masivním přistěhovalectví“ v průběhu šedesátých let, kdy podíl cizí pracovní síly na chod ekonomiky přesahoval 10 %. Spolková rada se rozhodla tento příliv stabilizovat řadou nařízení (cizí pracovní síla mohla v daném podniku vzrůst maximálně o 2 % a postupně měl být její podíl snižován), nicméně až do ekonomické krize, která zasáhla Švýcarsko v roce 1974, počet pracovníků ze zahraničí stoupal.³⁴²

Pro vzdělané či vyučené Čechy a Slováky, kterých bylo mezi uprchlíky z Československa podle archivních pramenů přes 60 %, ³⁴³ byla situace z hlediska

338 Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Libalem. Vídeň 22. 9. 2011.

339 *„Es ist uns aufgefallen, dass besonders viele Intellektuelle hierhergekommen sind und im Besonderen Ärzte. Und das Ausland hat sich natürlich auch sehr um diese Leute beworben. Wir haben auch Verbindungen mit den Arbeitsämtern und es ist uns gelungen eine größere Anzahl von Leuten zu vermitteln.“* In: KLAUS, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 35.

340 Úroveň zaměstnanosti rakouských občanů s českými kořeny dosahovala stejně úrovně jako u rodilých Rakušanů. Viz SMOLLE-OBMANN, Karl: *Österreichische Volksgruppenhandbücher. Tschechen*. Wien 1996, s. 53.

341 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 372.

342 Podíl cizí pracovní síly stoupl z 6.1 % v roce 1950 na 10.8 % v roce 1960. V roce 1970 to již bylo 17.2 %. Tamtéž, s. 373.

343 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehöriger vom 10. 9. 1969.

pracovních podmínek ve Švýcarsku velmi příznivá. Část z nich měla jistou pracovní pozici – vzhledem k působení švýcarského vládního kontingentu a zástupců švýcarských firem přímo v rakouských uprchlických táborech – ještě před svým příjezdem do země. Snahy větších firem získat kvalifikovanou pracovní sílu šly tak daleko, že jejich prostřednictvím najímali Čechy a Slováky „příležitostně“ přímo v Československu a ty potom nechali přicestovat do země jako politické uprchlíky. Tuto skutečnost kritizovala zpráva švýcarského policejního ředitele z 2. října 1969 jako praxi, která měla „s humanitárním úsilím, které leží v základu udělování azylu, pramálo společného“.³⁴⁴

Pravdou ovšem zůstává, že co nejrychleji zaměstnat uprchlíky z Československa bylo jedním z hlavních cílů švýcarské azylové politiky. Úřady v něm spatřovaly první krok v začleňování uprchlíků do společnosti. Takto popsal začátky ve Švýcarsku Petr Chour:

*„Tam to byly baráky, ve kterých byli ubytováni začátkem šedesátých let tzv. Fremdarbeiter – hostující dělníci – což byli Italové, kteří sem tehdy přišli za prací, a ty baráky už byly částečně opuštěné a volné. Tam jsme byli ubytováni. Ten personální šéf té firmy nám začal organizovat pohovory u firem v okolí, a to šlo velice rychle. Bylo to docela legrační, protože nikdo neměl na sobě kompletní oblečení a půjčovali jsme si košile a kravaty a podobně [úsměv]. Po pár dnech se celá ta naše čtveřice uchytila u jedné elektrotechnické firmy v Aarau. Můj bratr v konstrukci, švagrová na zkušebně, já taky na zkušebně a moje žena ve výrobě.“*³⁴⁵

Pokud si nově příchozí nevyhlédla švýcarská firma sama, mohli se Češi a Slováci ve Švýcarsku obrátit s žádostí o zprostředkování zaměstnání na kantonální sociální úřad, nebo na Švýcarské středisko pro pomoc uprchlíkům sídlící v Curychu, či dokonce na některý z úřadů cizinecké policie.³⁴⁶ Karel Kukul, člen skautského hnutí a Československé strany lidové, který byl po převzetí moci komunisty vězněn v pracovním táboře v Horním Slavkově a z Československa uprchl s manželkou a dvěma dětmi z obavy před dalším pronásledováním, vzpomínal na přijetí ve Švýcarsku následovně:

*„Jeli jsme tak rovnou na Bregenz, to je pohraniční město, a tam jsme překročili hranici. Pár dní jsme byli v záchytném táboře a tam už se lidi vyptávali, kde by našli místo. Tenkrát byl pracovní boom ve Švýcarsku [...] a mezi Čechy bylo hodně lidí s dobrou přípravou, dobrým vzděláním, takže je rádi viděli. [...] Jak jsem říkal, oni s tím člověkem sympatizovali. Byli už tenkrát jednotlivci, kteří neměli rádi cizince. My jsme v té obci byli ale přijmutí velmi dobře a taky jsme se hned zapojili.“*³⁴⁷

344 „Diese Praxis, die mit den humanitären Bestrebungen, die zugrunde Asylanken liegen, nicht zu tun hat.“ Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2.

345 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

346 ABS, fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek č. 3, s. 13.

347 Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukulem, Bern 25. 10. 2013.

Karel Kukul získal již během pobytu v uprchlickém táboře v Buchsu díky znalosti němčiny pozici v prodejním oddělení ve velké textilní firmě Heberlein ve Wattwillu v kantonu Sankt Gallen. Celá rodina se tam velmi brzy přestěhovala. Jak Karel Kukul během rozhovoru zmínil, byli ve Švýcarsku velmi dobře přijati a stejnou zkušenost líčili i další narátoři. Také švýcarské úřady ve svých zprávách popisovaly zkušenosti s přijatými „Čechoslováky“, které byly podle nich „vesměs pozitivní“. V tomto smyslu hodnotil situaci například ředitel basilejského úřadu práce Ballmer ve vyhodnocovací zprávě z 20. ledna 1969.³⁴⁸ Rovněž švýcarská média poukazovala na příznivý vliv, jaký měli nově příchozí na švýcarskou ekonomiku.³⁴⁹

Obtíže se objevovaly pouze při zajišťování zaměstnání pro vysoce specializované profese, jakými byli akademičtí pracovníci či lékaři. K tomu, aby si lékaři mohli ve Švýcarsku otevřít vlastní praxi, museli splňovat tři podmínky: znát švýcarské občanské právo, mít švýcarskou maturitu a švýcarskou státní zkoušku z medicíny. Těmto podmínkám pochopitelně nikdo z příchozích nemohl vyhovět. Navíc se přístup k „československým“ lékařům mezi jednotlivými kantony lišil. Například v kantonu ZÜRICH měli zahraniční lékaři možnost pracovat jako asistenti v místních nemocnicích či působit jako zastupující lékaři. Problém byl s jejich finančním zajištěním, protože pro otevření pozice asistenta byla nutná půjčka a podle místních novin, které o situaci referovaly, „*chyběly v nemocnicích prostě a jednoduše finance*“.³⁵⁰ Nicméně i je se dařilo díky spolupráci kantonálních úřadů postupně zaměstnávat a uvádět do praxe.

5.1.4 Ubytování a prostorová koncentrace

Podle amerických sociologů Richarda Alby a Victora Neeho vypovídá o slabém začlenění nové etnické skupiny do dané majoritní společnosti její vysoká prostorová koncentrace. Jedinci mají tendenci se stěhovat na místa, kde již žili příslušníci stejného etnika. Tímto způsobem často vznikají ghetta izolovaná od okolní majoritní společnosti. Podle teorie Alby a Neeho uvedené v knize *Remaking the American Mainstream* se prostorová koncentrace snižuje se zvyšujícím se socioekonomickým statusem daného etnika.³⁵¹ V Rakousku i Švýcarsku se místní úřady snažily vytvá-

348 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52, *Aktion Hilfe für immigrierte tschechoslowakische Staatsbürger. Pratteln, 18. Februar 1969.*

349 Například zprávu *Industrielle atmen auf* popisující, jak z přílivu čerstvých pracovních sil těžily místní firmy, přinesl švýcarský list *National-Zeitung* 13. 1. 1969. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52, *National-Zeitung* 13. ledna 1969.

350 *Tschechoslowakische Aerzte suchen Arbeit.* Der Landbote 132, 10. 10. 1968.

351 ALBA, R. – NEE, V.: *Remaking the American Mainstream*, s. 248.

ření uprchlických ghatt předcházet, v čemž jim napomáhal přístup samotných Čechů a Slováků, kteří neměli zájem se příliš sdružovat.

5.1.4.1 Rakousko

Zprávy Státní bezpečnosti popisovaly ubytovací podmínky v rakouských uprchlických táborech, a to především v táborech Traiskirchen a Arsenal, jako velmi tíživé. Jejich ubytovací kapacita byla překročena o desítky procent a objevovaly se zprávy o převládající pesimistické náladě ubytovaných československých uprchlíků.³⁵² Již koncem září 1968 začaly rakouské úřady přemísťovat nově příchozí do menších táborů v okruhu 65 km od Vídně, aby přeplněným střediskům ulevily. Většinou uprchlíků, poté co se rozhodli v Rakousku zůstat, pomohly se sháněním vhodného ubytování rakouské úřady. Všichni uznání uprchlíci na základě Ženevské konvence měli nárok nejen na pomoc se zprostředkováním ubytování, ale rovněž na finanční pomoc při placení nájmu – podle reportáže ORF se jednalo měsíčně o 100 šilinků na osobu a 250 šilinků pro rodinu.³⁵³

Mezi uprchlíky existovala i poměrně početná skupina osob, která měla v Rakousku příbuzné a známé. U nich byla situace po příjezdu do země jiná. Blízcí či vzdálení příbuzní disponující vhodnými kontakty a schopní uprchlíky zorientovat v cizím prostředí hráli v první fázi jejich integračního procesu v Rakousku zásadní roli. Jednalo se často o potomky Čechů, kteří přišli do Rakouska, především do jeho hlavního města, na přelomu 19. a 20. století. Byli to oni, kteří představovali tzv. pull faktor, který mnohé z uprchlíků ovlivnil natolik, že se rozhodli v Rakouské republice zůstat. Hned několik narátorů uvedlo, že zůstali v Rakousku právě na radu členů rodiny žijících ve Vídni. Například narátorka Zdena Kasparová přijela do Vídně 8. září 1968, kde byla domluvena na práci v obchodě u svých příbuzných. Po dvou měsících se měla vrátit zpátky do Československa, ale její blízcí ji přesvědčili, aby zůstala.

„Teta si mě odvezla z nádraží a taky jsem u ní bydlela. Já jsem nemusela ani do lágru [Traiskirchen, pozn. autora]. Vůbec nic. Absolutně ne. Jedna teta, která mi říkala, abych tady zůstala, a snažila se, aby sem přišla i moje rodina, mi sehnala domovnictví, kde vlastně berete peníze a bydlíte zadarmo.“³⁵⁴

352 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslávsky kraj)*, s. 51. V podobném duchu je napsána i reportáž *Princezna z Arzenálu*, která popisuje nelehkou situaci československých uprchlíků ve Vídni v prvním měsíci po invazi. ŠUMBEROVÁ, Olga: *Princezna z Arzenálu*. Politika 1, 26. 9. 1968, s. 16–17.

353 *„Sobald sie einen Arbeitsplatz gefunden haben, und dafür sorgen die Arbeitsämter, kosten das Quartier pro Person 100 Schilling, pro Familie 250 Schilling im Monat.“* In: KLAUS, M.: *Asyl – Transit – Integration*, s. 36.

354 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou. Vídeň 7. 9. 2011.

Pomoc s ubytováním poskytla vzdálená část rodiny také manželům Ráčkovým. Ti sdíleli propůjčený byt ještě s dalšími Čechy a Slováky, kteří měli v prvních týdnech po invazi, kdy zažívalo Rakousko hlavní nápor uprchlické vlny z Československa, potíže sehnat ubytování.

„My jsme měli jednu velice vzdálenou příbuznou. Rozhodli jsme se, že si budeme říkat bratranec a sestřenice, bylo to něco takového, ale ještě z dalších pěti kolen. A ta sestřenice nám pomohla ze začátku hlavně tím (teda sestřenice, hlavně její rodina dalo by se říct), že nám dali k dispozici ve Vídni byt. V tom bytu jsme nepobyli moc dlouho, ale stačilo to k tomu, abychom tam odchovali takovou opravdu větší skupinu lidí, kteří jinak spávali pod mostem. To si člověk musí uvědomit, že Traiskirchen [uprchlický tábor, pozn. autora] byl plný.“³⁵⁵

Spolu se získáním zaměstnání a rostoucí socioekonomickou úrovní Čechů a Slováků se měnilo i jejich ubytování. Například Irena Ráčková získala pro rodinu díky své pracovní pozici od zaměstnavatele zařízený dům se zahradou ve XIV. okrese, kde – jak vzpomínal Milan Ráček – se „*jim krásně žilo*“.³⁵⁶ Většina Čechů zpočátku nijak netíhla, po letech strávených za železnou oponou, k většímu sdružování ani k aktivní účasti ve spolcích české menšiny, ale snažila se po mnoha stránkách splynout s novým prostředím. Důvodem byla nejen nechuť se spolčovat po zkušenostech z totalitního Československa, ale i obavy z možného sledování Státní bezpečností a následného vzniku problémů, které by mohly mít dopad na příbuzné, kteří zůstali v Československu. Tento přístup kritizovali ti, kdo do Rakouska přišli v předchozí uprchlické vlně, a čeští starousedlíci, neboť v něm spatřovali ztrátu národní identity.

Nízkou prostorovou koncentrací českého etnika potvrzují i statistiky rakouského ministerstva vnitra. Kdysi v „českém“ X. okrese na přelomu 19. a 20. století se k české národnosti (respektive k české obcovací řeči)³⁵⁷ přihlásilo při sčítání lidu v roce 1981 pouze 555 osob z celkového počtu 4 932 Čechů žijících ve Vídni. V každém z 23 vídeňských okresů se pohyboval počet lidí hlásících se vědomě k české národnosti od 100 do 400.³⁵⁸ Výběr bydlení podle všeho závisel více na podmínkách bytového trhu ve Vídni než na česky mluvících sousedech. Když se po dvaceti letech Irena Mlynář-Dubská vyptávala posrpnových uprchlíků, jak vnímají své bytové podmínky v Rakousku, odpovědělo 92 % z nich, že jsou spokojeni.³⁵⁹

355 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem. Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

356 Tamtéž.

357 Tzv. *Umgangssprache* neboli řeč, kterou dotyční mluví v domácnosti, na jejímž základě rakouské úřady vytvářely statistické údaje o národnosti obyvatel.

358 Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, r. č. 13/662. Tschechen in Wien. Nach amtlichen Zählungen 1880–1981.

359 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 87.

5.1.4.2 Švýcarsko

Švýcarská rada bránila již od samého počátku vytváření uzavřených českých komunit rozložením péče o uprchlíky na jednotlivé kantony. Ze záchytných středisek v Buchsu a St. Margrethen, jejichž ubytovací kapacita byla 500 lůžek, byli Češi a Slováci do 48 hodin od příjezdu přesouváni dále do vnitrozemí, kde starost o ně přebíraly jednotlivé obce. Ty řešily i jejich ubytování. Na tiskové konferenci o zasedání Švýcarské rady z 11. září 1968 informoval vedoucí sociálního odboru spolkového justičního a policejního departmentu Hans Mumenthaler o celkové situaci československých uprchlíků, kterých se v zemi v té době nacházelo kolem 4 000. Podle něj byla ochota švýcarského obyvatelstva „příkladná“ a nevyskytovaly se žádné vážnější potíže se zaměstnáním exulantů. Starosti vládě působila ovšem bytová situace, protože „*nově příchozí uprchlíci si nemohli najímat drahé byty, kterých bylo, jak známo ve Švýcarsku dostatek*“.³⁶⁰

Nařízení sociálním kantonálním úřadům z října 1968 výslovně uvádělo, že nově příchozím má být v dané obci poskytnuto vedle zaměstnání i vhodné ubytování. Pomoc měla být směřována především k uprchlíkům, kteří stále bydleli v provizorních podmínkách. Tak zvaná *Eingliederungshilfe* neboli pomoc se začleňováním uprchlíků spočívala v úhradě životních nákladů v daném kantonu – ubytování, stravy, ošacení, obuvi, plateb u lékaře, a dokonce i výdajů na kulturní vyžití. Navíc ti českoslovenští občané, kteří byli sezdaní a chtěli se ve Švýcarsku usadit, měli nárok na nákup zařízení domácnosti (nábytku a dalších nezbytných předmětů) prostřednictvím půjčky. S majetkem následně mohli nakládat dle uvážení, dokonce jej odprodat. V případě odjezdu ze země jej pak měli uprchlíci vrátit zpět a tento majetek měl být poskytnut k užívání další uprchlické rodině. Ohledně svobodných osob uváděla zpráva, že se „*musí spokojit, dokud jsou finančně podporováni, s jedním pokojem*“.³⁶¹

Zpráva rovněž informovala o případech, kdy českoslovenští uprchlíci opustili bydliště, které jim bylo poskytnuto, a přestěhovali se do větších měst, především do Curychu a Basileje, čímž vznikaly švýcarské sociální správě komplikace, vzhledem k nutnosti zajistit příchozím vhodné zaměstnání. Federální úřady proto měly pohyb československých občanů sledovat a o jejich přestěhování měly být v první řadě zpraveny příslušné kantonální úřady. Nejednalo se ovšem o masový jev. Ač tedy vznikly ve velkých městech, jako Curychu, Basileji nebo Ženevě, české a slovenské komunity, díky příkladné spolupráci jednotlivých kantonů, zprostředkovávání zaměstnání a finanční pomoci, se žádná ze skupin neuzavřela do ghetta, ale naopak se stala pevnou součástí švýcarské společnosti. Takto popsal příjezd

360 Tiskové konference o zasedání Švýcarské vlády z 11. září 1968. Zpravodaj 1, 16. 9. 1968, s. 4.

361 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52. Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige, 25. November 1968.

a první kroky ve Švýcarsku Jaroslav Zrůst, který se v záchytném táboře rozhodl pro život v kantonu Montreaux a následně dělal závozníka ve vinných sklepích:

„Byla to sice těžká práce, ale zato jsem poznal sklepy různých podniků od Fribourgu až po Ženevu. Pak jsem dostal práci v Bielu, na jazykové hranici, a tam jsme ze známosti dostali takovou garsonku, malý byt. Já jsem začal dělat v hodinářství a moje žena žehlila v nemocnici prádlo.“³⁶²

5.1.5 Vzdělání

Umožnění studia na vzdělávacích institucích hostitelské země – ať již na základních, středních či vysokých školách – patří mezi hlavní kroky směřující k integraci nově příchozích. Dosažení kvalitního vzdělání nejen napomáhalo posrpnovým uprchlíkům uplatnit se v lépe placené profesi, a tím i získat vyšší socioekonomickou úroveň, ale vedlo také k navazování sociálních kontaktů s příslušníky majoritní společnosti. Ve školních lavicích, popřípadě na kampusech univerzit, vznikala přátelství, která pak vydržela dlouhá desetiletí. Nová síť sociálních vazeb usnadňovala exulantům identifikaci s hostitelskou zemí. V poskytování základního vzdělání dětem uprchlíků a možnosti ve studiu dále pokračovat si počínaly obě země – Rakousko i Švýcarsko – příkladně.

5.1.5.1 Rakousko

Ze statistik rakouského ministerstva vnitra, které porovnávají úroveň vzdělání mezi německy mluvícími Vídeňany a vídeňskými Čechy, je zřejmé, že obě skupiny dosahovaly v roce 1991 téměř totožných výsledků. Vídeňských Čechů s vysokoškolským vzděláním bylo o 3 % více než Rakušanů a Karel Smolle při interpretaci statistik dodal: *„Ačkoliv Češi žádné vyšší české školy nemají, došlo v jejich skupině za posledních 20 let k explozi vzdělání.“³⁶³* Zatímco počátkem sedmdesátých let mezi vídeňskými Čechy lehce převažovaly osoby s ukončenou povinnou školní docházkou (54,7 %), v roce 1991 to již nebyla ani třetina (26,7 %). Ostatně tato *Bildungsexplosion* se projevila v celé rakouské společnosti a k obdobnému rozvoji vzdělání došlo rovněž u rodilých mluvčích (viz tabulka porovnávající míru dosaženého vzdělání německy mluvících Vídeňanů s vídeňskými Čechy).³⁶⁴

362 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen 22. 8. 2014.

363 *„Obwohl die Tschechen keine eigene höhere tschechische Schule haben, kam es in den vergangenen 20 Jahren zu einer Bildungsexplosion.“* SMOLLE-OBMANN, K.: *Österreichische Volksgruppenhandbücher*, s. 54.

364 Tamtéž.

Tabulka 5: Míra dosaženého vzdělání

	1971		1991	
	Deutschsprachige	Wiener Tschechen	Deutschsprachige	Wiener Tschechen
Hochschule und verwandte Lehranstalten	3,3 %	2,1 %	7,7 %	10,7 %
Höhere Schulen	7,7 %	5,9 %	14,6 %	20,4 %
Fachschule	8,6 %	10,6 %	13,6 %	13,3 %
Lehre	25,7 %	30,0 %	33,0 %	28,9 %
Pflichtschule	51,4 %	54,7 %	31,1 %	26,7 %

Vzhledem k tomu, že většina posrpnových uprchlíků si za místo k životu zvolila rakouské hlavní město, je více než pravděpodobné, že se i oni – respektive jejich děti, které koncem šedesátých let nastoupily do rakouských státních škol³⁶⁵ – na tomto růstu vzdělanosti podíleli. Příkladem může být Zuzana Brejchová, která přišla do Vídně na podzim 1968. V dubnu následujícího roku ji otec přihlásil na místní gymnázium. Své první dojmy shrnula během rozhovoru následovně:

„Takže mě poslali do čtvrté třídy a musela jsem dohnat mezi květnem a začátkem září latinu. Tady měli čtyři hodiny týdně latinu, takže já jsem se učila současně německy a latinsky [...]. Ty začátky byly tvrdé. To bych už zažít nechtěla. Když jsem tam začala chodit, tak bylo jasné, že se s tím musím nějak vyrovnat. Ale on se tím nikdo nezabýval. Všichni říkali: ‚Ona se to naučí,‘ protože jsem vždycky měla samé jedničky, tak to prostě zvládnu. A ve škole se tím taky nikdo nezabýval. Ve škole mi řekli, že mám rok na to, abych udělala přijímací zkoušky za třetí třídu, a já jsem se musela současně učit i na zkoušky za čtvrtou třídu gymnázia.“³⁶⁶

Zuzana Brejchová po těžkých začátcích, kdy se musela vypořádat s novou látkou i cizím jazykem, úspěšně odmaturovala a následně se dostala na prestižní vídeňskou Akademii hudebních a dramatických umění (*Hochschule für Musik und darstellende Kunst*)³⁶⁷ do oddělení filmu a televize, kde absolvovala obory dramaturgie a filmový střih. Již při studiu začala pracovat jako asistentka střihu u televizních filmů. V osmdesátých letech spolupracovala například s režisérem Bernardem Ša-

365 Ve Vídni v té době existovala, na rozdíl od meziválečného období, již jen česká škola Školského spolku Komenský (sdružující školu mateřskou, obecnou a hlavní) na Sebastianplatz. Spolek byl úzce napojen na prorežimní Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku a byl podporován, ať již finančně nebo materiálně, přímo z Prahy, což řadu posrpnových uprchlíků odrazovalo od zápisu jejich dětí do české školy. K tématu českého školství, kterému je věnována samostatná podkapitola, viz práce české historičky Vlasty Valešové, která je zároveň správkyní archivu Školského spolku Komenský. Například VALEŠ, V.: *Videňští Češi včera a dnes*.

366 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

367 Od roku 1998 se jedná o Univerzitu hudebních a dramatických umění ve Vídni (*Universität für Musik und darstellende Kunst Wien*).

faříkem na filmu *Chladný ráj*. Začátkem devadesátých let se podílela mj. na televizní sérii *The Strauss Dynasty* britsko-německé koprodukce.

O nelehkých začátcích na rakouské měšťanské škole se zmínil v rozhovoru i Gustav Líbal, který později pracoval jako elektromechanik u firmy Siemens:

„Já vím jedno. Když jsem přišel do školy v půli září, byl jsem jediný cizinec na celé škole. A dneska v Rakousku je jeden Rakušák na celé škole [smích]! Takže ti se na vás koukali, jako byste přišel odněkud z Pobřeží slonoviny. Jak to, že umíte číst a psát [smích]! Ale jinak byli celkem jako... Tady těch cizinců bylo ještě málo, tak byli i celkem hodní.“³⁶⁸

Jak o vzdělání svých dětí uvažovali v exilu jejich rodiče, doložilo i vyprávění narátorky Zdeny Kasparové, která se dostala do Rakouska již v září 1968, kde čekala na svoji dceru a manžela. Původně se měli setkat po manželových promócích, které byly v listopadu 1969, jenže československé hranice byly v té době již zavřené. Nakonec se po mnohaletém snažení podařilo, i na základě intervence Mezinárodního červeného kříže, dceru s matkou spojit v roce 1974. Dceři Vladě bylo tehdy 11 let a nastoupila do měšťanské školy (*Bürgerschule*).

„Ona vůbec do české školy nechodila, protože mluví a mluvila tenkrát bezvadně česky a neměla absolutně zapotřebí, aby do české školy chodila. Tak chodila do školy rakouské – pět let do normální měšťanky. Nechala jsem ji jeden rok opakovat, protože ona už měla v té době být ve druhé třídě měšťanky. Tak jsem ji nechala jít do první, aby začala s těmi dětmi, co přišly z obecné školy. A musím říct, že prvního půl roku vůbec nemluvila. Vůbec nevěděli, co se s ní děje. Pořád mlčela a mlčela. No a já jsem jí řekla: ‚Když přineseš první jedničku z němčiny, dostaneš 50 šilinků, což bylo tenkrát jmění. Tak si pamatuju jak dneska, že asi 15. nebo 16. listopadu přinesla ze školní práce jedničku.“³⁶⁹

Vyprávění obou narátorek popisující obtíže, s nimiž se museli potomci posrpnových uprchlíků vypořádat v novém prostředí, vystihlo situaci, kterou v začátcích integračního procesu zažívaly i stovky dalších uprchlíků. Úřady zapisování českých dětí do rakouských škol nebránily, ovšem nově příchozí museli vynaložit velké úsilí – ať již tím, že byli nuceni navázat na rakouské osnovy a doučit se se nové učivo, či zvládnout německý jazyka – aby se do neznámého systému začlenili. Největší překážkou – se kterou se ovšem potýkali i dospělí – byla neznalost jazyka. Jakmile se ji však dětem uprchlíků podařilo překonat, otevřely se jim dveře do nových sfér rakouské společnosti. Podle mnohých narátorů, s jejichž názorem se plně ztotožňuji, představuje dosažení kvalitního vzdělání jeden z hlavních znaků úspěšné integrace.

368 Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbalem, Vídeň 22. 9. 2011.

369 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

5.1.5.2 Švýcarsko

Švýcarská rada již při otevření hranic země 30. srpna 1968 počítala v rámci začleňování československých uprchlíků s poskytováním vzdělání jejich dětem, stejně jako s udělováním stipendia zájemcům o studiu na švýcarských univerzitách, kterým by své studium financovali. Prostředky na hrazení nákladů jejich studia neměly jít ze státního rozpočtu, ale k financování měly být využity soukromé nadace, kantonální a komunální fondy.³⁷⁰ Děti československých žadatelů o azyl byly přijímány do švýcarských škol bez zvláštních nařízení. I od nich se očekávalo, že se naučí jazyk co nejdříve, doženou neznámou látku a přizpůsobí se tak svému okolí. Žádný z narátorů – pokud přijel do země s malými dětmi – jejich vzdělání na švýcarských školách dále netematizoval. Děti „*samozřejmě chodily do švýcarských škol*“³⁷¹ a jejich integraci, jak vyplývá z dalších částí nahraných rozhovorů, narátoři vnímali jako bezproblémovou.

Studenti z Československa mohli na základě výše zmíněného rozhodnutí Švýcarské rady žádat o stipendium na vybrané vysoké škole. Pokud žadatelé nesplnili kritéria ke studiu a stipendium jim nebylo přiznáno, neměly sice náklady na studium hradit švýcarské sociální úřady, ale měla být vždy těmto mladým lidem nabídnuta možnost vyučit se libovolnému povolání. S jeho volbou měly žadatelé pomáhat buď kantonální úřady pro učně (*Lehringsämter*), nebo přímo Spolkový úřad pro průmysl, podnikání a práci sídlící v Bernu. Informace o této pomoci dokumentuje například oběžník policejního oddělení spolkového justičního a policejního departmentu zasláný kantonálním sociálním úřadům v listopadu 1968.³⁷² Studium práv na univerzitě v Curychu popsal v rozhovoru Libor Šimeček, který přijel do Švýcarska s rodinou, když mu bylo sedmnáct let. Rodina se usadila v Zugu. Protože, jak vzpomínal narátor, „*východoevropské a africké [úsměv] maturity neměly prý švýcarskou úroveň*“³⁷³ musel nejprve absolvovat přijímací kurz ve Fribourgu.

„A tam, protože jsem uměl relativně dobře německy, jsem byl jenom půl roku na jazykovém kurzu a už po čtvrt roce se se mnou rozloučili a říkali: ‚Vy to nepotřebujete.‘ Tak jsem se tam musel zabývat, k mé velké radosti, matematikou [úsměv], kterou jsem nenáviděl. Potom jsem udělal ty přijímačky a začal jsem tady studovat. Každé ráno jsem sem dojížděl a pro mě je Curych jako domov [...]. Studium bylo dobré, školu jsem dodělal. My jsme měli takovou skriptovou skupinu

370 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehöriger vom 10. 9. 1969, s. 2.

371 Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.

372 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige, 25. November 1968, s. 4.

373 Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych 16. 8. 2014.

*se Švýcary [...]. Vždycky jsme se rozhodli, kdo co bude psát – na psacím stroji samozřejmě. Já jsem měl za úkol to kopírovat. To byla taková pracovní skupina. To velmi pomohlo učení.*³⁷⁴

Libor Šimeček získal právnícký titul v roce 1976 a brzy si našel práci u švýcarské pojišťovny, kde se specializoval na penzijní pojištění. V tomto odvětví pracoval dvacet let a dnes, v závěru své osobní kariéry, učí na místní obchodní škole právo pro dospělé. Úspěšné absolvování práv na švýcarské univerzitě zajistilo panu Šimečkovi nejen dobré zaměstnání, lepší životní úroveň a sociální kontakty se Švýcary, ale po letech i bezproblémově získal švýcarské občanství (viz podkapitola 5.1.2.), které potvrzovalo jeho úspěšnou integraci. Životní příběh Libora Šimečka nebyl ojedinělý. Podle zjištění Lenky Kosové si vzdělání ve Švýcarsku postupem času doplnilo 59,5 % dotázaných.³⁷⁵ V jiném výzkumu, rovněž zaměřeném na integraci uprchlíků z Československa, který provedla Renata Rendl koncem osmdesátých let, je uvedeno, že z celkového počtu dotázaných bylo 25,6 % vyučeno, 17,05 % mělo maturitu a 55,8 % Čechů a Slováků žijících od roku 1968 ve Švýcarsku mělo alespoň jeden vysokoškolský titul, přičemž mnozí jej získali až na švýcarských univerzitách.³⁷⁶ Renate Redl k tématu vzdělání dodává, že vysokoškolští absolventi v naprosté většině případů dosáhli v zemi žádaného povolání a rovněž „úspěšného pracovního postupu“.³⁷⁷

5.1.6 Komparace

Při srovnání různých kategorií strukturální integrace československých uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku najdeme velké množství podobností. Obě zmíněné země zaplavila v souvislosti s invazí vojsk Varšavské smlouvy do Československa velká vlna solidarity se „statečným československým lidem“, který si svou pasivní rezistencí „tváří v tvář sovětským tankům“ na Západě získal srdce mnohých lidí. Rakousko a Švýcarsko byly prvními zeměmi, které prchajícím Čechům a Slovákům otevřely své hranice bez ohledu na potíže, které tento krok, ať již po finanční, nebo politické stránce, mohl přinést. V každé z nich se během let 1968–1969 usadilo přibližně 12 000 československých občanů. Všichni si mohli zažádat o politický azyl na základě Ženevské konvence a v naprosté většině jej také obdrželi. Spolu

374 Tamtéž.

375 KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 103.

376 Výzkum byl proveden mezi posrpnovými uprchlíky v roce 1988. Mezi dotazovanými převažovaly ročníky 1938 až 1948 (46 %). Většině respondentů tak bylo v době odchodu z Československa mezi 20 a 30 lety. Je proto pravděpodobné, že část z nich absolvovala některou ze švýcarských vysokých škol. Více o výzkumu: RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 243.

377 Tamtéž, s. 247.

s ním získali i řadu výhod – bylo jim zajištěno základní ubytování, obdrželi právní dokumenty (například uprchlický pas), dostalo se jim finanční pomoci či jim bylo zprostředkováno zaměstnání.

Pro Švýcarsko a jeho spolkové i kantonální úřady bylo co nejrychlejší zaměstnání uprchlíků naprostou prioritou. „Otevřená náruč“ hostitelské společnosti poskytla uprchlíkům volný vstup do jejích institucí. Vedle přístupu na pracovní trh, ke vzdělávání a bydlení jim mohlo být přiznáno po 12 letech pobytu v zemi také švýcarské státní občanství. Většina uprchlíků dosáhla po letech socioekonomického statusu srovnatelného se švýcarskou většinovou společností.

Velmi podobně se situace vyvíjela také v Rakousku, jak potvrzují archivní materiály rakouského ministerstva vnitra. Rakouský stát byl, stejně jako během maďarského povstání, i touto uprchlickou krizí zatížen nejvíce ze všech evropských zemí. Díky zapojení všech složek společnosti i mezinárodního společenství se situaci podařilo zvládnout. Navíc v souvislosti s přetrvávající hospodářskou konjunkturou nebylo pro nově příchozí obtížné brzy sehnat práci. Opuštění uprchlických táborů a získání nového zaměstnání představovaly první kroky na cestě k integraci v nové společnosti. I v případě československých uprchlíků v Rakousku byl jejich rostoucí socioekonomický status a pokročilý stupeň začlenění do většinové společnosti stvrzen po čtyřech letech přiznáním státního občanství, tedy nabytím stejných práv a povinností, jaké měli rakouští občané.

5.2 Kulturní integrace

Kulturní integrace, která představuje podle profesora Heckmanna důležitý předpoklad pro začlenění nově příchozích do života většinové společnosti, souvisí s osobnostními a behaviorálními změnami daného jedince, stejně jako s obměnou jeho životních postojů.³⁷⁸ Tyto změny se týkají především imigrantů, nicméně jejich soužití s většinovou společností mění i postoje majority. Oproti rozboru strukturální integrace uprchlíků, pro něž bylo možné využít široké spektrum archivních pramenů a publikovaných studií, následující podkapitoly věnované kulturní, identifikační a sociální integraci jsou orientovány na konkrétní jedince. Hlavním zdroj informací proto představují orálněhistorické prameny, respektive části životopisných vyprávění, v nichž narátoři popisovali změny ve svých životních postojích, v náhledu na svět i v přístupu k okolní společnosti. Ne vždy přitom bylo možné analyzovat dané prameny v jasně oddělených kategoriích kulturní, identifikační a sociální integrace, jak byly představeny v teoretickém modelu Friedrichem Heckmannem a Dominiquem Schnapperem. Proto i hranice mezi jednotlivými podkapitolami je částečně propustná a některé jevy jsou zmíněny ve více podka-

378 HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies*, s. 10.

pitolách. V následující části věnované kulturní integraci jsou analyzovány dva jevy, které měly zásadní vliv na integraci a život uprchlíků v nové zemi – znalost druhého jazyka a předpokládaná kulturní blízkost.

5.2.1 Znalost jazyka

Podle archivních pramenů i sociologických studií uskutečněných mezi československými uprchlíky ovládalo pouze malé procento z nich jazyk dané země či kantonu na dostatečné úrovni.³⁷⁹ Studium popsané v předchozí části se tak netýkalo jen mladších ročníků, ale do lavic v rámci jazykových kurzů zasedla značná část Čechů a Slováků, kteří opustili zemi v letech 1968 a 1969. Podle záznamů rakouských a švýcarských úřadů byly totiž nedostatečné jazykové znalosti (*Sprachschwierigkeiten*) příchozích jednou z hlavních překážek jejich dalšího začleňování do většinové společnosti.³⁸⁰ Zde existuje první větší rozdíl mezi porovnávanými přístupy obou zemí: zatímco švýcarské úřady nabízely ve spolupráci s dalšími organizacemi, popřípadě se zaměstnavateli bezplatné jazykové kurzy na kantonální a komunální úrovni, kterých se kdokoli z uprchlíků mohl zúčastnit, v Rakousku tuto činnost vykonávali zdarma především dobrovolníci a poskytované kurzy byly placené. Zda tento rozdílný přístup ovlivnil stupeň integrace, ukázala následující analýza pramenů. Znalost jazyka dané společnosti, tato součást kulturní integrace, byla přítom pro nově příchozí v souvislosti s běžným životem nebo kariéřním postupem naprosto nezbytná.

5.2.1.1 Rakousko

Většina Čechů a Slováků, která se ocitla v rakouských uprchlických táborech, měla sice ukončené středoškolské vzdělání a odcházela za hranice s maturitou nebo výučním listem, ovšem německý jazyk na potřebné úrovni ovládalo jen malé procento z nich. V první fázi integrace patřilo proto studium němčiny k prioritám československých občanů a její zvládnutí na komunikační úrovni představovalo, podle průzkumu Ireny Mlynář-Dubské, jeden z největších problémů při budování nové existence za hranicemi Československa.³⁸¹ Slabé jazykové vybavení bylo rovněž pře-

379 Podle sociologického průzkumu uskutečněného v roce 1969 mezi československými uprchlíky mluvila pouhá 2 % z nich plynule německy. BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

380 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehöriger vom 10. 9. 1969.

381 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 141.

kázkou pro získání odpovídajícího zaměstnání. Narátorka Helena Baslerová, současná předsedkyně Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku, která přišla do Vídně se svým rakouským snoubencem těsně po srpnové invazi, vzpomínala na první zkušenosti v novém prostředí:

„Já jsem šla hned pracovat, protože ono to nebylo všechno tak jednoduché, jak se představuje. I když jsem se dlouho učila němčinu a rodiče mluvili a mluví, oba dva, velice dobře, tak přece jen začátek byl opravdu těžký. Bylo to takové, že si člověk říkal: ‚Aha, oni snad mluví turecky.‘ A než jsem se dostala k odpovědi, tak oni už byli [v rozhovoru, pozn. autora] jinde.“³⁸²

Vzhledem k nedostatečným jazykovým znalostem musela většina československých uprchlíků pracovat v prvních měsících v hůře placených, často manuálních, profesích. Až s postupem času, kdy se v novém prostředí více zorientovali a ovládli dostatečně německý jazyk, mohli začít budovat svou kariéru ve vystudované profesi. Jinými slovy: *„Jakmile se zlepšily jejich jazykové znalosti, následovalo jejich pracovní povýšení.“*³⁸³ Spolu s odpovídajícím zaměstnáním se zvyšovala i jejich socioekonomická úroveň a prohlubovalo se začlenění posrpnových uprchlíků do rakouské společnosti a rovněž identifikace s rakouským státem. Ovládnutí jazyka představovalo v integračním procesu základní stavební kámen.

Jak již bylo zmíněno v úvodu, rakouský stát koncem šedesátých let ještě nezprostředkoval uprchlíkům bezplatné jazykové kurzy – což je pochopitelné v souvislosti s výdaji, které musel poskytovat na bezprostřední pomoc tisícům Čechů a Slováků, kteří se nacházeli na jeho území. Ostatně rakouský státní rozpočet byl v letech 1968 a 1969 překročen, což se muselo řešit, jak zmiňuje Silke Stern, vydáním dvou nových zákonů o překročení rozpočtu.³⁸⁴ Nově přichozí si museli kurzy německého jazyka zajistit sami. Podle zaznamenaných vyjádření si byli dobře vědomi toho, že bez znalosti němčiny nebude jejich další integrace možná.³⁸⁵ Kurzy poskytované soukromými institucemi přitom představovaly pro uprchlíky značnou finanční zátěž, jak vzpomínala Zdena Kasparová:

„A tenkrát ty kurzy [němčiny, pozn. autora] byly drahé. Já jsem chodila dva semestry, a to mě stálo 800 [šilinků, pozn. autora]. A měla jsem 1 800 čistého. To úplně vím, jak dneska. Takže jsem do žádných kurzů nechodila... Teda chodila jsem ty dva semestry a pak bych to finančně nezvládla. Já jsem neměla židli, ani stůl, ani nic, a tak jsem si musela hledět, abych si mohla na něco sednout, a ne chodit na kurzy.“³⁸⁶

382 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

383 *„Sobald sich die Sprachkenntnisse gebessert haben, hatte dies einen beruflichen Aufstieg zur Folge.“* In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 191.

384 STERN, Silke: *Československá emigrace v letech 1968–1969*. In: Karner, S. – Stehlík, M. (eds.): *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení*. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy. Schallaburg – Jihlava 2009, s. 130.

385 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

386 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

I přes finanční náročnost narátoři do kurzů investovali, protože neznalost jazyka patřila k největším překážkám, se kterými se museli v novém prostředí vyrovnat, a bránila jim v další seberealizaci. Kurz německého jazyka si zaplatil i Petr Cejnar, dnešní majitel restaurátorské firmy na Beatrixgasse ve Vídni:

*„Nejdřív jsem se učil sám. Pak jsem si zaplatil kurz, ale učil jsem se hodně. Protože bez toho to nejde.“*³⁸⁷

I z výpovědí dalších narátorů vyplynulo, jak velkou pozornost věnovali novému jazyku. Většina z nich si německý jazyk osvojila na velmi dobré úrovni, někteří i s místním přízvukem, jako třeba Zuzana Brejchová, která je dnes k nerozeznání od běžného Vídeňana, přestože ještě ve svých patnácti letech německy vůbec nemluvila. Rozhovory s narátory ukázaly velké úsilí zapojit se do života majoritní společnosti. Snahu exulantů o splynutí s okolím podpořila i zhoršující se politická situace v bývalé vlasti a uzavření hranic. U některých Čechů šla tato snaha tak daleko, že kromě přerušování kontaktů s českou menšinou přestali používat rodný jazyk i v domácnosti. Věra Mayerová k tomu ve své studii dodává: „*Emigrace, rychlá integrace a asimilace byla pro mnoho emigrantů roku 68 součástí procesu vytěsnění, který vedl k odcizení a k hledání nového domova.*“³⁸⁸ Fenoménu odcizení a psychologickým aspektům života v exilu jsou věnovány další podkapitoly knihy. Na tomto místě bych jen zdůraznil, že z narátorů účastníků se výzkumu ovládli všichni německý jazyk natolik, že jim jeho používání nečinilo nejmenší obtíže. Osvojení německého jazyka posrpnovými exulanty potvrzuje i studie doktorky Mlynář-Dubské, v jejímž dotazníkovém šetření uvedlo přes 60 % bývalých československých občanů, že ovládají německý jazyk dostatečně.³⁸⁹

5.2.1.2 Švýcarsko

I Švýcarská rada si uvědomovala nutnost zlepšit jazykové znalosti uprchlíků. V závazném doporučení týkajícím se péče o nově příchozí, o jehož vypracování a zaslání sociálním úřadům informovalo policejní oddělení vládu 25. října 1968, byl zahrnut i pokyn zřídit pro přicházející Čechy a Slováky jazykové kurzy.³⁹⁰ Ty měly být pro uprchlíky z Československa vedeny bezplatně, protože účast na kurzu by

387 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

388 MAYEROVÁ, Věra: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 281.

389 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 141.

390 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 25.52. Hilfe für tschechoslowakische Staatsangehörige, 25. November 1968.

si „jinak nemohli dovolit“.³⁹¹ Náklady na jejich provoz měly být hrazeny z kantonálních a komunálních rozpočtů, které měly využít již existujících fondů na podporu uprchlíků. V případě, že by s financováním kurzů byly potíže, měly se místní úřady obrátit na Švýcarskou ústřednu pro pomoc uprchlíkům³⁹² sídlící v Curychu, která by následně financování převzala.

Jazykové kurzy ovšem probíhaly často jen jednou týdně a výslednou znalost jazyka výrazněji neovlivnily. Samozřejmě, že pomohly uprchlíkům zorientovat se v gramatických kategoriích, rozšířit slovní zásobu a ujasnit si některé pojmy. Nicméně k dokonalému osvojení si daného jazyka již v prvních letech po příjezdu do země přispělo něco jiného – možnost začít okamžitě pracovat. Například Dana Lindhartová, která v Československu studovala zpěv na brněnské JAMU a která se později stala úspěšnou operní pěvkyní, vzpomínala v rozhovoru na začátky ve Švýcarsku následovně:

„My jsme s tou němčinou... To bylo Schwyzerdütsch, ani můj muž tomu moc nerozuměl [úsměv]. A že bych já zpívala nebo pokračovala ve studiích, na to nebylo ani pomyslení! Ta moje němčina na to nestačila a já jsem se musela zapojit do pracovního procesu. Tak jsem začala tím, že jsem [zdůraznění] šla uklízet! Po večerech. Ale to jsem se taky nenaučila německy, když je tam člověk sám a má kýbl a hadr. Pak jsem se dostala k uklízení do manufaktury, kde přizpůsobovali zápy přání zákazníka. Tam už jsem byla v té manufaktuře mezi ženskými a tam už jsem mohla mluvit. To byly ty moje začátky.“³⁹³

O jazykových kurzech se zmiňovala rovněž Iva Gikalová, jejíž rodina bydlela po příjezdu do Švýcarska v městě Grenchen v kantonu Solothurn. Zde narátorka získala nejprve zaměstnání asistentky místního lékaře. Ovšem po nějakém čase její manžel získal místo na univerzitě v Bernu a Iva Gikalová tam začala pracovat v továrně na výrobu léků Wander:

„Tam už nás bylo pět Čechů u toho Wandera. Ze začátku nám dávali minimální plat, který byl opravdu hodně nízký. Trochu s námi jednali... Nedá se říci jako s otroky, to bylo na jiném vysokém stupni, ale tak jako: ‚Co ti utečenci. Ať jsou rádi, že mají to, co dostali.‘ A my jsme srovnání neměli, ostatně ani člověk německy pořádně neuměl. Dali nám tehdy jednu hodinu týdně němčiny. To jsem se já alespoň naučila, kterým slovesným tvarům se musím vyhýbat, protože pro mě byly složité.“³⁹⁴

Firemní kurzy německého jazyka absolvoval i Petr Chour, který pracoval v elektrotechnické firmě v Aarau. Jejich bezplatné poskytnutí nově příchozím bylo dalším důkazem švýcarské „otevřené náruče“ a skvěle nastaveného integračního procesu.

391 Tamtéž.

392 *Schweizerische Zentralstelle für Flüchtlingshilfe.*

393 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Lindhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

394 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

„To jsem vám neříkal, když jsme se bavili, ale třeba nám firma dělala jazykové kurzy. V roce 1970 nás pracovalo ve firmě 22 Čechů. Byly pro ně normální jazykové kurzy. Jedna hodina byla v pracovní době a jedna hodina ve volném čase, takže to byl dvouhodinový blok. Zařídili učitele z aarauského gymnázia a ten nás chodil učit němčinu přímo do firmy.“³⁹⁵

Ve Švýcarsku vstupoval pro uprchlíky do otázky jazykové komunikace ještě jiný, zásadnější, faktor. Tím byla existence čtyř oficiálních úředních jazyků (němčiny, francouzštiny, italštiny a rétorománštiny), která měla vliv na rozhodování nově příchozích, ve kterém kantonu se usadí. Českoslovenští uprchlíci, pokud jim to bylo v počátcích umožněno, často volili kanton na základě jazyka, který v něm převládal. Brali přitom v úvahu svou základní znalost dané řeči, nebo naopak nechuť se daný jazyk učit. Nejčastěji si vybírali německy mluvící kantony, jako Curych nebo Basilej, a to jak kvůli alespoň elementárním znalostem němčiny, tak kvůli větším pracovním možnostem. Francouzštinu či italštinu obvykle neovládali vůbec.³⁹⁶ Hana Sládková-Koželuhová, která se po mnohaletém úspěšném sportovním působení v Kanadě usadila v Ženevě, tento fakt potvrdila v našem rozhovoru:

„Ale málo Čechů sem přišlo, protože většina šla do Curychu. Protože mluvili německy. Tady přišlo pár doktorů, kteří uměli francouzsky a tak. Takže ta komunita se tady moc nezvýšila. Z toho důvodu se i naši známi, co přišli a byli u nás asi tři neděle, potom odstěhovali do Curychu, protože oba uměli německy.“³⁹⁷

Našli se ovšem i Češi, kteří dávali naopak přednost francouzštině. Například Jaroslav Zrůst, který si již v táboře Buchs zvolil kanton Montreaux, kde pak pracoval, jak již bylo zmíněno, jako závozník do vinných sklepů, se tak rozhodl právě na základě svých jazykových preferencí:

„Já jsem se tenkrát nechtěl učit německy, tak jsem tam viděl na tabuli napsáno Montreaux, tak jsme se tam přihlásili.“³⁹⁸

Jaroslav Havelka, současný předseda Besedy Slovan v Ženevě a místopředseda Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku, zase vzpomínal, co jej přimělo zůstat

395 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

396 V průzkumu, který uskutečnila Lenka Kosová v krajanské komunitě ve Švýcarsku, odpovědělo jen 2,5 % dotázaných, že ovládali v době svého příjezdu do Švýcarska německý jazyk velmi dobře, naopak 32,9 % jej neznalo v roce 1968 vůbec. Stejně procento z nich (tedy 2,5 %) odpovědělo, že ovládali velmi dobře francouzštinu. Viz KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 103.

397 Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva 16. 8. 2014. Častější usazování Čechů v německy mluvících švýcarských kantonech uvádějí i statistiky švýcarské policie z roku 1969. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen.

398 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Melligen 22. 8. 2014.

v Ženevě, i když měli s manželkou naplánovaný odchod do Rakouska nebo Německa:

„Byli jsme víceméně náhodně v Ženevě s tím, že půjdeme do Rakouska nebo Německa. I když jsme se náhodně ocitli v Ženevě, tak se naskytla možnost mít velmi rychle zaměstnání pro moji manželku [...]. V Ženevě mi nabídl oficiální úřad možnost si vybrat ze třech podniků, [dal mi jejich, pozn. autora] adresy a já jsem šel na ty adresy, kde mi v jednom závodě řekli: ‚Aha, vy jste vysokoškolák z Československa. Tak to my vás zkoušet nebudeme.‘ Řekl mi to německý šéf konstrukce. Řekl: ‚Vy svoji práci umíte. A jestli chcete, tak můžete za týden nastoupit.‘ [...] Protože jsem neznal vůbec francouzštinu, tak jsem se začal učit francouzsky.“³⁹⁹

Ať již byly preference přicházejících Čechů a Slováků v otázce jazyka jakékoliv, nyní – po téměř padesáti letech strávených ve Švýcarsku – mluví někdejší uprchlíci řečí daného kantonu naprosto bez problémů. Řada z nich si dokonce osvojila charakteristický *Schwyzerdütsch*, nebo byla nucena se naučit z pracovních důvodů i jazyk dalšího kantonu. Podle průzkumu uskutečněného Renate Rendl uvedli všichni dotázaní, že ovládají německý jazyk (respektive tzv. *Hochdeutsch*) dobře a celých 20 % z nich potvrdilo i dobrou znalost švýcarské němčiny.⁴⁰⁰ I zde platilo, že znalost oficiálního jazyka otevírala cestu k zajištění lepšího zaměstnání a získání nových sociálních kontaktů a v konečném důsledku vedla k naturalizaci – k udělení švýcarského občanství.

5.2.1.3 Komparace

Z porovnání obou posrpnových uprchlických skupin ve Švýcarsku a Rakousku vyplývá – a to jak ze statistik ministerstev, tak z nahraných rozhovorů – že obě skupiny ovládly jazyk dané země nebo kantonu na vynikající, či alespoň „dosta- tečné“, úrovni. Znalost tohoto jazyka přitom byla nezbytným krokem k další integraci, protože umožňovala obstarat si lepší práci a navázat nové sociální kontakty. Samotní uprchlíci si důležitost jazykové vybavenosti uvědomovali a na zvládnutí různých specifík německého či francouzského jazyka vynaložili nemalé úsilí. V některých případech šla snaha o osvojení tak daleko, že mateřštinu nahradili novým jazykem i při běžné konverzaci v domácnosti. Jednalo se ovšem o formu vytěsnění, která pomáhala uprchlíkům psychicky se vyrovnat s nelehkou realitou exilu.

Komparace přístupů obou států k jazykové otázce ukazuje, že švýcarské federální úřady si uvědomovaly důležitost jazyka pro integrační proces a doporučovaly místním správám, aby poskytovaly československým uprchlíkům bezplatné jazykové kurzy. Nicméně tyto kurzy se zásadním způsobem na osvojení si jazyka nepro-

³⁹⁹ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Havelkou, Ženeva 13. 8. 2014.

⁴⁰⁰ RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 248.

jevily. Kurzy byly často hodinu či dvě týdně, a ač pomohly příchozím pochopit některé gramatické jevy nebo rozšířit slovní zásobu, samy o sobě by k dostatečnému zvládnutí jazyka nevedly. Daleko důležitější byla pro osvojení jazyka možnost okamžitě po příjezdu do hostitelské země začít pracovat. V pracovním prostředí a v interakci s většinou společnosti se Češi a Slováci naučili první fráze a obraty, navázali osobní kontakty a postupně čím dál tím více „zapouštěli kořeny“ v novém prostředí.

5.2.2 Kulturní blízkost

Ve studiích věnovaných českému exilu v Rakousku i Švýcarsku se vyskytuje tvrzení o geografické i kulturní blízkosti Čechů a Slováků s ohledem na hostitelské společnosti, která pomohla nově příchozím se snadněji integrovat.⁴⁰¹ Proti tvrzení o geografické blízkosti se nedá nic namítat. Jiná situace nastává v případě uváděné kulturní blízkosti zmíněných národů. Z analýzy získaných archivních i orálněhistorických pramenů vyplynulo několik aspektů, které tento výrok problematizují a které jsou představeny v následující části.

5.2.2.1 Rakousko: zákon o národnostních menšinách a „šok malých rozdílů“

O příbuznosti Čechů a Rakušanů svědčí nejen společná několikasetletá historie, ale například i fakt, že příjmení Novak patřilo ve Vídni donedávna k jedněm z nejčastějších. Karl Vocelka zmiňuje ve sborníku vydaném k výstavě *Doma v cizině*, která byla věnována Čechům ve Vídni ve 20. století, že „*tato dříve tak početná menšina zanechala ve Vídni své stopy nejen v ,telefonním seznamu na straně V‘, jak zpívá Georg Kreisler v ,Polce o telefonním seznamu‘, ale i v kultuře, hudbě, jazyce a kulturních dějinách Vídně*“.⁴⁰² Po dlouhá léta existence monarchie docházelo k bohaté kulturní výměně mezi českými a rakouskými zeměmi, ať již se jednalo o oblast architektury, hudby nebo místní kuchyni. Tento vzájemný vliv dokládá celá řada odborných publikací.⁴⁰³

Vídeň byla jako hlavní město podunajské monarchie magnetem pro desítky až stovky tisíc lidí přicházejících sem za prací. Už od druhé poloviny 19. století zde

401 Např.: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 408.

402 VOCELKA, Karl: *Češi ve Vídni*. In: Valeš, V. (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. / Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002, s. 12.

403 Například FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Brno Vídní, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století. Brünn – Wien, Wien – Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert*. Brno 2008; nebo WONISCH, R. (eds.): *Tschechen in Wien*.

žila velmi početná komunita pocházející z českých zemí a koncem století se podle tehdejších statistik rozrostla až na 378 000.⁴⁰⁴ Vídeň v této době dramaticky měnila svoji podobu. Počet jejích obyvatel se za poslední dvě desetiletí 19. století zdvojnásobil, přičemž příchozí z českých zemí tvořili v hlavním městě monarchie čtvrtinu z celkového počtu obyvatel.⁴⁰⁵ Vzájemné soužití rozdílných etnických skupin v monarchii ovšem nebylo vždy bez potíží. „Už před první světovou válkou se na přístupu německého obyvatelstva Vídně ke zdejším Čechům projevovaly xenofobní nálady, podporované v celém Rakousku strachem z poslovanštění monarchie. Ve druhé polovině světové války se zase dostavila nenávist k Čechům jako rozkladnému elementu ve státě.“⁴⁰⁶ O vzájemných komplikovaných vztazích obou národů vypovídá kniha rakouského novináře a spisovatele Alfreda Payrleitnera příznačně nazvaná *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*.⁴⁰⁷

Události 20. století se výrazně projeví na stavu zdejší české menšiny. Ta byla oslabena nejprve odchodem zhruba 150 000 Čechů a Slováků⁴⁰⁸ do nově vzniklého Československa v roce 1918, perzekucí v době nacistické nadvlády po tzv. anšlusu Rakouska v březnu 1938 a následně poválečnou reemigrací tisíců jejích příslušníků v rámci akce československé vlády na znovuosídlení českého pohraničí po „odsunu“ německého obyvatelstva.⁴⁰⁹ Podle statistik klesl počet rakouských občanů, kteří doma mluvili česky nebo slovensky, ze 102 974 v roce 1900 na pouhých 4 137 v roce 1951.⁴¹⁰ Obě země od sebe navíc oddělila železná opona, která ukončila vzájemnou spolupráci, rozvíjející se ještě v meziválečné době. Nadějí na zlepšení přinesla až druhá polovina šedesátých let a následně pražské jaro. Rakušané dění v sousední zemi sledovali s velkým zaujetím a po okupaci Československa pak vítali uprchlíky jako své „bratrance“.

404 Pod toto číslo nespádali jen Češi, ale například i čeští Němci. Viz GLETTNER, Monika: *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt*. Wien 1972, s. 32.

405 Podle statistické ročenky měla v roce 1900 Vídeň 1 769 137 obyvatel. Statistik Austria: *Statistisches Jahrbuch 2014*. Statistik Austria © 2013 [online]. Dostupné z http://www.statistik.at/web_de/services/stat_jahrbuch [cit. 2014-04-17]. Více také například PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*. Praha 2003, s. 79.

406 VOCELKA, K.: *Češi ve Vídni*, s. 14.

407 PAYRLEITNER, A.: *Rakušané a Češi*.

408 Tento počet zahrnuje podle Karla Brouška jak ty, kteří odcházeli oficiální cestou přes generální konzulát ve Vídni a kterých bylo podle statistiky 105 256, tak i přibližně 40 000 až 50 000 Čechů a Slováků, kteří se vraceli sami bez spolupráce s úřady. Viz BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 34.

409 Podle *Konečné zprávy o provádění reemigrace Čechů a Slováků z Rakouska* z 30. 3. 1950 se vrátilo celkem 11 117 osob. Více HEROLDOVÁ, Iva: *Reemigrace*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 294.

410 BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 108. Rakouské úřady neprováděly sčítání lidu na základě národnosti, ale podle již zmíněné tzv. *Umgangssprache*. Dominantním a úředním jazykem byla v Předlitavsku němčina a není divu, že mnoho Čechů (a to nejenom těch žijících ve smíšených manželstvích) ji uvedlo jako svou obcovací řeč.

Češi, jejichž počet se v Rakousku během předchozích padesáti let dramaticky snížil, již tehdy nebyli vnímáni jako nepřijemná konkurence a v parafrázi na slova někdejšího vídeňského starosty Luegera jako slovanské ohrožení německého charakteru země,⁴¹¹ ale jako ti, kdo sdíleli s Rakušany stejnou historii, kulturu a podobné hodnoty. Tento postoj Rakušanů k Čechům a k dalším národům dřívější monarchie, který těmto skupinám přiznával podíl na rakouské identitě, potvrdil v roce 1976 Zákon o národnostních menšinách (*Volksgruppengesetz*). Uvedený zákon označoval skupiny „*rakouských občanů usazené a zdomácnělé na spolkovém území s jiným mateřským jazykem než němčinou a s vlastní národností*“⁴¹² za národnostní menšiny s nárokem na všestrannou podporu rakouského státu. Jednalo se především o národy, které byly před rokem 1918 součástí rakousko-uherské monarchie. Vedle Maďarů, Slovinců a Chorvatů do této kategorie náleželi i Slováci a Češi ve Vídni (později i Sintové a Romové). Následně měly vzniknout nařízením spolkové vlády z roku 1977 tzv. poradní sbory pro národnostní menšiny při Úřadu spolkového kancléře. Ustavení poradního sboru pro českou národnostní menšinu se ovšem ukázalo být kamenem úrazu a sbor vznikl kvůli vzájemným rozepřím uvnitř menšiny až v roce 1994.

Vedle rozštěpení samotné české menšiny byla problémem i nízká prestiž Čechů a Československa v očích Rakušanů. Společná, ne vždy nekonfliktní historie vytvořila také řadu vzájemných stereotypů, které podle mnoha autorů přetrvávaly ještě ve druhé polovině 20. století.⁴¹³ Češi byli vnímáni podle několika typických šablon – jako vypočítaví Švejkové, nevzdělaní *Ziegelböhm*,⁴¹⁴ nádeníci a služky či jako zrádci rozbíjející monarchii, ve zkratce jako někdo, komu se nedá věřit. Díky společné historii je Rakušané sice považovali za sobě blízké, ale tito bratřenci – kromě období pražského jara – nebyli příliš oblíbení.⁴¹⁵ Margita Urbanek k tomu s odkazem na práci svého kolegy Christopa Lehermayra poznamenala: „*Dlouhá historie vzájemného rakousko-českého soužití vytvořila oboustranné a silně zakořeněné negativní*

411 Jeden z neúspěšnějších vídeňských politiků přelomu 19. a 20. století a dlouholetý starosta hlavního města monarchie (a také antisemita) proslul tzv. německou přísahou. Každý, kdo se chtěl ve městě usadit, musel kromě doložení patřičných příjmů a prokázání desetiletého pobytu ve městě ještě přísahat, že bude napomáhat udržení „německého charakteru města“. Viz PAYRLEITNER, A.: *Rakušané a Češi*, s. 78.

412 „*Volksgruppen im Sinne dieses Bundesgesetzes sind die in Teilen des Bundesgebietes wohnhaften und beheimateten Gruppen österreichischer Staatsbürger mit nichtdeutscher Muttersprache und eigenem Volkstum.*“ *Volksgruppengesetz* 7. 6. 1976 [online]. Dostupné z: <https://www.ris.bka.gv.at/> [cit. 2014-05-18].

413 Například již zmíněný: PAYRLEITNER, A.: *Rakušané a Češi*.

414 Jedná se o obraz manuálně pracujícího a nevzdělaného dělníka pocházejícího z Čech a Moravy, který vznikl v 19. století ve Vídni v rámci pracovní migrace, kdy tisíce Čechů pracovaly v lokálních cihlářských dílnách a na stavbách.

415 Jen 50% rakouských respondentů připisovalo v průzkumu v roce 2004 Čechům pozitivní vlastnosti a shledalo je sympatickými. Viz URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 123.

*stereotypní kulturní obrazy.*⁴¹⁶ Nově příchozí po srpnu 1968 zažívali v prvních letech života v Rakousku stav, který Libuše Volbrachtová z Ústavu etnografie ČSAV, která odešla z ČSSR za prací do západoněmeckého Tübingenu, nazvala „*kulturním šokem malých rozdílů*“.⁴¹⁷ Mezi tyto „malé rozdílů“ patřily nejrůznější aspekty běžné sociální komunikace. Uprchlíci se museli kromě místní řeči naučit i chápat okem neviditelné zákoutí rakouské mentality, jako například rozdílné chápání přátelství, odlišný přístup k výchově dětí nebo jiný způsob vnímání pohody a volného času.

Také obraz Československa nebyl v očích rakouského obyvatelstva příznivý. V povědomí mnoha Rakušanů se jednalo o stát pod vládou komunistické strany, o diktaturu bránící základním lidským svobodám, o ekonomicky nepřilíš rozvinutý satelit Moskvy. I po válce bylo možno se setkat s tvrzením, že je to pouhý konstrukt uvedený v život versailleským systémem, který není životaschopný a časem se zákonitě rozpadne.⁴¹⁸ Spuštěním železné opony se vzájemné styky obou států – ať již na vládní či občanské úrovni – zásadně omezily. Krátkou změnu přinesla až druhá polovina šedesátých let a pražské jaro. Po jeho násilném potlačení byly kontakty mezi oběma zeměmi opět až do sametové revoluce omezeny, i přes snahu rakouského kancléře Bruno Kreiského o jejich pozvednutí.

Kulturní blízkost obou národů tak integraci posrpnových uprchlíků neusnadnila. Nízká sociální prestiž menšiny, jak o ní píše Věra Mayerová, či rovnou „*nálepka chudých lidí přicházejících z Východu, kde vládne nepořádek a hlad*“,⁴¹⁹ vedla u uprchlíků k vnitřním kulturním konfliktům, které část z nich řešila snahou o úplnou asimilaci. Když k tomu vezmeme v úvahu i zhoršující se politickou situaci v Československu a vnitřně rozdělenou českou menšinu, zjistíme, že motivací k identifikování se s původní vlastí nebylo mnoho a rakouský zákon o národnostních menšinách na tom nic nezměnil.

5.2.2.2 Švýcarsko: vystřízlivění

I v případě Švýcarska zmiňovali někteří autoři zabývající se integrací Čechů jejich kulturní a geografickou blízkost, která vedle obrovské vlny solidarity v prvních dnech a týdnech následujících po invazi vojsk Varšavské smlouvy, pomohla nově

416 „*Die lange Historie österreichisch-tschechischer Nachbarschaft ist durch das Vorhandensein einer wechselseitig stark ausgeprägten negativen Stereotypiekultur geprägt.*“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 126.

417 VOLBRACHTOVÁ, Libuše: *Der Kulturschock der kleinen Unterschiede*. In: Greverus, I. – Köstlin, K. – Schilling, H. (eds.): *Kulturkontakt – Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*. Frankfurt 1987, s. 209–218.

418 Jednalo se o součást nacistické propagandy. Více KARNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky. O přežití a o život (1936–1938)*. Praha 2003.

419 MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*, s. 284.

příchozím snáze se začlenit do švýcarské společnosti. Toto tvrzení odpovídá skutečnosti jen do určité míry. Švýcaři se sice ztotožnili s tragickým osudem malého národa, s osudem Čechů a Slováků, kteří v jejich očích hrdinně bránili nabytou svobodu, nicméně o hrdinech samotných toho v alpské zemi mnoho známo nebylo. Zmiňovala se o tom například Marie Fischerová, která se provdala v sedmdesátých letech za svého švýcarského manžela, s nímž přišla do Bernu.

„Starší Švýcaři vzpomínali na předválečnou dobu, jak rádi jezdili do Prahy. A to i raději než do Paříže, jak mi říkali. Velmi si vážili české kultury. Musím ale podotknout, že jsem se setkala i s tím, že pádem železné opony v roce 1948 jako bychom přestali existovat. Celý západní svět, ale hlavně Švýcaři, o tom mohou mluvit, ztratili úplně jakýkoliv vztah k Čechám. Vůbec se o to nezajímali a bylo to opředeno takovým zvláštním pocitem, že tam se nesmí.“⁴²⁰

Byla to pravda. Vzájemné styky mezi oběma zeměmi byly po únoru 1948 výrazně omezeny a zprávy o Československu se objevovaly ve švýcarském tisku jen sporadicky, což změnilo na krátký čas až pražské jaro. Navíc místní krajanská komunita, která zde vznikla ještě před první světovou válkou, ztrácela na síle, stárla a jejich příslušníků ubývalo. Svaz československých spolků ve Švýcarsku, ústřední organizace zdejšího krajanského hnutí, měl v roce 1966 již jen 123 členů. Zároveň 60 % členské základny spadalo do věkové kategorie od 61 do 90 let.⁴²¹ I přes řadu aktivit byl dosah krajanských spolků směrem ke švýcarské veřejnosti omezený. Švýcaři tak s Čechy a Slováky nepřicházeli příliš do styku a o dění v jejich vlasti se příliš nezajímali. Švýcarsko rovněž po dlouhou dobu přijímalo jen velmi omezený počet uprchlíků, a například po převzetí moci komunisty v Československu v únoru 1948, kdy došlo k první velké poválečné uprchlické vlně, udělilo Švýcarsko politický azyl pouze 16 osobám z 66 žádostí.⁴²² Jak uvedl Christoph Späti: „Švýcarsko se nacházelo v roce 1948 stále ještě v procesu zvažování své budoucí azylové politiky.“⁴²³ Ostatně ještě tři následující roky dělily Švýcarsko a další země od podpisu Ženevské konvence, respektive Úmluvy o právním postavení uprchlíků.

Situace v této alpské zemi byla v roce 1968 značně rozdílná oproti předchozímu období. Jacob Tanner ve svých *Dějínách Švýcarska ve 20. století* poznamenal, že „od poloviny 60. let začalo v zemi obzvláště pohnuté desetiletí“.⁴²⁴ Celá švýcarská společnost, stejně jako společnosti v jiných západních zemích, zažívala vlnu protestů a demonstrací spojenou s novými společenskými hnutími. O slovo se i zde

420 Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.

421 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 87.

422 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 390.

423 „[...] dass sich die Schweiz 1948 noch in einem Umdenkungsprozess bezüglich der künftigen Asylpolitik befand.“ Tamtéž.

424 „Nach der Mitte der 1960er Jahre setzte in der Schweiz ein besonders bewegtes Jahrzehnt ein.“ TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015, s. 381.

hlásila poválečná generace odmítající „zkostnatělé“ instituce a autority všeho druhu. Vrchol těchto celospolečenských aktivit nastal v letech 1968–1970 a právě v roce 1968 probíhaly ve větších švýcarských městech tisícové demonstrace. V rámci studentských bouří na jaře a v létě toho roku obsadili studenti budovu učitelského semináře v Locarnu. Protesty mladých vyvrcholily v tzv. Globus-Krawalle 29. a 30. června 1968, kdy se v Curychu střetlo s policií asi 2 000 mladých demonstrantů.⁴²⁵ Na síle získávalo i ženské hnutí, kterému se v roce 1971 podařilo konečně vydobýt hlasovací právo pro ženy, jehož dosavadní absence byla podle švýcarského historika Jacoba Tannera „naprosto skandální“.⁴²⁶ Navíc s objevem antikoncepčních pilulek zasáhla i Švýcarsko naplno sexuální revoluce, kterou Tanner výstižně charakterizuje slovy: „*Sex, drogy a rock'n'roll – tato triáda odpovídala novému světu mladých, který byl v kontrastu k příjemnému ,ženy, víno, zpěv' jejich otců a dědů.*“⁴²⁷ I v této společenské atmosféře plné vzdoru, hledání nových začátků a svobody můžeme spatřovat příčiny velmi otevřeného přístupu k přicházejícím uprchlíkům, k „československému lidu hrdinně bojujícímu za svoji svobodu“, jak psaly švýcarské deníky.

Ovšem s tím, jak proud uprchlíků z Československa narůstal, se začaly ozývat hlasy, které kritizovaly dokořán zcela otevřené hranice a příliš benevolentně nastavené udělování politického azylu a verbalizovaly strach z nekontrolovatelného přílivu neznámých lidí. Navíc se pod palbu kritiky dostala i vláda a její „humanitární cíle“ při zvládání uprchlické krize. Například švýcarské noviny *Der Schweizerische Beobachter* v prosinci 1968 poukazyvaly na fakt, že vládě jde v případě Čechů a Slováků ve skutečnosti jen o levnou pracovní sílu pro švýcarské firmy, a „*privilegované zacházení s novými uprchlíky proto nezná žádných hranic.*“⁴²⁸ Úřady si rizik, která přinášely otevřené hranice, byly vědomy, ale vůči nově příchozím byly obezřetné z úplně jiných důvodů. Ve Spolkovém archivu v Bernu existují záznamy upozorňující na možné problémy, které by mohly pramenit z faktu, že velká část z těchto osob byli komunisté a představovali tak potenciální riziko pro švýcarskou demokracii. Důvěrná zpráva ze zasedání Spolkové rady z 10. září 1968, na němž se řešily otázky spojené se začleňováním uprchlíků, obsahovala i část nazvanou Mimořádné problémy, ve které bylo uvedeno: „*Většina dnes přicestovalých Čechoslováků jsou komunisté. Stojí za uváženou, zda se dá srovnat ,liberální' komunismus s našimi*

425 Příčinou protestů byla neochota curyšské radnice poskytnout prázdnou budovu dřívějšího obchodního domu Globus mladým na vytvoření autonomního centra mládeže. Radnice budovu chtěla dále pronajímat, což přivedlo do ulic asi 2 000 mladých lidí. Více o protestních hnutích i atmosféře v zemi v 60. letech viz TANNER, J.: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*, s. 381–420.

426 Tamtéž, s. 381.

427 „*Sex, Drugs and Rock 'n' Roll lautete die Trias, mit der Jugendliche eine neue Lebenswelt gegen das gemüthliche ,Wein, Weib und Gesang' der Väter und Großväter entwarfen.*“ In: Tamtéž, s. 384.

428 „*Die privilegierte Behandlung der neuen Flüchtlinge kennt keine Grenzen.*“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

*demokratickými principy. Jak se postojí těchto lidí stojících na marxisticko-leninistických zásadách projeví vnitřně politicky, není dnes zřejmé. Existuje nebezpečí, že komunisté z Československa vytvoří skupiny, které se spojí s našimi komunisty.*⁴²⁹ Všichni uprchlíci měli zakázáno se politicky angažovat a tato zásada byla striktně dodržována i v případě československých uprchlíků. Pokud bylo známo, že do země přijíždí někdo z politických prominentů pražského jara, jako byl například Ota Šik, byl pod drobnohledem švýcarské policie hned po svém příjezdu do země, jak o tom vypovídají prameny Spolkového archivu.⁴³⁰

Další obava, kterou švýcarská vláda měla, vycházela ze zkušeností s působením československých tajných služeb na švýcarském území: „*Od konce války je Švýcarsko předmětem rozsáhlé špionáže z Československa. Přes 50 % všech špionáží jde na konto Československa. Od konce války již bylo 22 funkcionářů československé ambasády využíváno k opuštění země, 8 přímo na žádost Spolkové rady.*“⁴³¹ Nutno také dodat, že aktivit agentů československé Státní bezpečnosti se obávali ve Švýcarsku také sami uprchlíci. Ze strachu, aby nezpůsobili potíže svým rodinám a známým, kteří zůstali v Československu, se proto zpočátku odmítali ve větší míře sdružovat s ostatními Čechy nebo Slováky.

Spolu s tím, jak se měnila situace v Československu a jak proud uprchlíků neustával, začaly se objevovat rovněž problémy se zneužíváním poskytnuté pomoci. O tomto jevu se zmiňoval v hodnotící zprávě spolkovému prezidentovi Hans Mumenthaler: „*Na závěr zbývá zmínit, že se potvrdilo, že také u Čechoslováků dochází tu a tam k jistému zneužívání pomoci.*“⁴³² Někteří z nově příchozích utratili finanční pomoc za zboží, které nebylo v Československu k dostání a následně se s ním vrátili zpátky do země, jiní očekávali od úřadů stále větší pomoc a kladli v této souvislosti náročnější požadavky, například ohledně ubytování, ošacení či financí. V jiných případech zase českoslovenští „uprchlíci“ způsobili dluhy a poté zmizeli opět za železnou oponou.

Jakmile opadla velká „československá euforie“ z prvních měsíců po invazi, došlo ve švýcarské společnosti – tváří v tvář každodenní realitě, která tu a tam způsobovala problémy mezi nově příchozími a běžnými Švýcary a kladla větší nároky

429 Schweizerisches Bundesarchiv Bern E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehöriger vom 10. 9. 1969, s. 3.

430 Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807B Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Notiz für Herrn Bundespräsident Spühler, 14. 10. 1968.

431 Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2, Zusammenfassung der Ergebnisse der Konferenz Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehöriger vom 10. 9. 1969, s. 3.

432 „*Schließlich bleibe nicht unerwähnt, dass auch bei den Tschechoslowake selbst da und dort gewisse Missbräuche festgestellt werden mussten.*“ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

na práci úřadů – k „vystřízlivění“ a poznání, že hrdinové z Československa jsou běžní lidé, kteří mají rozdílnou osobní historii a zkušenosti a s nimiž je třeba se naučit vycházet. Jak podotýká Christoph Späti, ač byla zdůrazňována kulturní blízkost národů obou zemí a přivítání Čechů a Slováků bylo otázkou kolektivní, jejich přijetí do společnosti bylo již otázkou individuální.⁴³³ Záleželo na každém jednotlivci, jak se v novém prostředí zorientoval a začlenil mezi občany švýcarského spříseženectví.

5.2.3 Komparace

Ač byly Rakousko i Švýcarsko země Československu geograficky blízké a ač bylo možné předpokládat snazší začlenění československých uprchlíků do tamního prostředí na základě kulturní blízkosti, ve skutečnosti byl pro ně integrační proces – i přes solidaritu a značnou pomoc místních úřadů – v obou zemích náročný. V Rakousku existovala v majoritní společnosti v důsledku společné, ale komplikované česko-rakouské historie vůči Čechům a Slovákům řada předsudků a negativních stereotypů, jak dokládají nejrůznější výzkumy. Ty se po odeznění vlny solidarity začaly v nejrůznějších situacích postupně projevat. Kulturní blízkost proces začleňování příliš neusnadňovala. Naopak, složitá situace v Československu a nemožnost navštěvovat rodinu, spolu s nízkou prestiží vnitřně rozdělené české komunity vedla řadu nově příchozích ke snaze co nejvíce splynout s okolím a vytěsnit osobní historii a mateřský jazyk ze svého života. K identifikaci s českou komunitou nepřispělo ani pozdější oficiální uznání Čechů jako národnostní menšiny s nárokem na finanční pomoc od rakouského státu. Začlenění do rakouské společnosti se posrpnovým uprchlíkům podařilo, ovšem za cenu, které psychologové říkají „krize identity“.⁴³⁴

Švýcarská společnost procházela od poloviny šedesátých let, společně se západní Evropou, řadou turbulentních změn. Protestní hnutí mládeže zasáhla Švýcarsko s největší silou právě v roce 1968. Po zprávách o napadení Československa, které ve švýcarské společnosti podle Christopa Spätiho způsobily šok, se v této alpské republice zvedla vlna solidarity s touto zemí a jejími uprchlíky. Ovšem s tím, jak proud uprchlíků nepolevoval, se objevily i hlasy kritizující benevolentní azylový systém. Navíc se později potvrdily i případy zneužívání nabídnuté pomoci. Úřady a bezpečnostní síly si byly také vědomy špionáže probíhající ze strany Československa a byly obezřetné vůči uprchlíkům s komunistickou minulostí, kteří mohli v budoucnu znamenat „vnitropolitický problém“. Euforii a následné „vystřízlivění“

433 BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

434 Krizí identity se jako jeden z prvních zabýval německý psycholog Erik Erikson. Viz ERIKSON, Erik: *Identity. Youth and Crisis*. New York 1968. Česky vyšly od tohoto autora knihy: *Životní cyklus rozšířený a dokončený* (2015) nebo *Mladý muž Luther* (1996), *Dětství a společnost* (2002).

vystřídalo každodenní soužití nově příchozích se švýcarskou majoritou. Ve Švýcarsku ovšem neexistovaly takové předsudky vůči Čechům, jaké se po čase projevíly v Rakousku. Ač zde byly „rozdíly v mentalitě znatelné, nebyly nepřekonatelné“,⁴³⁵ a Češi se začali – i díky možnosti začít ihned pracovat – brzy na nové podmínky adaptovat. Zpráva sekčního šéfa policie Hanse Mumenthala k problematice přijímání a integrace uprchlíků z Československa tak ve svém závěrečném zhodnocení konstatovala: „Celkově můžeme československou emigraci a její postoj označit za velmi dobrý.“⁴³⁶

5.3 Sociální integrace

Sociální integrace v Heckmannově teorii představuje začlenění nově příchozích do většinové společnosti v rámci nejrůznějších zájmových sdružení, sportovních organizací či kulturních spolků, stejně jako navázání nových vztahů s příslušníky majority v osobní rovině, což znamená vznik nových přátelství, manželství či partnerských vztahů.⁴³⁷ Opět dostanou slovo orálněhistorické prameny, jejichž analýza mi dovolila zaměřit pozornost na konkrétní postoje jednotlivců a jejich životní příběhy. V této podkapitole přibližuji způsoby, jakými nově příchozí navazovali kontakty v rámci integračního procesu, a také konkrétní zájmová sdružení, ve kterých se angažovali. Popis jejich sociální integrace v Rakousku a Švýcarsku rozdělují v knize na tři části: a) členství v zájmových a církevních organizacích, b) smíšená manželství; c) osobní vztahy mezi nově příchozími a majoritní společností. Závěry jsou podpořeny statistikami z několika sociologických průzkumů uskutečněných mezi Čechy žijícími v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968.⁴³⁸

435 Tamtéž, s. 403.

436 „Im Großen und Ganzen darf die Zusammensetzung der tschechoslowakischen Emigration sowie deren Haltung als sehr gut bezeichnet werden.“ Schweizerisches Bundesarchiv Bern E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 5.

437 Viz HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies*, s. 10.

438 Pro Rakousko mezi ně spadají již zmíněné studie Ireny Dubské, Margity Urbanek či Věry Mayerové a pro Švýcarsko potom studie Lenky Kosové a Renate Rendl. Viz MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*; URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*; MAYEROVÁ, V.: *Integrační procesy na příkladu etnických menšin ve Vídni*, s. 123–164; KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 101–107; RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 239–253.

5.3.1 Rakousko

5.3.1.1 Členství v zájmových organizacích

Obecně se dá říci, že Češi opouštějící Československo koncem šedesátých let se zpočátku členství v nejrůznějších organizacích vyhýbali – a to nejen organizacím hostitelské společnosti, ale i českým krajanským sdružením a spolkům. Důvodem byla jednak obava, aby svou činností – pokud by se o ní dozvěděla Státní bezpečnost – nezpůsobili potíže příbuzným, kteří zůstali ve vlasti, jednak nechut se angažovat po letech nuceného sdružování se v socialistických organizacích (například v Československém svazu mládeže) a povinné účasti na průvodech a slavnostech.⁴³⁹ Pokud někdo vstoupil do politické strany – jako například Přemysl Janýr nebo Vladimír Čevela do Sociálně demokratické strany Rakouska – jednalo se o výjimky. Pan Čevela, který opustil Československo v roce 1970 a v Rakousku pracoval u firmy Philips, vzpomínal, jak se stal členem Socialistické mládeže SPÖ:

„Když jsem tady byl sám, tak jsem se tady procházel těmi uličkami a zjistil jsem, že na rohu ne daleko místa, kde jsem bydlel, se ozývá hudba. Tak jsem tam nakoukl, no a tam byli samí kluci a holky, 14, 15 roků, a oni hned: ‚Pojď dál! Pojď hned dál.‘ Já jsem měl v té době 22. Velice jsme se spřátelili, přestože jsem byl o pár roků starší. To totiž byla Sozialistische Jugend, Socialistická mládež. U nás by to byl jako Pionýr. Tak tam jsem zažíval nejpěknější chvíle. Na začátku jsme dělali výlety atd. Ale když potom zjistili, že jsem starší 18 let, mi řekli, že musím vstoupit do strany. A v té straně jsem ještě dodneška. SPÖ, Socialistická strana Rakouska.“⁴⁴⁰

5.3.1.2 Členství v církevních organizacích

Jiná však byla situace v případě církevních nebo sportovních organizací. Především lidé, kteří byli za svou víru v komunistickém Československu pronásledováni, nacházeli cestu do místních církví. V Rakousku se posrpnoví uprchlíci hlásili převážně k římskokatolické církvi. Společná víra, sdílené hodnoty a podobný postoj k životu usnadnily mnohým těžké období začátků v nové zemi, kdy prožívali časté pocity vykořenění, ztrátu perspektivy i touhu po návratu. Ve Vídni byla řada českých katolických organizací a dva „české“ kostely, kde se sloužily mše svaté v českém jazyce.⁴⁴¹ Anna Žaloudková, která přišla do Rakouska ze Švýcarska

439 Srov. MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*, s. 282.

440 Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou, Vídeň 1. 10. 2011.

441 Bohoslužby v českém jazyce se konaly ve Vídni od roku 1820 v kostele Panny Marie na nábřeží (*Maria am Gestade*), který byl proto místními obyvateli považován za „český“, ačkoli české menšince nikdy nepatřil. Až v roce 1908 vídeňští Češi zakoupili pro českou duchovní službu kostel Nejsvětějšího Vykupitele na ulici Rennweg. Kostel je dodnes ve vlastnictví Jednoty svatého Metoděje. Více VALEŠ, Vlasta: *„In meinem Herzen bin ich immer noch eine Tschechin...“ Das Leben der Tschechen in Wien. In:*

v roce 1975, při otázce, jak probíhalo seznamování s novými lidmi v první fázi integračního procesu, zavzpomínala:

„To bylo zase přes kostel. U mě to bylo vždycky přes kostel, protože tam byli ti lidé. Tady bylo vždycky známo, že těch Čechů bylo ve Vídni hodně a tam, kde jsme se dnes setkali [český Katolický klub ve Vídni, pozn. autora], tak některé z těch lidí znám od toho roku sedmdesát pět, kdy jsem sem přišla.“⁴⁴²

Podobně se uprchlíci postupně začleňovali do majoritní společnosti prostřednictvím sportovních aktivit. Dle řady narátorů například Češi „zbožňovali“ volejbal a hráli jej na řadě míst i závodně za místní, převážně amatérské týmy.⁴⁴³ Otázce členství v českých krajských spolcích a sdruženích v Rakousku a Švýcarsku je věnována následující kapitola, která se zabývá českou národní identitou. Na tomto místě chci však uvést závěry průzkumu Ireny Mlynář-Dubské, která v sociologickém šetření zjistila, že spolu s ovládnutím německého jazyka, růstem socioekonomické úrovně a délkou pobytu v zemi se zvyšovala i účast posrpnových exulantů v nejrůznějších rakouských organizacích. Naprostá většina uprchlíků (92,3 %), která přišla do země před rokem 1978, se v průzkumu uskutečněném o deset let později přihlásila k účasti v některém z rakouských sdružení.⁴⁴⁴

5.3.1.3 Osobní rovina

Postupem času se měnil také vztah československých uprchlíků z roku 1968 k rakouské většině. Zprvu cizí prostředí, jazyk i lidé se stávali stále více známými, hrany rozporů se otupovaly, šok „malých rozdílů“ postupně mizel a nové prostředí se s přibývajícimi roky měnilo v domov. Odpovídající zaměstnání, studium na místních školách nebo členství v zájmových sdruženích – všechny tyto činnosti přinášely nové kontakty a nová přátelství. Naprostá většina narátorů měla v době realizování rozhovorů přátele nejen mezi českou komunitou, ale také mezi rakouskou většinou. Helena Baslerová, která pracovala jako projektantka vídeňské firmy, vzpomínala, jak se na pracovišti vyvíjel vzájemný vztah mezi ní a její kolegyní:

„Tam byla sekretářka našeho ředitele. Ona byla velice odměřená. Ale tam to pokračovalo asi takto: tak za dva roky mi řekla: ‚No jo, tak vy jste sice Češka, ale jste hodná Češka.‘ A za čtyři

Knoz, T. (ed.): Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft. Brno 2006 s. 223–239.

442 Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Vídeň 15. 9. 2013.

443 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

444 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 113.

roky říkala: „Ano, oni taky někteří Češi můžou být hodní.“ A po šesti letech spolupráce řekla: „No, tak víte, oni jsou všude zlí lidé“ [pousmání].⁴⁴⁵

Podobný průběh vzájemného sblížování zmiňovali i další narátoři. Je pravda, že začátky byly těžké téměř pro každého a že fáze začleňování trvala u každé osoby rozdílně dlouho, v závislosti na pracovní pozici a jazykových schopnostech. Margita Urbanek cituje ve své studii české respondenty, kteří do země přišli jako uprchlíci, a dlouhou dobu se jim nedařilo navázat nové vztahy. U majoritní společnosti jim přitěžoval buď nízký sociální status spojený s pozicí uprchlíka („*Když zjistili, že jsem cizinec a nemám ani auto, tak byl konec*“), nebo potíže s ovládnutím jazyka („*Jakmile uslyšeli, že mám přízvuk, hovor ukončili*“).⁴⁴⁶ Pro některé uprchlíky již nebyla navázaná přátelství „*taková jako předtím*“. Jeden nejmenovaný respondent uvedl, že v Čechách je komunikace „*daleko více přímá a emocionálnější*“.⁴⁴⁷ Kvůli existujícím rakouským předsudkům a malé prestiži české menšiny bylo navazování skutečných přátelství obtížné. Nicméně s prodlužující se délkou pobytu v nové zemi se počáteční problémy dařilo postupně překonávat a dnes, po téměř padesáti letech života v Rakousku, se cítí většina narátorů být součástí rakouské společnosti. Již v roce 1988 odpovědělo kladně 83 % dotázaných původem z Československa na otázku, zda udržují přátelské vztahy s Rakušany.⁴⁴⁸ Na otázku pátající po pocitu domova a míře sounáležitosti s novým prostředím odpověděla například režisérka Zuzana Brejchová:

„Nikdo mi neupírá právo, že jsem tady místní. Když jsem někde třeba říkala, že nejsem původem Rakušanka, tak se na mě lidé kolem mě podívali a říkali: ‚Ty jsi naše! Ty k nám patříš.‘ A bylo jedno, odkud pocházím.“⁴⁴⁹

5.3.1.4 Smíšená manželství

Pochopitelně vedle přátelství vznikaly mezi nově příchozími a rakouskou majoritou také partnerské vztahy a zakládala se nová manželství. Takto například vzpomínal na setkání se svojí budoucí ženou Vladimír Čevela:

„Ale to už jsem poznal moji manželku. Ne v kavárně nebo na diskotéce, ale [potkali jsme se, pozn. autora] jako dva pacienti v nemocnici. To je taky zajímavé, my jsme se potkali jako pacienti v nemocnici a po dvou letech jsme se vzali.“⁴⁵⁰

445 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

446 URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 222.

447 Tamtéž, s. 221.

448 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 115.

449 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

450 Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou, Vídeň 1. 10. 2011.

Při bádání v archivech během několika terénních výzkumů se mi přesné statistiky týkající se výhradně počtu smíšených manželství mezi Rakušany a československými uprchlíky z roku 1968 nepodařilo nalézt. Nicméně z pozorování i z vyprávění narátorů je možno soudit, že jejich počet byl značný. Mezi narátory účastnicími se výzkumu bylo 60 % těch, kteří založili rodinu s rakouským partnerem či partnerkou a u jejich dětí dosahovalo toto číslo až 90 %. Snižoval se i počet česky hovořících domácností. V roce 1981 uvádělo češtinu jako obcovací řeč jen 5 168 obyvatel Rakouska.⁴⁵¹ Tento statistický údaj je důsledkem řady faktorů, včetně odchodu některých žadatelů o azyl z roku 1968 dále do zahraničí nebo silného asimilačního tlaku a touhy posrpnových exulantů začlenit se do většinové společnosti, ale jistě se na tomto nízkém čísle projevil i nárůst smíšených manželství. Zmiňuje se o tom ve své studii také Věra Mayerová: „*Pokud se oženili s Rakušankou nebo s ní žijí ve společné domácnosti, je partner vystaven silnému asimilačnímu tlaku.*“⁴⁵² Totéž pochopitelně platilo i v případech, že se žena vdala za Rakušana. V obou případech se v těchto domácnostech mluvilo německy. Vesměs zde platí již zmíněné závěry, že počet smíšených manželství se zvyšoval s tím, jak se nově příchozí začleňovali do většinové společnosti a jak se zvyšovala jejich socioekonomická úroveň.

5.3.2 Švýcarsko

5.3.2.1 Členství v zájmových organizacích

Obdobný vývoj, jakým prošli Češi v Rakousku, je charakteristický i pro Čechy, kteří se usadili po roce 1968 ve Švýcarsku. Pro sociální integraci uprchlíků – ať již pro vztahy na osobní úrovni nebo členství v zájmových organizacích – bylo zásadních několik faktorů shodných s popsáním procesem integrace uprchlíků v Rakousku. Rozhodující byla možnost získat zaměstnání hned po vstupu do země. Povolání znamenalo nejen jistý finanční příjem, ale i způsob, jak si osvojit jazyk a navázat první kontakty se švýcarskou majoritou. Nově příchozí tak získali tolik potřebnou stabilitu v prvních měsících v novém prostředí a postupem času – v závislosti na individuálních zájmech – si nacházeli cestu nejen do krajanských, ale i do výhradně švýcarských spolků a zájmových sdružení. Vyjma zákazu politické činnosti,⁴⁵³ jimž se podmínky ve Švýcarsku odlišovaly od podmínek v Rakousku, jim byly dveře lokálních organizací a sdružení otevřené. Karel Kukul vzpomínal:

451 Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly, reg. č. 27/11125. Wohnbevölkerung 1981 mit österreichischer Staatsbürgerschaft nach ausgewählten Umgangssprachen und Bundesländer.

452 MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*, s. 284.

453 O zákazu politické činnosti se zmiňuje i Christoph Späti viz BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tiber, Tschechen und Slowaken*, s. 402.

„My jsme se taky hned zapojili. Já jsem zpíval ve sboru, tak jsem se tam přihlásil do sboru. Věděl jsem, že se přizpůsobím. Dnes jsou tady lidé, kteří drží jen se svými krajany a nechtějí se nijak aklimatizovat tady na život. Ti to mají samozřejmě těžší. Ale u nás to šlo celkem, jak říkám, hladce. V práci i bydlení. Hodně jsme s nimi spolupracovali v různých spolcích.“⁴⁵⁴

5.3.2.2 Členství v církevních organizacích

Ještě výrazněji než v Rakousku přispívaly k integraci uprchlíků jednotlivé církve. Pokud byl nově příchozí věřící, nacházel automaticky cestu do jednotlivých místních církví, které nově příchozí vítaly. Náboženské vyznání uprchlíků zjišťovaly i švýcarské úřady, protože příslušnost k církvi ovlivňovala placení daní. Například narátor Jaroslav Zrůst, který byl členem Církve československé husitské, vzpomínal na vyplňování formuláře při příjezdu do Švýcarska i na strategie, které někteří českoslovenští uprchlíci volili, aby z dané situace vytěžili maximum:

„Dokonce tady byli lidé, kteří když zjistili, že Židé podporují svoje lidi, tak se přihlásili na židovskou víru [úsměv]. Znal jsem asi dva. Když jsme sem přišli, tak se nás ptali v nějakém dotazníku – protože tady se platí podle církve daně – na vyznání. A při téhle příležitosti, když ti lidé zjistili, že když půjdou k židům, takže dostanou nějakou podporu, tak to napsali [...]. Já jsem byl [zapsán, pozn. autora] jako evangelík.“⁴⁵⁵

V celkové skladbě posrpnových uprchlíků převažovali Češi a Slováci katolického vyznání. Pokud byli praktikujícími katolíky, poskytovala jim církevní organizace širokou paletu možností k intenzivnějšímu zapojení se do místní společnosti. Ať již se jednalo o společné výlety, sborový zpěv, nebo účast na bohoslužbách – to vše byly aktivity, kterých se nově příchozí mohli účastnit. Marie Fischerová, která se do Švýcarska provdala v roce 1976, odpověděla na otázku, zda má švýcarské přátele, následovně:

„Určitě! Ale vždycky je to na ‚Ebene‘ [úrovni, pozn. autora] nějakého zájmu [...]. Já mám zase hodně přátel na poli mé křesťanské angažovanosti, protože tam se spolu stýkáme, zpíváme, přemýšlíme, filozofujeme. To je to, co naplňuje moji potřebu. A taky mám přítelkyně Češky, které měly stejný osud, že se také vdaly za Švýcara, protože tam je ta styčná plocha našeho života tady velká. Přišly jsme sem za stejných podmínek.“⁴⁵⁶

454 Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.

455 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen 22. 8. 2014.

456 Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.

5.3.2.3 Osobní rovina

Právě v církevních či zájmových organizacích a na pracovištích vznikaly nové přátelské vazby a známosti. Závěry výzkumu Renate Rendl potvrdily, že nově příchozí měli po letech života ve Švýcarsku stejně silné sociální vazby na švýcarskou většinu jako na českou krajanskou komunitu. Okruh jejich známých se dělil přibližně stejnou měrou na Čechy a Slováky, kteří s nimi přišli v rámci uprchlické vlny roku 1968, a na Švýcary, se kterými se seznámili v průběhu integračního procesu. Přitom celých 49 % z nich bylo schopno se bavit (alespoň na základní úrovni) se svými švýcarskými známými již zmíněnou *Schwyzerdütsch*, což je značně vysoké číslo svědčící nejen o zvládnutí obtížného jazyka, ale také o vysoké úrovni integrace do společnosti.⁴⁵⁷ Klíčem k ní bylo již zmíněné zaměstnání, což potvrdila během společného rozhovoru se členy Sokolské župy švýcarské i Eva Svobodová, která s manželem přišla do Švýcarska v roce 1969:

*„Já bych chtěla dodat, že když jsme ještě tady pracovali, tak pracujete mezi Švýcary a najdete si přátele. Někdo vám vyhovuje, někdo vám nevyhovuje. Já jsem pracovala u novin a dlouho jsme se stýkali se švýcarskými rodinami, ať již na oslavách narozenin, nebo jen tak. Dobře jsme si rozuměli.“*⁴⁵⁸

Jeden zajímavý osobní postřeh, který ovšem zazněl z úst účastníků výzkumu vícekrát, přinesl v rozhovoru Libor Šimeček, když poukázal na odlišnou švýcarskou mentalitu. Ta podle narátorů občas vedla ke vzniku nedorozumění mezi Švýcary a jejich novými spoluobčany.

*„To je spojené s mentalitou Švýcarů. Kdo to nezná... Ale řekl bych, že za těch dvanáct let by to měl poznat. Švýcar je takový zdvořilý, ochotný, ale obrácený do sebe. Když chcete navázat kontakt, tak ho musíte pozvat na českou kuchyni. Tu mají strašně rádi – pivo, víno, knedlíky. Když ale ten kontakt nenavážete a jen si pětkrát za den řeknete někde ve městě nebo v domě zdvořile: „Dobrý den“, tak nic.“*⁴⁵⁹

5.3.2.4 Smíšená manželství

V otázce smíšených manželství vycházím opět z provedeného výzkumu – z dvanácti narátorů jich pět žije nebo žilo ve smíšených manželstvích, a ač jsem při pátrání v archivu nenalezl přesné statistiky, mohu uvést na základě pozorování uskutečněného během terénního výzkumu v krajanské komunitě v létě 2014, že

457 RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 248–249.

458 Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

459 Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych 16. 8. 2014.

smíšená manželství mezi nově příchozími Čechy a Švýcary byla běžná. I v tomto případě platilo, že čím více se blížila sociální a ekonomická úroveň nově příchozích většinové společnosti, tím více stoupal i počet smíšených manželství. U dětí narátorů potom dosahovaly tyto svazky procentuálně až 90 %, což svědčí o výborné integraci posrpnových uprchlíků do švýcarské majority. Jak probíhala v těchto manželstvích výchova dětí, vyprávěla narátorka Marie Fischerová žijící v Bernu, jejíž všechny tři děti umí česky i německy.

„Nejméně [česky, pozn. autora] umí ta nejmladší, protože to už potom i děti začaly doma mluvit německy, a navíc tatínek byl Švýcar. To nejde potom doma mluvit česky. Musí se to držet tak, že s českými přáteli a rodinou se mluví česky, ale tady v rodině, s babičkou, se mluví německy. Nejde prostě děti takto izolovat.“⁴⁶⁰

5.3.3 Komparace

I u hlediska sociální integrace posrpnových exulantů do rakouské a švýcarské společnosti existuje mezi skupinami v obou zemích řada styčných bodů. Analýza pramenů se soustředila na tři úrovně společenské participace – na účast v zájmových i církevních organizacích, na četnost smíšených manželství a na osobní vztahy, které uprchlíci v hostitelských společnostech navazovali. U obou skupin – jak u Čechů žijících v Rakousku, tak i těch, kteří si za svůj domov zvolili Švýcarsko – platilo, že ruku v ruce s nárůstem jejich socioekonomické úrovně a délkou pobytu, rostlo i jejich aktivní zapojení do života většinové společnosti. Přestože začátky byly v nových zemích těžké a exulanty provázely pocity vykořenění a ztráty stability, díky možnosti začít okamžitě pracovat započal integrační proces a na jeho konci bylo úspěšné sociální začlenění téměř všech bývalých „československých uprchlíků“.

Ze sociologických výzkumů vyplynulo, že se velká většina (v Rakousku až 92 %) nově příchozích v průběhu let zapojila do nějakého zájmového sdružení či církevní organizace a aktivně se podílela na jejím chodu. Především členství v místních církvích, z nichž posrpnoví uprchlíci nejčastěji příslušeli k církvi římskokatolické, poskytovalo v začátcích exulantům tolik potřebné zázemí a výrazně usnadňovalo sociální integraci. Zde navazovali nové kontakty a vznikala nová přátelství. Mnozí z těch, co opustili Československo po roce 1968, měli v okruhu svých přátel i příslušníky rakouské a švýcarské majority, s nimiž podnikali společné aktivity. Ať již se jednalo o výlety, oslavy narozenin, nebo společná posezení, na kterých se nejen utužovala přátelství, ale vznikaly i nové známosti. Téměř 50 % mnou oslovených narátorů žilo ve smíšených manželstvích a tyto svazky byly u exulantů v obou zemích poměrně časté, což svědčí o vysoké úrovni jejich integrace. Obdobné závěry

460 Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.

přineslo rovněž i několik na sobě nezávislých sociologických průzkumů uskutečněných mezi Čechy v Rakousku a Švýcarsku.

5.4 Identifikační integrace

Posledním aspektem, který rozebírá Heckmannova teorie integrace, je psychologické hledisko integrace neboli míra pocitu sounáležitosti a ztotožnění se s hostitelskou zemí, jejími institucemi a obyvateli.⁴⁶¹ Tento aspekt se částečně překrývá s otázkou zachování národní identity u posrpnových exulantů. I v tomto případě se obsahová analýza soustřeďuje na orálněhistorické prameny doplněné o zjištění již zmíněných sociologických průzkumů. Právě nahrané rozhovory s posrpnovými uprchlíky přinášejí cenné pohledy na dlouhá léta strávená v nové zemi. Hlavní zkoumanou kategorií, vedle niterného pocitu sounáležitosti s hostitelskou společností, bude v této kapitole to nejdůležitější v životě každého jednotlivce – pocit domova.

5.4.1 Rakousko

V této závěrečné části se protínají všechny dříve zmíněné jevy, které byly zásadní pro integrační proces – obrovská solidarita vůči československým uprchlíkům v prvních měsících po invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, vstřícný přístup vlády i úřadů při udělování nezbytných povolení k pobytu a politického azylu, pracovní příležitosti a také vysoká motivace a snaha nově příchozích se co nejdříve začlenit do běžného života. Všechny tyto faktory měly vliv na začleňování narátorů, kteří strávili téměř padesát let života za hranicemi své původní vlasti, do většinové společnosti. Míra identifikace jistě závisela na osobních zkušenostech každého jednotlivce, který se ocitl koncem šedesátých let v Rakousku. Někteří uprchlíci prožívali zpočátku řadu osobních krizí, které řešili snahou co nejvíce se přizpůsobit okolí. I přes tuto snahu se cítili být v novém prostředí cizinci, či občany druhé kategorie, a nemohli se po nějakou dobu sžít s novou situací.⁴⁶² Jistý vliv na to měla i malá prestiž české menšiny v Rakousku a přetrvávající předsudky většinové společnosti založené na společné historii. Ovšem s postupem času – s osvojením si jazyka, získáním lepšího zaměstnání a postavení, vytvořením nových

461 Viz HECKMANN, F. – SCHNAPPER, D. (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies*, s. 11.

462 Více než polovina dotázaných v průzkumu Ireny Mlynář-Dubské odpověděla, že začátky pro ně byly obtížné, či dokonce značně obtížné. Nelehkému prvnímu stupni integrace věnovala Irena Dubská celou závěrečnou kapitolu, ve které rozebrala vztah mezi emigrací, respektive útekem ze země, a psychologickou zátěží, kterou způsobuje tento akt jednotlivcům i celým skupinám osob. Viz MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 150.

sociálních vazeb – rostl i pocit sounáležitosti se zemí, která v minulosti otevřela exulantům dokořán své hranice. Mnozí z tehdejších uprchlíků si uvědomili, že v novém prostředí zakořenili, až v momentě zhroucení komunistického režimu v Československu na podzim roku 1989. Spisovatel Milan Ráček vzpomínal na první návrat do vlasti po mnoha letech strávených ve Vídni následovně:

*„Přitom jsem si uvědomil, že nás emigranty tam moc rádi nemají. A jsme zase u dané otázky. Ačkoliv nezapíráme náš původ, ba naopak, tak zde [v Rakousku, pozn. autora] nemáme pocit, že sem nepatříme. V našem bývalém domově ten pocit máme. A to je také ten důvod, proč pro nás otázka návratu neexistuje. Rozhodně jsme ale nezažili, i nadále budeme, kde se dá, propagovat českou kulturu a nabádat ke snášenlivosti.“*⁴⁶³

Náhlá možnost návratu spojená se srovnáním obou společností vedla mnoho Čechů, kteří opustili zemi v letech 1968–1969 k poznání, že dříve hostitelské země – s částečně cizími zvyky a obyvatelstvem hovořícím jiným jazykem – se staly po více než dvaceti letech jejich novým domovem. Výstižně tento pocit vyjádřily v rozhovorech narátorky Zuzana Brechová a Helena Baslerová:

*„Já jsem Rakušanka samozřejmě občanstvím a čtyřicet pět let tady žiji, takže jsem tady... neřekla bych zakořeněná, ale [přemýšlí, pozn. autora] prostě jsem tady doma. Víím, že ráno, když vstanu a půjdu doleva, tak je to tak [ukazuje], a když doprava, tak je to jinak. A nikdy mi neupírá to právo, že jsem tady místní.“*⁴⁶⁴

*„Podívejte se, doma už jsem tady [ve Vídni, pozn. autora]. Tady mám rodinu, zázemí, kulturu, tady mám svoje Abo [Abonnement/ předplatné, pozn. autora]. Když přijedu do Prahy a setkám se tam s lidmi, které znám a se kterými jsme stejně naladěni, tak se cítím doma i tam.“*⁴⁶⁵

I pro rakouskou společnost se stali bývalí posrpnovní uprchlíci z Československa její součástí, jak vyplývá nejen z prohlášení narátorů („nikdo mi neupírá to právo, že jsem tady místní“), ale i z pozdějších průzkumů. Zajímavé výsledky přinesly v tomto směru i sociologické sondy vedené Irenou Mlynář Dubskou a o dvacet let později i Margitou Urbanek. Irena Dubská, která se zabývala ve své práci psychologickými, sociálními a ekonomickými problémy uprchlíků, položila dotazovaným otázku, zda by i přes všechny problémy, které jsou s uprchlictvím a následnou integrací spojené, pokud by o nich věděli, opustili svoji zemi. Na tuto otázku odpovědělo ANO nebo SPÍŠE ANO celých 84 % dotázaných a pouhá 2 % odpověděla NE.⁴⁶⁶ Také na další otázku, zda se cítí v Rakousku doma, většina dotázaných Čechů a Slováků odpověděla ANO.⁴⁶⁷

463 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

464 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brechovou, Vídeň 17. 9. 2013.

465 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

466 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 128.

467 ANO nebo SPÍŠE ANO odpovědělo 63 % dotázaných. Viz Tamtéž, s. 125.

Stejné závěry přinesl i výzkum Margity Urbanek z roku 2009, která porovnávala situaci uprchlíků z ČSSR se situací českých migrantů, kteří do Rakouska přicházeli po roce 1989. I ona zmiňuje počáteční těžkosti, kterými si museli jak uprchlíci, tak migranti z ČSSR a následně České republiky projít, ale dodala, že se jejich stupeň začlenění prohluboval s délkou pobytu v zemi a koncem druhého tisíciletí se již v Rakousku cítili doma.⁴⁶⁸ Změnila se ovšem i situace v Rakousku, a především v samotném Československu. Země, ze které se po pádu železné opony staly dva samostatné demokratické státy, se otevřela světu a začlenila se do západních struktur NATO a EU. Obě společnosti – česká a rakouská – se po letech odloučení sobě opět vzájemně přiblížily. Léta nezájmu postupně vystřídala spolupráce.⁴⁶⁹

5.4.2 Švýcarsko

Rovněž českoslovenští uprchlíci, kteří si ke svému životu zvolili Švýcarsko, se postupem času s novým prostředím sžili natolik, že se alpská země stala jejich novým domovem. Vedla k tomu stejně dlouhá a mnohdy nesnadná cesta, jakou museli projít i uprchlíci v Rakousku,⁴⁷⁰ ale na jejím konci byla úspěšná integrace do švýcarské společnosti. Z úst narátorů zaznívalo často vyjádření vděku za možnosti, které jim Švýcarsko – jeho vláda i celá společnost – v počátcích poskytlo. Také zde došlo k prolnutí několika pozitivních aspektů, kterými byl posrpnový exil charakteristický – ekonomický boom a s ním spojené pracovní možnosti, solidarita majoritní společnosti i vysoká motivace nově příchozích se začlenit. Po letech strávených ve švýcarském prostředí se ztotožnila s hostitelskou zemí a její společností převážná část bývalých uprchlíků. Nejvýstižněji situaci charakterizoval narátor Petr Chour, který si uvědomil při první návštěvě Československa po pádu železné opony, že doma je pro něj a jeho rodinu již ve Švýcarsku:

„První dojem [při první návštěvě Československa, pozn. autora], který jsme nabyli, byl zápach ze spáleného hnědého uhlí, který nás praštil do nosu. Celkem rychle se nám všechno vybavilo. Co se týče dokladů, tak jsem zašel na – ještě tehdy – národní výbor, kde si udělali kopie. A na těch našich kmenových kartách bylo napsáno: EMIGRACE. Předtím než se začalo nahrávat, když jsme se spolu bavili, tak jste se ptal, jak vnímáme domov a kde je. Ten pocit byl právě taky spojen s první návštěvou. Do té doby jsem se nedokázal zařadit, jestli jsem doma tady, nebo tam. Faktem je, že jsme sem přišli poměrně mladí, narodily se nám tady děti. Ty děti tím pádem vyrůstaly tady. A po té první návštěvě jsem věděl, že doma jsem teda ve Švýcarsku. Uvědomil jsem si,

468 URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 276.

469 Srovnej: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 279. O opětovném navázání kontaktů svědčí i Dolnorakouská zemská výstava a k ní vydaný katalog. Viz KARNER, S. – STEHLÍK, M. (eds.): *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení*, s. 130.

470 O očekáváních švýcarské společnosti a „psychické zátěži“, kterou zažívali uprchlíci v počátcích nového života ve Švýcarsku, se zmiňuje i studie Christopa Spätiho: BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 407–408.

*že těch 20 let způsobilo, že se mentálně cítím doma tady, i když naprosto nezavrhuji svůj původ, to rozhodně ne. Faktem taky je, že do Čech jezdíme každý rok a že tam jezdíme rádi. Strávili jsme tam několik dovolených, ale doma jsme tady.*⁴⁷¹

I v případě Čechů, kteří přišli do země po roce 1968, se mohu opřít o závěry průzkumů odborníků, kteří se zabývali jejich integrací a současným životem. Renate Rendl uvádí, že celých 90 % dřívějších československých uprchlíků je podle sociologických měřítek ve švýcarské společnosti dobře integrováno. Také naprostá většina samotných Čechů a Slováků (téměř 82 %) uvedla v dotazníkovém šetření v první polovině devadesátých let, že jsou se svým životem a pracovním postavením ve Švýcarsku „spokojeni“, či „velmi spokojeni“.⁴⁷² Ještě vyšší číslo uvádí sociologická studie, kterou koncem devadesátých let provedla Lenka Kosová a která byla zveřejněna v knize *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století*.⁴⁷³ V ní na otázku: Jak se ve Švýcarsku cítíte?, odpovědělo celkem 89,8 % dotázaných „velmi dobře“, či jsem „velku spokojený“.⁴⁷⁴ K uvedené statistice připojuji pasáž z nahraného rozhovoru s bývalou špičkovou tenistkou žijící v Ženevě, členkou slavné rodiny Koželuhů, Hanou Sládkovou-Koželuhovou:

*„Já mám Ženevu a Švýcarsko velice ráda z toho důvodu, že tady je pořádek. To člověk musí ocenit, že tento stát funguje. Taky z toho důvodu, že 700 let neměli žádnou válku. Charakter Švýcarů je jiný než český. Hodně Čechů, myslím ty curyšské, si myslí, že se Švýcary není žádná legrace [smích]. To tak slychávám od těch, kteří se tam usadili. To víte, takto oni to říkají, ale ve skutečnosti jsou rádi. Já myslím, že nikdo [od nich, pozn. autora] se nechce vrátit.“*⁴⁷⁵

Tvrzení o nezájmu bývalých uprchlíků z Československa se vracet do země, kterou museli po invazi vojsk Varšavské smlouvy z nejrůznějších důvodů opustit, potvrzuje i zmíněná sociologická studie Lenky Kosové. Podle jejího zjištění uvažovalo po roce 1989 o návratu jen 16,5 % dotázaných. Ostatní, kteří nehodlali Švýcarsko opustit, zmiňovali jako důvody, dobu života ve Švýcarsku, jež byla v mnoha případech delší než doba prožitá v původní vlasti, dále pak nevoli měnit povolání, existenci kvalitního sociálního, zdravotního a duchodového zabezpečení ve Švýcarsku, přátelské vztahy, ale i nechuť začínat v České republice znovu od nuly. Důležitým

471 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

472 RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 250.

473 KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 101–107.

474 Přesně 65,8 % respondentů (26 mužů a 26 žen) označilo odpověď: „Cítím se zde velmi dobře, zvykl jsem si.“ Další 24 % respondentů (7 žen a 12 mužů) zaškrtnulo: „Opravdu dobře se cítím jen v některých oblastech života, jsem zde však velku spokojený.“ Více Kosová, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 107.

475 Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva 16. 8. 2014.

faktorem byla i skutečnost, že jejich děti a vnoučata žily celý život ve Švýcarsku a měly zde svůj domov.⁴⁷⁶

5.4.3 Komparace

U posrpnových uprchlíků došlo, po mnoha letech strávených mimo hranice původní vlasti, k výrazné identifikační integraci s hostitelskými zeměmi. Obdobné výsledky potvrzující výrazné začlenění dřívějších uprchlíků přinesly rovněž sociologické průzkumy uskutečněné mezi nimi v Rakousku a Švýcarsku po pádu železné opony. Pouze malý zlomek bývalých „československých“ uprchlíků uvažoval o návratu do bývalé vlasti po tamější změně režimu. Naopak většina z nich byla se svým dosavadním životem v Rakousku či Švýcarsku spokojena, což potvrzovaly nejen vědecké průzkumy, ale i naprostá většina mnou oslovených narátorů. Právě jejich cenná svědectví dokládají, nakolik se tito lidé úspěšně identifikovali s novou zemí. Jinými slovy máme v představených naracích zachycenu změnu celé jedné sociální skupiny – proměnu bývalých uprchlíků v rakouské, anebo švýcarské občany. Cesta k ní nebyla vždy snadná a zvláště začátky byly obtížné, ale na jejím konci bylo vytvoření nového domova. Ať již v Rakousku, nebo Švýcarsku.

5.5 „Navrátilci“

Popis integračního procesu by nebyl kompletní, kdybych opomněl významnou skupinu těch, kteří se z nejrůznějších důvodů rozhodli pro návrat do Československa. V této podkapitole analyzuji příčiny, které je k tomuto kroku vedly, a rovněž následky, jež návrat dotyčným přinášel. Vycházím přitom z několika studií věnovaných této problematice⁴⁷⁷ a především pak z archivu státního orgánu, který se touto problematikou soustavně zabýval – a tím byla československá Státní bezpečnost.⁴⁷⁸ Ta měla pro tuto skupinu vyhrazeno označení „navrátilci“. Po příjezdu do země je bylo třeba slovníkem Státní bezpečnosti „vytěžit“ a případně získat ke spolupráci. Na rozboru několika případů si ukážeme, jak nelehké bylo učinit krok za železnou oponu, který byl především krokem do neznáma. Odchod do exilu byl vždy spojený s velkou psychickou zátěží, kterou ne každý dokázal unést. Při psaní této

476 KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 106.

477 Ivica Bumová problematice tzv. navrátilců věnovala závěrečnou kapitolu svého příspěvku. Viz BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 67–71. O navrátilcích pojednává i část knihy: BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domáci postoje k zahraničným Čechům v novodobých dejinách (1918–2008)*, s. 124–128.

478 Navrátilci neboli osobami, které se z nejrůznějších důvodů rozhodly vrátit zpět do ČSSR, se zabývala II. správa Federální správy Zpravodajských služeb FMV.

kapitoly ustoupila komparativní metoda obsahové analýze archivních pramenů, které zachytily konkrétní případy lidí, kterým se sen o svobodném životě na Západě proměnil v noční můru.

5.5.1 Návraty z exilu před rokem 1968

Odchody československých občanů přes hranice dále na Západ zaměstnávaly bezpečnostní orgány země nedlouho po únorovém převratu v roce 1948. Vedle úsilí zamezit možnému útěku Čechů a Slováků do zahraničí stavbou neproniknutelné hraniční bariéry, v některých místech zaminované a hlídané pohraniční stráží, se vedoucí činitelé státu a komunistické strany snažili přesvědčit uprchlíky k návratu zpět do Československa. Periodicky se opakovaly amnestie prezidenta republiky (první byla vyhlášena 9. května 1955), které umožňovaly beztrestný návrat lidem pobývajícím nedovoleně v cizině, na něž se za „nepovolené opuštění republiky“ vztahoval trest na základě § 109 trestního zákona. První amnestie využilo 1 169 osob, další v roce 1960 již pouze 355 a amnestie v roce 1965 dokonce jen 69 osob.⁴⁷⁹ Jednalo se převážně o pouňorové exulanty, kteří uváděli jako důvod k návratu nejčastěji touhu po ztracené vlasti, či prosbu o jejich návrat ze strany některého člena rodiny, který zůstal v Československu.

Zajímavé informace přináší příloha k tzv. denní svodce Hlavní správy Státní bezpečnosti z 20. června 1968, která shrnovala situaci tzv. navrátilců za rok 1967.⁴⁸⁰ Zpráva uvádí, že po uvolnění pravidel pro turistický ruch v roce 1963 uprchlo ze socialistické republiky 7 532 občanů, z nichž většina zneužila povolené cesty do zahraničí, zbývající (12 %) přešli nelegálně československou státní hranici. Podle zprávy se v roce 1967 vrátilo zpět 202 osob.⁴⁸¹ Jejich důvody k návratu uvedené v této denní svodce se do značné míry shodují s důvody návratu posrpnových uprchlíků a vypovídají o tom, jak byl pro mnohé náročný odchod do exilu a život v nové zemi – a to i v případě vstřícného přístupu hostitelských zemí.

479 BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 124.

480 Tzv. denní svodky byly každodenní informace dodávané Hlavní správou StB nadřízeným složkám – ministři vnitra, jeho náměstkovi, náměstkovi pro řízení Státní bezpečnosti, stejně jako náčelníkům operativních správ StB a sovětským poradcům: *Denní svodka č. 132, 20. 6. 1968* [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb> [cit. 18-05-2017].

481 Z nich bylo 127 české, 59 slovenské a 10 německé národnosti. Zbytek spadl do kategorie „jiné“.

Tabulka 6: Důvody návratu uprchlíků do vlasti⁴⁸²

Rodinné důvody	80 osob
Stesk po domově	49 osob
Neuplatnění v zahraničí	17 osob
Nespokojenost v zahraničí	13 osob
Nemoc	7 osob
Stáří	1 osoba

Nejčastější odpovědí na otázku zjišťující pohnutky k návratu byly rodinné důvody a dále stesk po domově. Třicet osob rovněž uvedlo nemožnost uplatnění a nespokojenost v zahraničí.⁴⁸³ Většina z tzv. navrátilců (171 osob) pobývala v zahraničí „nepovoleně“ jen necelý rok. Za tu dobu, kterou obvykle trávili v jednom z uprchlických táborů v západní Evropě, je opakovaně vyslýchali příslušníci zahraničních tajných služeb (nejčastěji z USA, SRN, Rakouska a Itálie), zajímající se především o informace vojenského a obchodního charakteru.⁴⁸⁴ Výše uvedené dokládá, jakým tlakům museli uprchlíci během prvních týdnů v exilu čelit. Vědomí, že již možná nikdy nespátří rodinu, která zůstala v Československu, stesk po domově i nepříznivé prostředí uprchlického tábora s působností cizích tajných služeb musely na část příchozích po psychické stránce působit zdrcujícím dojmem.

5.5.2 Návraty po srpnu 1968

Neustávající mnohatisícová uprchlická vlna přiměla po Dubčekově pádu nové stranické vedení k jednání. Již zmíněná amnestie prezidenta republiky z 27. května 1969 se vztahovala výhradně na trestný čin nepovoleného opuštění republiky. Trestní řízení nemělo být zahajováno proti osobám, které se „do 15. září 1969 vrátí na území ČSSR nebo si do té doby zlegalizují pobyt [v zahraničí, pozn. autora]“.⁴⁸⁵ Možnost legalizování pobytu v zahraničí se přitom ukázala na základě dalšího usnesení federální vlády č. 266 z 6. října 1969 jako nereálná, protože vystěhování mělo být povolováno jen za účelem sloučení rodin, z důvodu manželství s cizincem či pro vystěhování důchodců nebo ve zvláštních případech. Amnestie prezidenta využilo z posrpnových uprchlíků nejprve 565 osob. V sedmdesátých letech měl potom počet tzv. navrátilců, jak jej registrovaly československé úřady, klesají tendenci.

482 Viz Denní svodka čís. 132, s. 4. 20. 6. 1968 [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb> [cit. 18-05-2017].

483 Více viz tamtéž.

484 Četnost provedených výslechů i délka nuceného pobytu v táboře (pokud v něm dotčený vůbec pobýval) se u jednotlivých posrpnových emigrantů lišily.

485 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 8.

V roce 1971 se jednalo o 740 osob, o rok později to bylo 637.⁴⁸⁶ Pražské vedení v čele s Gustávem Husákem se pokusilo trend zvrátit, a ještě jednou přimět „emigranty“ k návratu do vlasti novou prezidentskou amnestií, vyhlášenou 25. února 1973. Ani ta však úspěch nepřinesla. Státní bezpečnost přičítala neúspěch obou amnestií vlivu „buržoazní propagandy“, která prý tendenčně vykreslovala poměry v Československu. Vinu podle ní také nesla místní „emigrantská centra“, která uprchlíky od návratu odrazovala. Až na dalším místě byl uváděn fakt, že si posrpnoví uprchlíci vybudovali v cizině sociální postavení a založili rodiny.⁴⁸⁷ Jistě se na malém počtu návratů zpět do Československa projevil i vstřícný přístup hostitelských zemí a solidarita západních společností s posrpnovými uprchlíky, kteří byli (zvláště ve Švýcarsku) považováni za hrdinné bojovníky za svobodu.

I když tzv. navrátilci představovali zlomek z celkového počtu posrpnových exulantů, přece jen se jednalo o stovky osob. Ti, kteří se vrátili, uváděli do značné míry obdobné důvody pro návrat, jaké stály v analýze tzv. navrátilců ve zprávě Státní bezpečnosti z června 1968. Převažovaly rodinné důvody, stesk po rodičích, příbuzných, známých či přátelích, kteří zůstali v Československu a které již uprchlíci nemuseli nikdy spatřit. Vědomí nevratného zprětření rodinných i přátelských vazeb mělo na exulanty velmi negativní psychický dopad v prvních měsících po příjezdu do hostitelské země. Když se k tomu přidal pobyt v uprchlickém táboře se striktním režimem, nejisté vyhlídky do budoucnosti, neznalost prostředí a jazyka dané společnosti, a navíc výsledky cizích tajných služeb, nebylo divu, že řada uprchlíků zatoužila po návratu. A to i navzdory postihům, které jim hrozily.

Značná část československých uprchlíků před i po srpnu 1968 prošla pobytem v přeplněném uprchlickém táboře Traiskirchen v Rakousku, který pro exulanty představoval náročnou počáteční zkoušku. Státní bezpečnost uvnitř udržovala tzv. agenturní síť a měla o jeho chodu podrobné informace. Tábor byl nepřetržitě hlídán táborovou policií a ti, kteří žádali o politický azyl, byli zařazeni do karantény I. stupně, která měla přísný režim, v níž museli dodržovat přísný řád. Příchozí během ní byli podrobováni výslechům, měli značně omezený pohyb a nebyly jim povolovány ani návštěvy příbuzných. Po podrobných výsleších následovala karanténa II. stupně, která byla volnější a uprchlíci se v ní mohli pohybovat ve větším vyhrazeném prostoru. Návštěvy zde již byly povoleny. Až po třech či čtyřech týdnech, pokud dotyční získali politický azyl, byli přeřazeni do volnějšího tábora, kde měli týden zabezpečený bezplatný pobyt, zároveň si ale museli hledat zaměstnání přes pracovní úřad v nedalekém Badenu u Vídně.⁴⁸⁸

486 BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 68.

487 Tamtéž.

488 Více informací o režimu v táboře: tamtéž, s. 46–47.

Pro řadu uprchlíků z Československa se jednalo o tvrdou konfrontaci reality s představami, se kterými do exilu odcházeli. V Archivu bezpečnostních složek je dochován zápis výpovědi doktorky Evy K.,⁴⁸⁹ bývalé asistentky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, která v srpnu 1977 vyjela do Itálie na mezinárodní lingvistickou školu. Když se jí během zpáteční cesty při návštěvě Vídně udělalo podle jejich vlastních slov nevolno, byla odvezena dvěma „československými emigrantkami“ na ošetření právě do tábora Traiskirchen, kde se na jejich doporučení rozhodla požádat o politický azyl. Nicméně podmínky v táboře byly těžké, a jak později zjistila, vyhlídky na uplatnění v oboru na západních univerzitách velmi malé. Zápis dále pokračuje: „V táboře jsem také byla ve velmi špatném zdravotním stavu, nervovém stavu, protože do ČSSR jsem se bála vrátit a v zahraničí jsem neviděla žádné valné vyhlídky do budoucnosti, tak jsem se rozhodla spáchat sebevraždu.“⁴⁹⁰ Po spolykání „asi sta prášků Dizercinu“ byla ohrožena na životě, ale zachránila ji rychlá lékařská pomoc. Dalšíh pět týdnů ovšem strávila v nemocnici. V té době již za ní přijel její otec, který také uprchl z Československa a pobýval v Bad Kreuzenu. Společně se pak rozhodli pro návrat zpět do vlasti. V Rakousku podle zápisu o výslechu pobývali necelý rok, do května 1978.

Ovšem ani po návratu zpět do Československa to pro bývalé uprchlíky nebylo lehké. Státní bezpečnost se specializovala právě na tyto občany – od zpětného překročení státní hranice byli pod její neustálou kontrolou. Tím, že porušili zákon o nepovoleném opuštění republiky, mohli být vystaveni trestnímu stíhání. Pokud navíc vypověděli zahraničním tajným službám citlivé informace, které spadaly pod státní tajemství, mohli být souzeni i za vlastizradu, což mohlo vést až k patnáctiletému odnětí svobody, či dokonce trestu smrti (podle § 91 sbírky zákonů č. 140/ 1961). Kvůli těmto skutečnostem byli snadno vydíratelní. Státní bezpečnost je pak kromě tzv. vytěžování, tedy podrobného získávání informací o jejich činnosti v zahraničí, získávala pro spolupráci či využívala v rámci „preventivně-výchovných opatření“ v médiích jako propagandu namířenou proti emigraci.⁴⁹¹ Exil tak byl pro uprchlíky především velkým riskem s mnoha neznámými.

Pod psychickým tlakem se ocitla naprostá většina těch, kteří měli odvahu tento krok učinit. Stanislav Adámek, který odešel do rakouského exilu v osmdesátých letech, v rozhovoru zdůraznil, jak tvrdá byla pro nově příchozí předtím neznámá realita a jakou zatěžkávací zkoušku představoval exil pro mnohé partnerské vztahy i manželství:

489 Celé jméno kvůli ochraně osobních údajů neuvedeno.

490 ABS, fond: Objektové svazky – České Budějovice, arch. č. OB-431 České Budějovice, sv. 3. *Navrátilci*.

491 Srov. BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslóvenský kraj)*, s. 70.

„Ještě k těm osmdesátým letům. Tady byla naprostá rozloženost té emigrace. Každá fáze měla svoje problémy. V těch osmdesátých letech se skoro všichni se všemi rozešli. Nejen [exilové, pozn. autora] skupiny, ale i manželé. Přišla manželka s manželem s představou, že tady bude jiný svět a budou se tady mít lépe, a během jednoho roku zjistila, že to nebude tak jednoduché a že se tady člověk musí za všechno prát. Snad ještě více než za toho tzv. komunismu. 90 % vztahů se rozpadlo. [...] A ty důvody naprosto chápu. Průměrný emigrant v těch osmdesátých letech byl ten, který vnímal Západ a Rakousko jako ‚zlatý‘. My si tady můžeme v Československu našetřit maximálně 10 000 korun, ale tam to bude lepší. A pak najednou přijdeš s ‚holou prdelí‘ do Traiskirchenu, což je skutečný lágr, a najednou vystřízlivíš. Vidíš, že tam nic není a ty jsi naprosto nahý člověk. Pak máš manželku, které jsi nasliboval zlatý Západ, a je konec. Neznám vztah, který by se na základě emigrace nezhroutil. A to jich znám desítky.“⁴⁹²

Uvedené zkrácené názory na život na Západě a šok po příjezdu byly do značné míry způsobeny velmi omezenými možnostmi cestovat za železnou oponu a poznat tamní vyšší životní úroveň. Kvůli těmto představám mohl být pro uprchlíky integrační proces složitější a psychicky náročnější.⁴⁹³ Řada autorů zabývajících se psychologickými aspekty exilu poukazovala na jeho značnou emocionální a psychickou náročnost, s níž se museli všichni uprchlíci v novém prostředí vypořádat.⁴⁹⁴ Integrační proces, během kterého docházelo k přejímání nových zvyků a postojů majoritní společnosti, byl nezdůvada provázen zvýšeným stresem i citovou zátěží. K velmi častým emocím, které uprchlíci zažívali, patřily strach, nejistota a obavy z neznámého či pocitu viny kvůli tomu, že opustili své blízké a známé. Vždy záleželo na konkrétním jedinci a jeho síle osobnosti (tzv. *coping capability*), jak se s danou zátěží vyrovnal. Například narátorka Dana Linhartová vzpomínala, jak museli s manželem omezit počátkem sedmdesátých let kontakty s dalšími uprchlíky, protože to pro ně bylo psychicky náročné:

„[...] my jsme ty kontakty [s Čechy, pozn. tazatele] taky trochu omezili – ty ženy začaly vždy naříkat [napodobuje nářek]: Já jsem tam nechala maminku! Já jsem tam nechala toho a toho. Vždyť já tam nemůžu! My jsme si to nijak nepřipouštěli. [...] Takže my jsme styk s Čechy z těchto důvodů omezili, protože jsme si říkali, že tohle nás nepřivede dál, spíš nás to strhává zpátky. A už jsme měli kontakty s domácími [Švýcary, pozn. tazatele].“⁴⁹⁵

492 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň 14. 7. 2013.

493 O psychologických aspektech komunistického režimu v Československu viz KABÁT, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha 2011.

494 Vedle již zmíněných studií Ireny Mlynář-Dubské a Margity Urbanek to byl například i český psychiatri působící v Nizozemí Miroslav Kabela. Viz KABELA, Miroslav: *Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí*. In: Brouček, S. – Hrubý, K. – Měšťan, A. (eds.): *Emigrace a exil jako způsob života. II. symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha 2001, s. 32–50; nebo KABELA, Miroslav: *Psychické problémy migrantů*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu* 29.–30. června 1998. Praha 2000, s. 112–123.

495 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

Některí z příchozích se snažili tyto negativní faktory překonat „totální identifikací“⁴⁹⁶ s novým prostředím, jak již bylo zmíněno v jedné z předcházejících podkapitol (5.2.2). U dalších mohlo zase docházet k tzv. ambivalenci neboli problémům loajality ke staré a nové vlasti. Nežádka se po čase dostavovaly pocity ztráty a nostalgie. Přitom tyto problémy mohly přerůst až ve vážné duševní poruchy a nemoci. Mezi uprchlíky byly zaznamenány i případy osob trpících depresemi i schizofrenií.⁴⁹⁷ Je zřejmé, že emigrace, respektive odchod do exilu před rokem 1989, nebyla pro každého a vyžadovala, kromě ochoty se adaptovat na nové prostředí, i notnou dávku odvahy.

5.6 Význam solidarity

V této kapitole, která se věnovala komparaci posrpnového exilu v Rakousku a Švýcarsku, byly analyzovány archivní i orálněhistorické prameny z hlediska teoretické koncepce integrace představené Friedrichem Heckmannem a Dominiquem Schnapperem. Tato teorie, která dělila integrační proces do čtyř navzájem propojených kategorií: na integraci strukturální, kulturní, sociální a identifikační, poskytovala prostor pro detailní rozbor jednotlivých jevů – od solidarity hostitelských zemí až po vytváření pocitu domova bývalými uprchlíky. Hlavní rámec analýzy přitom tvořila stanovená hypotéza:

Důvodem úspěšného začlenění většiny posrpnových uprchlíků do rakouské a švýcarské společnosti bylo především velmi vstřícné přijetí v obou hostitelských zemích a velká míra solidarity jejich obyvatel s nově příchozími (podle teorie Jeffreyho C. Alexandera). Tato solidarita následně umožnila snadnější identifikaci uprchlíků s hostitelskou zemí.

Integrační proces posrpnových uprchlíků v obou hostitelských zemích, Švýcarsku a Rakousku, obsahoval řadu shodných prvků. Každá z těchto zemí na konci „československé krize“ v říjnu 1969 udělila na základě Ženevské konvence politický azyl téměř 12 000 občanů z Československa a obě se snažily pro začlenění uprchlíků do většinové společnosti učinit maximum možného. Spolu s politickým azylem obdrželi nově příchozí i řadu výhod – byly jim poskytnuty základní ubytování, právní dokumenty (např. uprchlický pas), finanční podpora a pomoc se zprostředkováním zaměstnání. Pro Švýcarsko a jeho vládu bylo co nejrychlejší zaměstnání uprchlíků naprostou prioritou, jak dokládají prameny ze Spolkového archivu v Bernu. Uprchlíkovou vlnu po 21. srpnu 1968 navíc provázelo několik faktorů př-

496 KABELA, M.: *Psychické problémy migrantů*, s. 120.

497 Tamtéž, s. 121.

znivých pro následnou integraci. Koncem šedesátých 20. století se většina západních zemí nacházela v období ekonomické konjunktury a existovala v nich velká poptávka po pracovní síle. Přitom právě mezi posrpnovými uprchlíky převažovali mladí lidé, z nichž většina měla ukončené středoškolské vzdělání, a bylo mezi nimi i velké procento odborníků – inženýrů, lékařů a vědců. Největší překážkou pro ně byla neznalost jazyka, kterou ovšem – i díky možnosti během několika dnů nebo maximálně týdnů začít pracovat – v relativně krátké době většina z nich překonala.

Získání statusu uprchlíka spojené se základním existenčním zajištěním znamenalo zásadní odrazový můstek v následném integračním procesu. Jak rostla socioekonomická úroveň dřívějších uprchlíků, zvyšovalo se i jejich zapojení do života majoritních společností. Ze sociologických průzkumů uskutečněných mezi nimi koncem osmdesátých let a začátkem devadesátých let bylo zřejmé, že se obě skupiny začlenily do hostitelských společností, a to nejen v rámci integrace strukturální, ale i po stránce sociální a především identifikační. Záleželo vždy na konkrétním jedinci, jeho osobní historii, vzdělání a věku, jakým způsobem tento proces probíhal. Ovšem za téměř padesát let života v zahraničí si již vytvořila naprostá většina posrpnových uprchlíků v Rakousku nebo Švýcarsku řadu přátel a silný pocit souvátlosti s novou vlastí. Cítili se být plnoprávními občany dané země a o trvalém návratu po sametové revoluci v roce 1989 uvažovali jen výjimečně. Navíc jejich děti, které jsou dnes již dospělé, se plně identifikovaly se zeměmi, které poskytly jejich rodičům vhodné podmínky k životu.

V základu takto úspěšné integrace stál dle mého názoru, kromě výše zmíněných sociálních a ekonomických faktorů, také jev, na který se tato kapitola soustřeďuje – solidarita. Obě země, Rakousko i Švýcarsko, zaplavila obrovská vlna solidarity vůči „hrdinným Čechoslovákům“, kteří po letech diktatury zatoužili po svobodě a byli o ni připraveni brutálním vpádem „spřátelených“ armád Varšavské smlouvy. Právě princip solidarity, založený na ztotožnění se „s těžce zkoušeným lidem“, jak praví prameny, uvolnil celou řadu bariér a umožnil tisícům posrpnových uprchlíků získat politický azyl, zaměstnání, přístup ke vzdělání a později i státní občanství. Mohli tak začít důstojně nový život za hranicemi své původní vlasti. Byla to solidarita obou společností s posrpnovými uprchlíky, která jim umožnila stát se součástí rakouského a švýcarského „my“.

6 ČESKOSLOVENSKO VE VYPRÁVĚNÍ

6.1 Identita a identifikace

V této kapitole se na řadu dostává otázka pátrající po vlivu výše popsaného úspěšného integračního procesu na „českou identitu“ narátorů. Jakým způsobem bylo rekonstruováno „češství“ v rozhovorech a co pro vypravěče znamenalo? Všichni narátoři, stejně jako naprostá většina Čechů opouštějících Československo v roce 1968, prošli ve vlasti alespoň základní školní docházkou a měli ucelenou představu – ať již vlivem rodinné výchovy, školního vzdělávání⁴⁹⁸ či obojího – jaká je historie českého a slovenského národa a co znamená být jeho příslušníkem. Jenže odchodem do exilu se dříve samozřejmě přináležitost k českému národu řadě lidí zpřehlednila.

V hostitelských zemích se najednou museli uprchlíci adaptovat na nové podmínky a znovu si vytvořit pojetí sebe sama jako příslušníka jiného národního společenství. Někteří řešili pocity nejistoty a obav úsilím o co největší splynutí s okolím a úplnou asimilaci, jiní se snažili s cizím prostředím vyrovnat přimknutím se k českým spolkům a organizacím. Ani jedna cesta nebyla bez komplikací a začátky

498 Po roce 1948 bylo vyzdvihováno místo nacionalismu, který byl spojován se západními imperialisty a buržoazií, právě „socialistické vlastenectví“, tedy láska k vlasti a práce na jejím zvelebování, která měla sloužit pro dobro všeho pracujícího lidu. Nositelem pravých národních tradic, mezi kterými zdůrazňovali čeští komunisté především český demokratismus a revolučnost, byl lid. V představách nového režimu se ideály socialismu plně shodovaly s národními tradicemi. Lid, socialismus, strana a národ se v jejich myšlení prolínaly. Viz KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990, s. 10. O důležitosti dějepisu pro komunistický režim, jehož představitelé chápali tento předmět jako nástroj pro vytváření „vědeckého světového názoru“ a pro získávání „ucelených vědomostí o minulosti českého a slovenského národa“, viz ČAPEK, Vratislav: *Didaktika dějepisu I. Teorie a metodologie didaktiky dějepisu*. Praha 1985.

byly těžké pro všechny i přes vstřícný přístup hostitelských zemí a jejich úřadů. Odpověď na otázku, *kdo jsem?* již nebyla jednoznačná jako před odchodem z vlasti. Nicméně její zodpovězení bylo důležitější než kdy předtím. Všichni uprchlíci se museli vypořádat s otázkou po smyslu vlastní existence i s nutností vytvořit si zázemí v neznámém prostředí.

Jeffrey C. Alexander ve své knize o občanské společnosti píše: „*Pro život je zásadní udělit mu smysl [...]. Identita znamená určování smyslu a smysl našemu životu dává vitalitu. Smysl nás definuje, stejně jako ty okolo nás.*“⁴⁹⁹ Jaký smysl mělo tedy „češství“ pro uprchlíky za hranicemi Československa? Odpověď na tuto otázku jsem hledal v životopisných vyprávěních narátorů, kteří strávili většinu svého života v Rakousku a Švýcarsku. Vycházel jsem proto především z orálněhistorických pramenů získaných během terénních výzkumů v letech 2011–2014. Kromě nich jsem při psaní této kapitoly využíval studie věnované přístupu normalizačního vedení k posrpnovému exilu a „československé emigraci“ jako celku a dále archivní prameny včetně objektových svazků Státní bezpečnosti, spolkového tisku a exilové literatury.⁵⁰⁰

Vedle české národní identity jako kategorie praxe budu užívat – opět s odkazem na studii *Beyond Identity* – ještě termín *identifikace*. Profesor Brubaker ve zmíněné studii navrhl nahradit pro něho nejednoznačný pojem *identita* termínem *identifikace*, k jehož využívání se kloní i značný počet jiných badatelů.⁵⁰¹ Jeho slovy tento termín nutí „*upřesnit činitele, které identifikaci vykonávají. A nepředpokládá, že identifikování (vykonávané takovými mocnými činiteli, jako je stát) nezbytně vyústí ve vnitřně stejnou, od ostatních odlišnou, ohraničenou „skupinu“ [...]. Identifikování sebe a druhých – je vlastní podstatou sociálního života.*“⁵⁰² Právě míra ztotožnění se narátorů s českým národem a Československem zachycená v rozhovorech vypovídala o jejich pohledu na českou národní identitu a o významu, jaký tato identita hrála

499 “*Life is about meaning. [...] Identity is meaning, and the meaning of our life gives us vitality. Meaning defines us, and it defines those around us at the same time.*” In: ALEXANDER, Jeffrey C.: *The civil sphere*. New York 2006, s. 15.

500 Jedná se o tyto studie: SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179. RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 3–14; TOMEK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*. Paměť a dějiny 9, 2015/3, s. 15–24. Pro českou krajanskou komunitu ve Švýcarsku jde o již zmíněné práce Katedry historie Univerzity Palackého v Olomouci – TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*. Slezský sborník = Acta Silesiaca 101, 2003/3, s. 361–370, v Rakousku STÁTNÍK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty*. Časopis Soudobé dějiny 11, 2003/4, s. 487–518.

501 Například CALDAS-COULTHARD, Carmen R. – IEDEMA, Rick (eds.): *Identity Trouble. Critical Discourse and Contested Identities*. New York 2008; WODAK, Ruth – JONES, Paul – Delanty Gerard (eds.): *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool 2008.

502 “*It invites us to specify the agents that do the identifying. And it does not presuppose that such identifying (even by powerful agents, such as the state) will necessarily result in the internal sameness, the distinctiveness, the bounded groupness that political entrepreneurs may seek to achieve. Identification – of oneself and of others – is intrinsic to social life.*” In: BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 14.

v jejich životech. Abych toto tvrzení smysluplně popsal a vysvětlil, rozdělil jsem zmíněné téma do dvou následujících kapitol. Ty byly vytvořeny v závislosti na zkoumaných fenoménech, jež měly vliv na rekonstrukci národní identity během vyprávění: 1) identifikaci exulantů s Československem, 2) identifikaci exulantů s českým národem. *Identifikace* se stala klíčovým analytickým pojmem této práce, nástrojem, skrze který jsou popsány a představeny změny v sebepojetí bývalých uprchlíků z Československa. Analýza získaných pramenů se pak soustředila na zodpovězení druhé hypotézy této práce:

Pocit sounáležitosti se zemí původu je u exulantů i přes dlouhá léta strávená za jejich hranicemi stále přítomný.

6.2 Identifikace se státem

„*My, národ Československý, chtějícе upevniti dokonalou jednotu národa...*“⁵⁰³ těmito slovy začíná preambule československé ústavy přijaté Národním shromážděním 29. února 1920, která byla ustanovujícím dokumentem mladé republiky. Definice československého národa jako národa o dvou větvích zajišťovala Čechům a Slovákům ústavní většinu v jinak mnohonárodnostním státě. Němci, Maďaři a příslušníci dalších národů patřili v Československu k národnostním menšinám, což vyvolávalo řadu tenzí a spolupodílelo se na rozbití republiky.⁵⁰⁴ Nicméně tato republika byla pro Čechy *jejich* státem. Antropolog Ladislav Holý v této souvislosti uvádí: „*Ačkoliv bylo Československo mnohonárodním státem, Češi se s ním plně identifikovali, neboť v něm viděli obnovení české státnosti po třisetletém období vlády Habsburků.*“⁵⁰⁵ Nejenže se většina Čechů s novým státem plně ztotožnila, ale v Masarykově koncepci znamenal jeho vznik návaznost na české tradice demokracie a humanismu, sahající až k husitství. Slovy Ernesta Gellnera: „*Masaryk tedy nejenom dovedl český nacionalismus k vítězství v roce 1918 a následné ratifikaci v rámci versailleského urovnání, ale opatřil mu rovněž pupek.*“⁵⁰⁶ Jinak řečeno, opatřil dějiny českého národa specifickým smyslem a poskytl právě vzniklému státnímu útvaru legitimitu v očích většiny jeho (českých) příslušníků. Nic na tom nemění fakt, že Masarykova kon-

503 Ústavní listina Československé republiky [online]. Dostupné z: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html [cit. 2017-07-29].

504 O komplikovaných vztazích mezi Čechy a českými Němci v první polovině 20. století pojednává řada českých i německých autorů. Například SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha 1996; DVOŘÁK, Tomáš – KOVÁŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (eds.): *Německý mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno 2010.

505 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 12.

506 GELLNER, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003, s. 119.

cepce byla od počátku zpochybňována⁵⁰⁷ a smrtící ránu jí zasadila mnichovská dohoda.⁵⁰⁸ Dokonce i komunistické vedení v nové ústavě z 9. května 1948 tvrdilo, že navazuje na „pokrokové a humanitní tradice“ českých dějin a že Československo je „jednotným státem dvou rovnoprávných slovanských národů, Čechů a Slováků“.⁵⁰⁹ Proto se ani výklad pojetí národní identity exulantů/narátorů bez popisu jejich vztahu k Československu neobejde.

Pro analýzu nahraných rozhovorů bylo důležité, jaké vzpomínky se narátorům v souvislosti s jejich vlastní vybavovaly a jakým způsobem je dotčení během vyprávění interpretovali. Většina narátorů se narodila za války nebo těsně po ní, a proto se jejich vzpomínky na dětství a dospívání vztahovaly k totalitnímu Československu v padesátých a šedesátých letech, a poté, co odešli do Rakouska nebo Švýcarska, ke státu ovládanému normalizačním vedením. Následující podkapitoly představí ty části nahraných vyprávění, které nejvíce vypovídaly o míře identifikace narátorů s jejich bývalou vlastní.

6.2.1 Dětství a dospívání v diktatuře (1948–1960)

První část nahraných rozhovorů byla věnována výhradně životu narátorů v Československu. Většina z těch, kteří odcházeli ze země po srpnové invazi, se narodila mezi lety 1943 a 1950 a dětství tak prožila v období, ve kterém komunistický režim dramaticky měnil podobu společnosti. Narátoři vzpomínali na události, kterými jim zasáhla komunistická moc přímo do života, ať již se jednalo o znárodňování, kolektivizaci nebo povinnou účast na masových akcích. V jejich životních příbězích byla často zmiňována atmosféra strachu, pocit nedůvěry k okolí a uzavírání se do rodinného kruhu, což byl přímý důsledek stranické politiky, kdy vedení země začalo záhy po únorovém převratu s dalekosáhlými změnami „třídních vztahů“, provázenými perzekucemi ve všech vrstvách společnosti. Byli jimi postiženi nejprve političtí odpůrci nového režimu, ale posléze dokonce i sami komunisté a jejich příznivci.⁵¹⁰ Nezákonnost, která byla pro nový režim příznačná, se podílela na likvidaci tradičních středních vrstev a tím „na hluboké změně sociální struktury společnosti“.⁵¹¹ Nebyl nikdo, koho by se snaha nových představitelů moci o budování

507 Mezi její nejvýznamnější odpůrce patřil vynikající historik Josef Pekař. Shrnutí tzv. sporu o smyslu českých dějin viz HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin (1895–1938)*. Praha 1995.

508 GELLNER, E.: *Nacionalismus*, s. 121.

509 Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 150/1948 Sb. [online]. Dostupné z: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html [cit. 2017-02-06].

510 Bezprostředně po únoru 1948 bylo například propuštěno ze zaměstnání přes 4 000 dělníků, kteří se odmítli účastnit generální stávky 24. února. Zájmy dělnické třídy se přitom nový režim neustále zaštiťoval. KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953*. Praha 1991, s. 10.

511 Tamtéž, s. 76.

beztrždní společnosti nedotkla. Postiženy byly i rodiny narátorů. Ať již se jednalo o druhou vlnu znárodnování spojenou s likvidací živnostníků,⁵¹² militarizaci společnosti a přeorientování hospodářství na těžký průmysl, kolektivizaci na venkově, nebo snahy vytlačit církve z veřejného života, to vše se vrylo do osobní i rodinné paměti a zůstalo v ní uloženo do dnešní doby.

6.2.1.1 Znárodnování

Necelý rok po únorovém převratu se měnilo spolu s tím, jak se množily hospodářské a zásobovací potíže, i vystupování komunistických představitelů směrem k živnostníkům,⁵¹³ kteří byli označeni jako hlavní sociální základna a zdroj tzv. reakce. V listopadu 1948 vyhlásil Klement Gottvald politickou linii zatlačování „kapitalistických živlů“ a celý soukromý sektor byl postupně redukován o 95 %.⁵¹⁴ Jakým způsobem znárodnování probíhalo, vzpomínala Iva Gikalová, jejíž maminka byla učitelkou ručních prací a do roku 1950 vydávala časopis *Práce ženy*:

„My jsme byli právě na lyžích. A když jsme se vrátili, tak byl zapečetěný byt a všechny skříně. Dali na to národní správu, že prý se časopis přebírá. Přebrala to jedna redaktorka a jedna účetní. Vím, že matka v tom měla asi 2 miliony. Za rok najednou byly na nule a druhý rok byly milion v mínusu, takže ten časopis už potom zmizel. To však matku velice zdravotně vzalo.“⁵¹⁵

Popisované události, které velmi negativně ovlivnily život rodiny, tvoří podstatný prvek v životním příběhu Ivy Gikalové. Nejenže již od dětství formovaly její postoj ke komunismu jako takovému, ale zároveň tyto zážitky přispěly k jejímu pozdějšímu rozhodnutí odejít za hranice.

512 První vlna převodu soukromého majetku do státního vlastnictví začala hned po válce v říjnu 1945, kdy vstoupily v platnost dekrety prezidenta republiky o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků; akciových bank a soukromých pojišťoven (dekrety č. 100 až 104/1945 Sb.). Jednalo se o velké průmyslové podniky s více než 500 zaměstnanci a velké firmy s více než 150 zaměstnanci. Dohromady bylo takto znárodněno přes 3 000 podniků, což představovalo 16% z celkového počtu. Úplné znění dekretů je přístupné na webových stránkách Parlamentu České republiky [online]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-140>. [cit. 2022-03-03].

513 Po únorovém převratu měla ústava z 9. 5. 1948 zaručovat ochranu středního a drobného podnikání čili živnostníků a podniků zaměstnávajících méně než 50 zaměstnanců. Nicméně stát svým monopolním postavením jejich činnost ztěžoval (ať již omezováním přidělu zboží, surovin či pracovníků) do té míry, že již na konci roku 1948 zbyl v průmyslovém sektoru jen nepatrný zlomek soukromých podniků. Více Tomeš, Zdeněk: *Hospodářská politika 1900–2007*. Praha 2008, s. 238.

514 Tamtéž.

515 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

6.2.1.2 Kolektivizace⁵¹⁶

Narátorka Helena Baslerová, narozená v roce 1950, jejíž rodina pocházela z jižních Čech, si při otázce na dětství prožité v padesátých letech vybavila příchod členů zemědělského družstva na statek její tety.

„A taky jsem zažila – protože jsem na prázdniny pravidelně jezdila [do jižních Čech, pozn. autora] – v takovém malém městečku v jižních Čechách, kde jsem trávila prázdniny, když přišli z JZD a zabavovali krávy. To jsem nepochopila, kolektivizaci, já jsem to nepochopila. Teta mi řekla: ‚Mlč!‘ A byla celá bledá, stála a takhle se držela stolu, a já jsem nechápala, o co se jedná, když jí odváděli krávy. Říkám: ‚Teti, co...?‘ A ona řekla: ‚Mlč!‘“⁵¹⁷

I v tomto případě bylo vyprávění o dětství v Československu v padesátých letech doplněno o příběh zřejmě nespravedlnosti, který zůstal dlouhá desetiletí uložen v osobní paměti narátorky. Karel Kaplan uvádí, že připravená kampaň kolektivizace měla od léta 1952 podobu „frontálního útoku na vesnici“.⁵¹⁸ Nejružnějšími formami nátlaku a perzekuce byli zemědělci nuceni ke vstupu do družstev a na konci roku 1952 existovalo na 7 779 družstev v nadpoloviční většině obcí v Československu. Karel Kaplan proces vyvlastňování zemědělské půdy v padesátých letech popsal jako „nejkrutější období poválečné historie československé vesnice“⁵¹⁹ a řada současných badatelů mu dává za pravdu.⁵²⁰ Kolektivizace byla oficiálně ukončena v červenci 1960, kdy prezident Antonín Novotný vyhlásil „vítězství socialismu“ a to bylo hned poté zakotveno v nové ústavě. V důsledku násilné kolektivizace pociťovala velká část občanů žijících na vesnicích ke státním institucím a ke státu vedenému jednou stranou nedůvěru. Tato nedůvěra se týkala i mladší generace narozené po válce, z níž mnozí odešli po roce 1968 na Západ.

6.2.1.3 Politické procesy

Vedle kolektivizace a znárodnění, které postihly desetitisíce obyvatel Československa, vyvolávaly atmosféru strachu a prohlubovaly nedůvěru občanů k vedení země rovněž politické procesy se skutečnými či domnělými odpůrci režimu.

516 Kolektivizace neboli proces vyvlastnění soukromé zemědělské výroby a vytváření zemědělských družstev sovětského typu probíhala v několika vlnách od jara 1949 až do 1960. Jednalo se ve své podstatě o likvidaci soukromého podnikání na venkově.

517 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

518 KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 121.

519 Tamtéž.

520 Podobné závěry vyjadřuje i řada autorů studií uveřejněných ve sborníku vydaném Ústavem pro studium totalitních režimů: ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.

Sloužily nejen k odstranění protivníků, ale i ke stabilizaci režimu v jeho zakladatelském období a napomáhaly sovětským velmocenským zájmům.⁵²¹ Procesy byly založeny nejčastěji na porušení Zákona na ochranu lidově demokratické republiky (č. 231/1948 Sb.) a první hlavy zvláštní části trestního zákona č. 86/1950 Sb. Státní soud na jejich základě odsoudil od října 1948 do ledna 1953 na 27 000 osob. Celkově se za komunistického režimu v Československu podle odhadů stalo přibližně 230 000 osob oběťmi politických procesů a rozsudků bez soudu, z nichž 248 bylo ve vykonstruovaných procesech popraveno.⁵²² Narátoři, jako například Josef Blažek,⁵²³ kteří zažili dětství a dospívání v padesátých letech, často zmiňovali téma politických procesů, které je zastihly ve školních lavicích. Dana Linhartová, pozdější absolventka brněnské Janáčkovy akademie múzických umění i *Hochschule für Musik* v Basileji, při otázce na prožití dětství v Československu vzpomínala:

*„Když jsem šla do první třídy, tak to byl nejhorší stalinismus, to byly ty zinscenované procesy. Vzpomínám si, že naši poslouchali rádio – to, když byly procesy se Slánským a Horákovou. To jsem byla v první třídě. Něco jsem tak jako postřehla svým dětským rozumem a přišlo mi, že to mají naučené. To není možné, že něco takového dělají dobrovolně. Ale nevěděla jsem, teď vím, o co šlo. Rodiče se snažili, abych já něco neprozradila ve škole, protože byly průšvihy.“*⁵²⁴

Už z dětství si narátoři odnášeli poznatek, že co se smělo říkat doma, bylo na veřejnosti, ať již ve škole nebo při hraní si na ulici, tabu. Tato existence dvojího života – jednoho v úzkém rodinném kruhu a druhého mimo něj – vytvářela dva různé světy, ve kterých platila různá pravidla. Člověk si musel dávat pozor, aby kvůli svým názorům neskončil v hledáčku státní moci a všudypřítomné bezpečnosti. Jediné místo, kde se cítil bezpečně a mohl se otevřeně vyjadřovat, představovala nejbližší rodina a příbuzní, kterým věřil. Úsilí státu o nivelizaci společnosti, které začalo již bezprostředně po válce prostřednictvím přestavby vlastnických a pracovních vztahů (tj. zrušením soukromých podniků a malovýroby) a řízením mzdové politiky, se po zastrahujících monstrprocesech promítlo i do jednání českosloven-

521 Na jejich přípravě a provedení se podílely politické orgány (od ÚV KSČ až po krajské bezpečnostní komise), Státní bezpečnost a justice. Karel Kaplan uvádí, že tyto procesy působily „jako nejúčinnější zdroj psychózy strachu a vytvářely těživou atmosféru podezřívání, politické hysterie a „agentománie““. Viz KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 83.

522 Mezi nimi bylo i 12 prominentních členů komunistické strany, jako generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský, ale také právnička a poslankyně za Československou stranu národně socialistickou Mílada Horáková, jediná žena popravená za „velezradu a špionáž“ v celém Sověty ovládaném východním bloku. Více: KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 86.

523 Josef Blažek se narodil v roce 1937 v Brně-Tuřanech a již v mládí se stal členem Československé strany lidové. V roce 1978 emigroval s rodinou přes Vídeň do Německa, kde poté pracoval jako energetik pro firmu v Mnichově. Zapojoval se do činnosti různých českých exilových skupin, účastnil se pravidelných setkávání v bavorském Frankenu a díky četným kontaktům pomáhal převážet exilovou literaturu do Československa. Zpátky do České republiky se vrátil v roce 1993 a v současnosti žije v Praze.

524 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

ských občanů.⁵²⁵ Typická byla snaha nevybočovat z řady, „hledět si svého“ a názory na politiku či stranické vedení sdělovat jen nejbližším. Tehdejší stísněnou atmosféru spojenou s pocitem, že „něco není v pořádku“, si vybavovala většina narátorů.

6.2.1.4 Smrt Stalina a Gottwalda

Spolu s politickými procesy se zapsaly do kolektivní paměti občanů Československa také dvě, respektive tři události, k nimž došlo v roce 1953. Narátoři je zmiňovali v rozhovorech i v případech, že je sami nezažili, ale vyprávěli jim o nich jejich blízcí. Těmito zásadními okamžiky byly smrt generálního tajemníka ÚV KSSS Josefa Vissarionoviče Stalina 5. března 1953, smrt československého prezidenta Klementa Gottwalda o devět dnů později a měnová reforma v červnu. Stalinova smrt a následný pohřeb, pojatý jako velké a režírované divadlo hojně prezentované v mediích, se zapsaly do povědomí mnoha současníků. V Československu se s touto událostí zároveň pojila smrt prezidenta Klementa Gottwalda, který zemřel na neléčené aneurysma (výduť srdeční aorty) 14. března 1953 – jen tři dny po svém návratu z Moskvy, kde se účastnil Stalinova pohřbu. Gottwaldova smrt přišla v době krize režimu (jen tři měsíce předtím se konal proces se Slánským) a jeho pohřeb 19. března 1953 se, stejně jako ten Stalinův, změnil ve veřejné divadlo s cílem potvrdit a zachovat stávající kult osobnosti.⁵²⁶ Jednotlivci i celé instituce vyvěšovali vlajky na domech, pronášely se smuteční projevy, v rozhlasu se hrály prezidentovy oblíbené písně. V celém Československu byl vyhlášen pětiminutový smuteční klid, kdy se mělo stát a mlčet.⁵²⁷ Smrt Stalina a Gottwalda a jejich pohřby se při otázce na padesátá léta vybavily Heleně Medkové, absolventce AMU a učitelce hry na klavír, která později žila se svým manželem Ivanem Medkem ve vídeňském exilu:

525 Jak na základě statistik uvádí Karel Kaplan, stírání mzdových rozdílů vedlo k situaci, že 45 % všech dělníků pobíralo plat jen o 200 Kčs odchylný od celostátního průměru. Znamenalo to ve své podstatě zrušení rozdílů mezi kvalifikovanou a nekvalifikovanou pracovní silou. KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*, s. 134.

526 O jeho průběhu referovala všechna československá média v čele s Rudým právem a Československým rozhlasem. V Rudém právu z 19. 3. 1953 vyšel článek *Největší syn našeho lidu*, který Klementa Gottwalda popisoval jako největšího syna národa, jenž „*nám dal život*“. (Viz Rudé právo 33, 1953/78, s. 1). Ve stejném duchu o pohřbu informovala i ostatní média. K rakvi uložené ve Španělském sále Pražského hradu se přišly poklonit desetitisíce lidí včetně mnoha zahraničních delegací. O celkové situaci v Československu viz kolektivní monografie *Ústavu pro studium totalitních režimů*: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice 2014.

527 Více o Gottwaldově pohřbu například PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí Prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha 2003, nebo KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Praha 2009.

„Ale pamatuji si živě, že tedy v té první třídě umřel Stalin a umřel Gottwald a že jsem do školního rozhlasu musela říkat básničky [úsměv, pozn. autora].“⁵²⁸

Nebo Daně Linhartové:

„Když zemřel Stalin, to jsem byla v první třídě. [...] A bylo to taky hromadné. Ne, že bychom musely plakat, to ne. Ale pořád se hrálo něco smutečního a pořád se hrály ty písničky, které on miloval. A když jsem potom byla starší, tak už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku a že je to skoro blůh. A tenhle ten pocit nesvobody... Ač jsem sice žádnou jinou svobodu neznala, tak to se mnou pořád rostlo.“⁵²⁹

Tato narace, stejně jako většina z těch uvedených v této části kapitoly, sloužila jako zdůvodnění pozdějšího odchodu z Československa („už i jako dítě jsem cítila, že tohle není v pořádku“). V tomto případě vzpomínky narátorů na kult osobnosti obou státníků, který se projevil v masových akcích na jejich pohřbech, byly součástí životního postoje odsuzujícího komunistický systém.

6.2.1.5 Měnová reforma

Tvrzení, že ti, kdo zažili měnovou reformu, si dané období budou velmi dobře pamatovat, uvedené v článku Evžena Škňouřila,⁵³⁰ dokládá i rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, který od roku 1983 žije ve Švýcarsku.

„Já jsem se chtěl ještě vrátit [ve vyprávění, pozn. autora] na začátek k mé rodině. Můj děda a babička z máminy strany vlastnili docela velká pole a lesy. Po komunistickém převratu ve čtyřicátém osmém jim to všechno sebrali. Pak měli taky peníze v bance, a to jim taky sebrali, v přepočtu 1 : 50. [...] To jsem se dozvěděl od nich. Sebrali jim všechno. Zbyly jim jen nějaké peníze, dostali jen ten přepočet. A děda koupil šicí stroj [úsměv]! Z toho veškerého majetku, co měl, tak mu zůstal jenom šicí stroj! A ten daroval mojí mámě. Když ještě máma žila, tak jsme ho měli doma.“⁵³¹

Měnová reforma provedená 1. června 1953 se velmi citelně dotkla života všech československých občanů.⁵³² Podle ekonoma Pavla Kohouta tato reforma nebyla jen výměnou oběživa, ale především „tzv. repudiací dluhů neboli jednostranným od-

528 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

529 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

530 ŠKŇOUIŘIL, Evžen: *Koho nejvíce poškodila měnová reforma?* [online]. Dostupné z: http://finance.idnes.cz/koho-nejvice-poskodila-menova-reforma-dx3-/sporeni.aspx?c=A030526_120107_fi_osobni_zal [cit. 2017-02-28].

531 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

532 O měnové reformě viz PERNES, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008; JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1*. Hradec Králové 1992.

mítnutím závazků“,⁵³³ jež si Československo neslo ještě z předválečné doby. Ve skutečnosti šlo o státní bankrot, který byl vyřešen na úkor obyvatel.⁵³⁴ Těmito tvrdými opatřeními sice došlo k celkové stabilizaci hospodářství a ke zrušení přídělového systému a systému dvojích cen, ale za cenu pauperizace obyvatelstva a vypuknutí nepokojů na mnoha místech republiky.⁵³⁵

Měnová reforma, kolektivizace, znárodňování, politické procesy nebo budování kultu osobnosti – všechny tyto dějinné momenty spjaté s upevňováním komunistické diktatury se současníkům hluboce zapsaly do rodinné i osobní paměti. Rychlá a v řadě ohledů úplná změna společenských vztahů zasáhla každého obyvatele lidovědemokratické republiky. Pro vzpomínky narátorů, kteří toto zakladatelské období komunistického režimu v Československu zažili, jsou charakteristické obrazy zachycující ovzduší obav, nedůvěry k okolnímu světu a uzavření se do rodinného kruhu. I přes apel komunistického vedení, aby občané projevovali pravé „socialistické vlastenectví“, došlo k jevu, který popisuje etnolog Ladislav Holý v knize *Malý český člověk a skvělý český národ*⁵³⁶ – českoslovenští občané se postupně distancovali od vládnoucího režimu a státního aparátu. Míra jejich identifikace se státem byla velmi nízká.

6.2.2 Doba tání a šedesátá léta (1960–1968)

Změny, které způsobila Stalinova smrt a následná kritika jeho kultu osobnosti ze strany generálního tajemníka Nikity Chruščova,⁵³⁷ vedly k postupnému uvolňování komunistického režimu a k opouštění praktik stalinismu v celém východním bloku, včetně Československa. Spolu s Chruščovovou kritikou na české a slovenské

533 KOHOUT, Pavel: *Měnová reforma 1953. Československo vs. Velká Británie* [online]. Dostupné z: <https://nazory.aktualne.cz/komentare/menova-reforma-1953-ceskoslovensko-versus-britanie/r~i:article:781392/> [cit. 2022-03-03].

534 Zprávy o chystané reformě, které se šířily během jara mezi obyvateli, rozhodně popřel sám prezident Antonín Zápotocký v rozhlasovém projevu koncem května. Nicméně hned dva dny nato přestaly staré mince a bankovky platit. Vedle jejich nevýhodné výměny za bankovky nové (v poměru až 1 : 50), které byly již předem vytištěny v Sovětském svazu, byly anulovány vklady u bankovních domů, pojistky i cenné papíry vázané při měnové reformě z roku 1945 (tzv. vázané vklady). PERNES, J.: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*, s. 89.

535 Největší spontánní vystoupení proti reformě se uskutečnilo v Plzni, kde došlo hned 1. 6. 1953 k mnohatisícové demonstraci. Protesty, které zachvátily celé město, byly pro československou vládu krajně nepříjemné především proto, že vypukly v závodech V. I. Lenina (dnes Škoda Plzeň) mezi místními dělníky, tedy proletariátem, který měl být hlavní oporou komunistického režimu. Ozbrojeným a pořádkovým složkám se podařilo situaci dostat pod kontrolu až v pozdních hodinách. Tamtéž, s. 91.

536 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 21–55.

537 Přelomový Chruščovův projev: *Kult osobnosti a jeho důsledky* byl přednesen na XX. sjezdu KSSS koncem února roku 1956. Celý text dokumentu viz publikace: VESELÝ, Zdeněk: *Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990)*. Praha 2001, s. 269–278.

představitel moci silně zapůsobilo maďarské povstání, které vypuklo 23. října 1956 po demonstraci svolané Petöfiho kroužkem na podporu polských dělníků vězňených v důsledku události v Poznani.⁵³⁸ Francouzská historička zabývající se moderními československými dějinami Muriel Blaive uvádí v knize *Promarněná příležitost*,⁵³⁹ že se Češi a Slováci po nacistických represích, odsunu německého obyvatelstva a stabilizování hospodářské situace začátkem druhé poloviny 20. století, s režimem smířila. Nicméně Zdeněk Mlynář tento stav popsal ve svých pamětech následovně: „*To, co se mi tehdy jevilo jako souhlasné přijetí poměrů, bylo mnohdy ve skutečnosti jen rezignací lidí, unavených léty stalinského násilí. Když po roce 1956 toto násilí polevilo, lidé to uvítali a vynaložili všechno své úsilí, aby si zařídili lépe svůj soukromý život. To, co se jevilo jako poklidná idyla, bylo mnohdy východiskem z nouze.*“⁵⁴⁰

Situace v zemi se ale přece jen proměnila, o čemž svědčily i vzpomínky narátorů. V šedesátých letech docházelo v kultuře k postupnému ubývání cenzorských zásahů, přibývalo naopak volání po autorské svobodě, o slovo se přihlásila nová vlna ve filmu i divadle. Prezident republiky vyhlásil rozsáhlé amnestie pro politické vězně a činnost zahájila tzv. Barákova komise, která měla přezkoumat oprávněnost politických procesů a rehabilitovat jejich oběti.⁵⁴¹ I přesto, že funkci prezidenta a zároveň generálního tajemníka komunistické strany zastával Antonín Novotný, který patřil ke konzervativnímu křídlu strany, se ke slovu stále více dostávali komunisté nespokojení se stranickým vedením, s nejasnými výsledky rehabilitačních komisí i s nadále neuspokojivou ekonomickou situací v zemi. Stále silněji se ozývaly hlasy volající po liberalizaci a revizi stávající politické praxe.

Šedesátá léta v Československu byla ve vzpomínkách účastníků posrpnové exilové vlny prezentována přesně ve výše popsaném duchu – jako doba postupného uvolňování poměrů v zemi, jako tání tuhého totalitního režimu. Zajímavé ovšem je, že z tohoto obrazu „předjaří“, jak tuto dobu nazval v rozhovoru Karel Kukal, nevystupovaly žádné významnější události, které by narátoři měli potřebu dále rozvádět. Celá dekáda šedesátých let se ve vyprávění téměř všech pamětníků jevila jako „zlatý věk“, spojený s mládím a postupným nabýváním různých svobod. Ať

538 Jak vzpomínal Zdeněk Mlynář působící tehdy jako vědecký aspirant na Československé akademii věd: „*My, komunisté, jsme tehdy měli strach. Nevím samozřejmě, do jaké míry to platí pro konkrétní jednotlivce, kteří pak časem představovali v KSČ proud reformních komunistů, ale já osobně bych lhal, kdybych dnes tvrdil, že mě tehdy zajímaly jen obecně politické a ideologické problémy tzv. maďarských událostí. Neboť kromě těchto problémů tu byla docela konkrétní představa davu, který lynčuje a věší komunisty na kandelábr.*“ Jak následně v knize dodává, byl to strach, který pomohl Antonínu Novotnému, od roku 1953 prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ, pacifikovat kritický proud uvnitř strany, který se snažil o revizi stranické politiky v souvislosti s Chruščovovou kritikou. Viz MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 78.

539 BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.

540 MLYNÁŘ, Z.: *Mráz přichází z Kremle*, s. 96.

541 Komise byla pojmenovaná podle Rudolfa Baráka, ministra vnitra a náměstka předsedy vlády. Více KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha 2008, s. 11–15.

již se jednalo o možnost cestování na Západ, čtení dříve zakázaných spisovatelů, či získání lepší pracovní pozice. Například Přemysl Janýr mladší, který se narodil po válce, ve svých vzpomínkách na šedesátá léta spojoval tehdejší pozitivní atmosféru s politickým uvolněním a současně se svým mládím:

„Dneska bych řekl, že se slzou v oku [úsmev]. To byla taková ta šťastná léta, řekl bych. Ted' nevím, jestli jenom mně osobně, ale mně osobně samozřejmě taky, protože to je holt věk od těch 15 do 18, 19 let, že? Ale myslím, že to obecně byla taková šťastná léta...“⁵⁴²

Na liberalizační proces v komunistické straně a celé zemi vzpomínala i Helena Medková, jejíž rodina se ale stavěla ke změnám rezervovaně:

„V kultuře se dělo cosi už od těch šedesátých let. [...] Takže ta naděje byla velká. Když je člověk mladý, tak mu svět připadá krásný. [...] My jsme vnímali od poloviny šedesátých let tohle uvolnění. Mohlo se o leccem psát. Ale oficiálně se prezentovalo, že ve straně přijdou teď k moci ty zdravější nebo modernější síly. Strana se obnoví a naše socialistická společnost... Že budeme ten socialismus budovat lépe. S tímhle jsme se nijak neidentifikovali, to rozhodně ne.“⁵⁴³

Oproti letům padesátým, kdy se z osobní paměti vynořují příběhy popisující konkrétní události vztahené k ústrkům, perzekucím i k osobním tragédiím způsobeným zásahem totalitní moci, šedesátá léta k podobným vyprávěním narátory nepodněcovala. Nic podobného příběhům znárodnění či kolektivizace, uchovaným v rodinné paměti, se při vzpomínání na šedesátá léta neobjevovalo. Životní příběhy se ve většině případů rychle přesunuly k tématu pražského jara a následné okupaci Československa vojsky Varšavské smlouvy. Například Stanislav Kráčmer, kterému v době pražského jara nebylo více než třináct let a který odešel do Švýcarska v roce 1983, uvedl:

„Samozřejmě se doma mluvilo o politice a bylo cítit uvolnění v polovině šedesátých let. Pak přišel šedesátý osmý a my jsme byli se sestrou – já mám ještě sestru – a s matkou v Budapešti toho 21. srpna 1968. Pro mě to byl strašný šok.“⁵⁴⁴

Nabízí se otázka, proč je tato „doba tání“ ve vzpomínkách pamětníků zmiňována jen okrajově a téměř vždy v souvislosti s pražským jarem a jeho násilným ukončením.⁵⁴⁵ Dle mého názoru je to způsobeno dvěma faktory. Předně proces

542 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

543 Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

544 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 15. 8. 2014.

545 Výjimku představoval pouze rozhovor s Ludvíkem Kavínem, který byl tehdy studentem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a který popsal nejen atmosféru na fakultě, ale i událost, která jej sblížila s pozdějším disidentem Jaroslavem Šabatou. Tato část vyprávění byla v životním příběhu pana Kavína klíčová, protože právě setkání s Jaroslavem Šabatou na Filozofické fakultě významně ovlivnilo jeho budoucí směřování (příklon k reformnímu křídlu KSČ, účast v brněnském disidentském hnutí během normalizace a podpis Charty 77) a byla klíčová pro celé životopisné vyprávění. Viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 20. 9. 2013.

uvolňování, reforem a hledání „vlastní cesty k socialismu“ vygradoval právě během pražského jara, kdy byl do čela ÚV KSČ zvolen Alexander Dubček, s nímž se k moci dostali reformní komunisté. Všechny události, které potom následovaly, včetně vpádu vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968, jako by překryly v paměti narátorů všechny předchozí roky. Ostatně obsazení Československa armádami pěti „spřátelených států“ většinou narátorů zásadním způsobem změnilo život. Zadušení pražského jara a odchod do Rakouska nebo Švýcarska byly oněmi zlomovými životními událostmi, které formovaly další vyprávění narátorů.⁵⁴⁶ Druhým faktorem je struktura samotného výzkumu, jehož předmětem je český posrpnový exil. Již během seznamování narátorů s tématem badatelského projektu, jímž bylo porovnání českého exilu ve Švýcarsku a Rakousku po roce 1968, bylo zřejmé, kterým směrem se ubírá zájem badatele. Rozhovorům s jednotlivými narátory vždy předcházelo představení projektu a tušený zájem tazatele tak ovlivňoval jejich výslednou podobu. V některých případech měli narátoři tendenci se zaměřit na to, o čem předpokládali, že je pro výzkum podstatné. Příběhy, o kterých se domnívali, že nesměřují k tématu práce, více nerozebírali, a to ani v případech, kdy byli o vyprávění požádáni. Na druhou stranu jsem si vědom faktu, který vyplynul z pozdější analýzy rozhovorů, totiž že i mnou nevhodně položená otázka téma šedesátých let z rozhovoru vytěsnila. Abych zjistil, do jaké míry byla dominance pražského jara a jeho násilného potlačení ve vzpomínkách na šedesátá léta zapříčiněna nevhodně zvolenou strukturou rozhovoru, provedl jsem i analýzu orálněhistorických pramenů nahraných badatelskými týmy v České republice a v Rakousku.⁵⁴⁷ Vyplynul z ní zajímavý jev. I přesto, že rozhovory nebyly strukturované a narátoři byli vyzváni, aby volně vyprávěli, jejich životopisná vyprávění se po několika minutách – po popisu dětství, studiu a zaměstnání – přesunula k roku 1968, pražskému jaru a invazi. Bylo patrné, jak hluboce tyto události ovlivnily životy všech občanů Československa – těch, kteří ve vlasti zůstali, i těch, kteří ji opustili. Dokládá to i naprostá většina rozhovorů prezentovaných v této práci.

546 PORTELLI, A.: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories*, s. 21.

547 Jednalo se o rozhovory z digitálního archivu COHA nahrané v rámci projektu Česko-rakouské souvislosti pražského jara (například: Rozhovor s Michalem Lionem vedl Lukáš Valeš, 8. 5. 2008. Sbíрка Česko-rakouské souvislosti pražského jara. Digitální sbírky COH ÚSD AV ČR). Dále rozhovory z Audiovizuálního archivu Technického muzea ve Vídni nahrané v rámci projektu MenschenLeben. Lebensgeschichtliche Interviews in Österreich (Rozhovor s Petrem Cejnarem, vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009, Sbíрка Österreichische Mediathek). Více viz *Österreichische Mediathek: MenschenLeben* [online]. Dostupné z: http://www.mediathek.at/ueber_die_mediathek/wissenschaftliche_projekte/aktuelle_projekte/menschenleben/#c1 [cit. 2017-04-12].

6.2.3 Československo vzdálené (1968–1989)

Jakmile se rozhovory s narátory stočily k jejich životu v exilu po srpnových událostech roku 1968, objevovalo se v nich Československo vždy v několika rovinách. První skupinu vzpomínek představovaly ty, které byly spojeny s pocity ztráty a s nostalgií. Československo bylo zpočátku pro některé z narátorů zemí jejich kořenů, kde stále žili příbuzní a řada přátel. Československá republika pro bývalé uprchlíky v začátcích integračního procesu v hostitelských zemích znamenala především ztracený domov. Spolu s tím, jak se narátoři čím dál více sžívali s novým prostředím, se ovšem náhled na „mateřskou zemi“ měnil a z jejich paměti se během rozhovorů vynořovaly příběhy popisující více Husákovo „znormalizované“ Československo než bývalou vlast. Do této druhé kategorie spadaly vzpomínky a s nimi spojené narace, které zdůrazňovaly totalitní charakter státu ovládaného komunistickou stranou, ať již se jednalo o obrazy úřednické šikany při tzv. upravování vztahu,⁵⁴⁸ nebo o aktivity Státní bezpečnosti, které vyvolávaly strach a zasévaly nedůvěru mezi českými exulanty.⁵⁴⁹ Československo sedmdesátých a osmdesátých let se v přibězích změnilo ve stát, kam se uprchlíci nejprve nemohli a s přibývajícím léty strávenými v zahraničí již ani nechtěli vrátit.

6.2.3.1 Nostalgie, strach a bezčasí

Začátky života v exilu byly pro mnohé náročnou životní zkouškou. Země, která se nacházela pro uprchlíky žijící v Rakousku nebo Švýcarsku jen několik hodin jízdy autem, zavřela po Husákově nástupu do čela komunistické strany neprodyšně své hranice a ty, kteří emigrovali, odsoudila v nepřítomnosti často i k několikaletým trestům vězení. Právě nemožnost se do země vrátit a znovu vidět své přátele a příbuzné vyvolávala v mnohých o to větší stesk po domově a v prvních měsících a letech života v exilu touhu po návratu. Režisérka Zuzana Brejchová vzpomínala:

„A pak když se naši rozhodli, že utečeme, tak jsem nechtěla. Já jsem byla strašně nešťastná a mně se nechtělo. Já jsem dlouhá léta, hlavně ty první roky, chodila na Franz-Josefs-Bahnhof. To bylo to nádraží, dnes už je zbourané, kam příježděla Vindobona a kam jsme my taky přijeli toho 18. října. A dívala jsem se na vlaky, jak jezdí, a nejradši bych si sedla na vlak a jela taky.“⁵⁵⁰

548 Na základě Směrnice o úpravě právních vztahů Československé socialistické republiky k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů, si mohli českoslovenští občané pobývající v zahraničí nepovoleně „upravit poměr“ k ČSSR. Více v následující kapitole (6.2.4 Postoj ČSSR k „emigrantům“). Z odborných publikací viz např. TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 15–24.

549 Více SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 158–179.

550 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Naprostá většina uprchlíků byla přesvědčena, že se do vlasti již nikdy nevrátí, a řadu z nich tak provázely v prvních letech života v exilu pocity ztráty a stesku po domově. Československo se proměnilo v představách některých exulantů – a to nejen těch, kteří měli problémy s adaptací na nové prostředí – v ne sice ideální, zato ale v zemi, ke které začali pociťovat silné citové pouto. Politická situace a probíhající normalizace poměrů se v tomto světle jevily jako málo podstatné. Někteří z nich se skutečně vrátili zpět do Československa za rodinou a známým prostředím díky prezidentským amnestiím, ale šlo o zlomek účastníků posrpnového exilu. Potvrzují to i prameny Státní bezpečnosti: „*Celkem se od 1. ledna 1969 do 31. prosince 1970 z emigrace vrátilo 3 723 osob, většinou těch, které měly v zahraničí potíže s pracovním zařazením pro svou nízkou kvalifikaci. U některých byl návrat motivován rodinnými vztahy a jen v ojedinělých případech byla důvodem touha po vlasti.*“⁵⁵¹ Z uvedeného vyplývá, že nostalgie a stesk po domově nepředstavovaly hlavní důvody k návratu. Vraceli se především ti, kteří z nejrůznějších důvodů nenalezli v zahraničí adekvátní uplatnění.

Pro ty, kteří v exilu zůstali, se identifikování s původní vlastí stávalo stále obtížnější. Poté, co byl Alexander Dubček nucen odstoupit z vedení strany, započalo nové stranické vedení s velkou intenzitou provádět tzv. konsolidaci poměrů. Cesta reformem byla zcela opuštěna a KSČ obnovila svoji vedoucí úlohu jak ve státních orgánech a složkách Národní fronty, tak v celé společnosti. Ve straně samotné začaly čistky po zářijovém jednání ÚV KSČ (25.–29. září 1969), na němž bylo rozhodnuto o výměně stranických legitimací a došlo rovněž k prvnímu vylučování „pravicoých revizionistů“. V lednu 1970 začaly zasedat prověřkové komise a vylučovat členy strany, kteří se účastnili reformního procesu nebo nesouhlasili s nastupující normalizací. Necelý rok poté se již hlavním dokumentem určujícím vývoj v zemi stal, kromě tzv. Moskevského protokolu, i stranický dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*,⁵⁵² který stanovoval závazný výklad „krizového vývoje“ v roce 1968. Vpád vojsk Varšavské smlouvy byl prezentován jako bratrská pomoc proti probíhající kontrarevoluci. Narátoři, kteří opouštěli Československo až v sedmdesátých letech, popisovali počátek tohoto desetiletí jako „dobu temna“, kdy ve společnosti opět naplno zavládl strach.⁵⁵³ Disident a pozdější signatář Charty 77 Ludvík Kavín charakterizoval atmosféru první poloviny sedmdesátých let následovně:

551 HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů*. Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb 9, 2002/1, s. 282.

552 Dokument *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ* byl schválen na plénním zasedání ÚV KSČ 11. 12. 1970 a stal se hlavní normou pro výklad událostí roku 1968.

553 Například malíř Ondřej Kohout se v rozhovoru takto zmínil o atmosféře na střední škole. Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013.

„[Lidé, pozn. autora] se báli následků, pokud by se chovali nějakým způsobem nekonformně proti režimu. V roce 1971 před volbami byla ta hlavní vlna „zavíraček“. Lidé byli zavírání i do roku 1969, ale to bylo lokálně. Na podzim v roce 1971 to ale byla hodně velká vlna těch „zavíraček“. Největší vlna strachu byla právě v letech 1971 až 1974. To byla doba, kdy hodně lidí, kteří odporovali okupaci a uvažovali o tom, že by demokratizace země měla dále pokračovat, bylo ve vězení. Takže to byla z mého hlediska skutečně nejhorší doba strachu, až skutečně teroru, v té zemi.“⁵⁵⁴

Slova Ludvíka Kavína potvrdily i výsledky voleb do zastupitelských orgánů Československa uskutečněné 26. a 27. listopadu 1971. Jednalo se o první volby od srpnové invaze a skončily jasným vítězstvím jednotné kandidátky Národní fronty.⁵⁵⁵ Voleb se přitom zúčastnilo 99,45 % voličů, což představovalo velký úspěch pro normalizační vedení. Občanská společnost rezignovala a ti, kteří vyzývali k bojkotu voleb – jako filozof Ladislav Hejdánek – skončili ve vězení.⁵⁵⁶ Ve svém dopise Gustávu Husákovi 8. dubna 1975 napsal Václav Havel, že společnost byla „zkonsolidovaná“ jen zdánlivě, neboť lidi poháněl v jejich jednání oportunismus nebo strach. „Jde tu o strach v hlubším, řekl bych v etickém smyslu: totiž o více nebo méně vědomou participaci na kolektivním vědomí trvalého a všudypřítomného ohrožení; o starost o to, co je nebo mohlo by být ohroženo.“⁵⁵⁷

Zmaření nadějí pražského jara, deziluze z kroků československé politické reprezentace a strach vedly mnoho lidí k útěku do privátní sféry. To vyhovovalo normalizačnímu vedení, které se snažilo zvýšením životní úrovně obyvatelstva dosáhnout jeho souhlasu s politikou vycházející vstříc sovětským představám. Podle Ladislava Holého toto „prosazení hmotného blahobytu jako symbolu životního naplnění přineslo komunistickému systému v Československu pozoruhodnou stabilitu“.⁵⁵⁸ Stabilita byla vykoupena za cenu stagnace občanské společnosti. I historik Pavel Kosatík vzpomínal v knize popisující významné momenty v dějinách Československa, jak zvláštní čas to byl: „[...] jídla byl dostatek a práce málo, možnosti žádné, takže starosti jakbysmet. [...] Člověku odnikud nehrozilo nebezpečí, tak jako nic nehrozí tomu, který je uvnitřně mrtvý. Smrt je bezpečná.“⁵⁵⁹ Václav Havel stejně jako mnozí další charakterizoval sedmdesátá léta jako podivné „bezčasí“, kdy jednotlivé roky splývaly v „nor-

554 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 19. 4. 2015.

555 Například pro kandidáty Národní fronty na poslance Sněmovny lidu Federálního shromáždění hlasovalo 99,77 % voličů. O volbách roku 1971 viz *Zpráva Ústředí volební komise Národní fronty*. In: Rudé právo 52, 29. listopad 1971, s. 1.

556 O volbách v roce 1971 a opozičních proudech v Československu viz OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011, s. 50–63.

557 HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. 8. 4. 1975 [online]. Dostupné z: https://www.vaclavhavel.cz/docs/tz_knvh_40_let_od_dopisu_gh_vh.pdf [cit. 2022-03-03].

558 Holý, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 34.

559 KOSATÍK, Pavel: *České okamžiky*. Praha 2011, s. 239.

malizační šedi“.⁵⁶⁰ Československo bylo opět pevně součástí východního bloku, „chráněného“ železnou oponou, a třebaže bylo pro Čechy v Rakousku a Švýcarsku geograficky blízko, v míře identifikace jim bylo vzdálenější než v předchozí době. Postoj strany a vlády k československým občanům žijícím v zahraničí a aktivity Státní bezpečnosti mezi krajany v sedmdesátých letech toto přesvědčení a emoce v bývalých uprchlících jen podporovaly.

6.2.4 Postoj ČSSR k „emigrantům“

Odchod kvalifikovaných pracovních sil do zahraničí – především těch osob, které pracovaly v klíčových státních odvětvích a disponovaly státním či obchodním tajemstvím – normalizační vedení znepokojovalo a byl pro komunistický režim „zásadně nežádoucí“.⁵⁶¹ Emigraci se proto zabývaly federální ministerstvo vnitra a příslušné složky Státní bezpečnosti, ministerstvo zahraničí a samozřejmě též předsednictvo ÚV KSČ. Nepolevující proud lidí opouštějících Československo přiměl i nově zvoleného prvního tajemníka na zasedání předsednictva ÚV KSČ v září 1969 k projevu, ve kterém poukazoval na údajně nepřátelské aktivity emigrace a volal po uzavření československých hranic, protože „*nie sú korzo, aby sa tu voľakto prechádzal!*“⁵⁶² A hranice se v říjnu 1969 skutečně uzavřely. Půlroku nato změnila společná vyhláška ministerstva vnitra a zahraničí č. 44/1970 Sb. předpisy pro vydávání cestovních dokladů. Počet cest do zahraničí poté výrazně poklesl. Podle podkladové zprávy ministerstva vnitra předložené vládě vycestovalo do zahraničí v roce 1971 jen 51 659 československých občanů, přičemž v tomto čísle byly zahrnuty i služební cesty.⁵⁶³

Došlo rovněž k přehodnocení vztahu k posrpnovým uprchlíkům. Návrat „starých pořádků“ byl podle Jana Hanzlíka zjevný z použitého slovníku v Informativní zprávě o bezpečnostní situaci v zemi v roce 1969 sepsané v květnu následujícího roku. „*Zpráva je už zase plná ‚působení nepřátelských sil‘, ‚infiltrací antikomunistických názorů‘ či ‚antisocialistických a pravicových sil‘. Jako jedno z největších nebezpečí pro stát je označena posrpnová emigrace, která slouží zahraničním nepřátelským centřům [...] jako zdroj velmi cenných informací o utajovaných skutečnostech.*“⁵⁶⁴ Komunistický režim po nezdaru prezidentských amnestií v sedmdesátých letech opět začal považovat

560 HAVEL, Václav: *Projev k demonstrantům*. Praha 22. 11. 1989 [online]. Dostupné z: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=919_projevy.html&typ=HTML [cit. 2017-07-31].

561 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 6.

562 Tamtéž, s. 7.

563 Tamtéž, s. 10. V roce 1970 byl přitom počet povolených cest do zahraničí 275 176. Toto číslo navíc představovalo necelou polovinu počtu cest povolených v roce 1969! Viz HANZLÍK, J.: *Československá emigrace*, s. 283.

564 Tamtéž, s. 280.

své bývalé občany žijící na Západě za potenciální hrozbu a podle toho k nim přistupoval. Aby zabránil dalším emigracím, byly cesty Čechů a Slováků do kapitalistické ciziny výrazně omezovány, k zamítnutí žádosti o vydání pasu docházelo často jen na základě zdůvodnění, že „cesta nebyla v souladu se státními zájmy“. Případným „navrátilcům“ hrozilo až pětileté vězení. Ty, kteří se vrátit odmítali, označovala propaganda za prospěcháře bez jakékoliv národního cítění a komunistický režim se proti nim snažil nepřátelsky vystupovat při jakékoli příležitosti.⁵⁶⁵ Jan Hanzlík k tomu ve své studii napsal: „*Režim proto emigranty trestal alespoň tím, že znemožňoval jejich příbuzným žijícím v Československu návštěvy u nich. V případě, že emigrant získal občanství hostitelské země a chtěl navštívit Československo, nebylo mu zpravidla uděleno vízum.*“⁵⁶⁶ Řadě bývalých uprchlíků, mezi něž patřili i narátoři účastníci se výzkumu, nebylo povoleno zemi navštívit dokonce ani na pohřeb svých rodičů. Jiní exulanti museli zase svést boj se státním aparátem, aby došlo ke sloučení rodiny.

Mediálně nejznámějším se stal případ manželů Pořízkových z Prostějova, kteří v roce 1968 emigrovali do Švédska, ale tehdy tříletou dceru nechali doma u svých rodičů. Protože úřady jim odmítaly dceru vydat, i přes petici s mnoha tisíci podpisy a přímluvu švédské vlády, pokusila se Anna Pořízková ji dostat ze země na vlastní pěst za pomoci dvou švédských pilotů. Státní bezpečnost ovšem rodinu sledovala a posádku ihned po přistání zadržela. Piloti skončili na rok ve vězení a Anna mohla s dcerou Pavlínou, která se později stala slavnou modelkou, opustit Československo až v roce 1974. Historik Prokop Tomek, který se tématem slučováním rodin zabýval, poukazuje na to, že po roce 1970 se „*děti a rodiny znovu staly na další dvě desetiletí rukojmími režimu*“.⁵⁶⁷ Obdobný boj musela svést i narátorka Zdena Kasparová, která žila ve Vídni, kam přijela v létě 1968 za prací ke svým příbuzným. S manželem byla domluvená, že za ní s dcerou přijede po svých promócích, které ovšem byly v listopadu 1969.

„[...] a v říjnu zavřeli hranice. A oni zůstali tam a já zůstala tady. *Takže prvního půl roku na mě dávali všichni pozor, abych si něco neudělala, protože jsem z toho byla úplně vyřízená. Tenkrát jsem chtěla jít zpátky a ta moje teta do mě pořád hučela: ‚Oni tě zavrou a nebudeš moct dělat tvoje povolání. Přece nemůžeš jít zpátky. Pojď, zkusíme, aby se sem dostala Vladka.‘ A pak si můj muž našel jinou ženu, a to už bylo úplně ‚vyvěšený‘. Nebylo to lehké, to si nemyslete. A ještě když jsem ji v roce 1973 viděla v Rumunsku a pak až v roce 1974. V tom roce 1973 jsem 14 dní v tom Rumunsku jenom brečela. Od rána až do večera. Ona se mnou nemohla bydlet, bydlela na privátním ubytování. Přes den jsme se viděly, ona se mnou šla do hotelu a já jsem pořád řvala. A ona se pořád ptala: ‚Proč pláčeš?‘ Já jsem ji nemohla říct, že ona jede do Prahy a já jedu do Vídně. Maminka říkala: ‚Proboha tě prosím, neříkej jí to!‘ A teď jsem viděla, že*

565 O dezinformačních kampaních vedených proti československému exilu viz BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 116.

566 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 9.

567 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 17.

*to dítě bylo úplně psychicky vyřízené. Ona tam potom pořád lítala a hledala mě, ony tam byly na tři neděle.*⁵⁶⁸

Dceru se nakonec podařilo narátorčině matce po opakovaných žádostech a s finančním příspěvím („*maminka dala peníze nějakým vyšším úředníkům, co o tom rozhodovali*“)⁵⁶⁹ dostat do Rakouska v září 1974. Po dlouhých šesti letech. Od té doby žijí matka s dcerou v Rakousku, ale na prožité události nikdy nezapomněly. Pro Zdenu Kasparovou byl boj o dceru v jejím životopisném vyprávění klíčovou událostí. Je pochopitelné, že Československo, jehož vedení považovalo „emigranty“ za hrozbu a podle této premisy vůči nim státní aparát postupoval, nebylo zemí, která by poskytovala příliš prostoru pro to, aby se s ní bývali uprchlíci identifikovali, nebo která by v nich vyvolávala národní hrdost. Vedle toho je třeba zohlednit také aktivity Státní bezpečnosti, která měla například ve Vídni od roku 1949 svoji rezidenturu,⁵⁷⁰ a síť agentů existovala rovněž ve Švýcarsku.⁵⁷¹

6.2.4.1 Aktivity Státní bezpečnosti „proti ideodiverzním centrům“

V rámci tzv. konsolidace poměrů, a především se vznikem federativního uspořádání státu,⁵⁷² došlo k reorganizaci Státní bezpečnosti. Byly provedeny personální změny v jejím sboru a navýšen jeho stav.⁵⁷³ Státní bezpečnost následně od sedmdesátých let zintenzivnila své aktivity orientované na zahraničí a československý exil. Ostatně boj proti tzv. ideodiverzním centrům, jak Státní bezpečnost označovala jednotlivé exilové skupiny, patřil k hlavním činnostem rozvědky.⁵⁷⁴ Jednou z je-

568 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

569 Tamtéž.

570 O činnosti vídeňské rezidentury viz ONDRA, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čsl. rozvědné služby v letech 1945–1955*. Magisterská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity 2014 [online]. Dostupné z <https://theses.cz/id/ds8p5k> [cit. 2017-07-13].

571 O špionážní činnosti československé tajné služby ve Švýcarsku se zmiňují švýcarské archivní prameny. Viz SBB, E7175B Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge, sg. 255.2. Důkazy ale nalezneme i v Archivu bezpečnostních složek. Např. ABS, fond: Velitelství Státní bezpečnosti Praha, sg. 310-67-13, Zpráva o situaci a poměrech mezi novými čsl. emigranty ve Švýcarsku a NSR.

572 Od 1. 1. 1969 vedle dvou republikových vzniklo i federální ministerstvo vnitra.

573 V době svého rozpuštění v roce 1990 měla StB přes 12 000 členů. Historik Jiří Žáček odhadoval jejich počet dokonce mezi 15 000–17 000. Viz *Rozhovor o StB. Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků?* [online]. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287/> [cit. 2017-07-13].

574 Po reorganizaci v roce 1974 se „ideodiverzními centry“ zabývalo 2. oddělení IV. odboru X. správy FMV. Mezi tato centra vedle exilových periodik, v čele s Tigrídovým *Svědectvím* a Pelikánovými *Listy*, náležela i československá redakce Rádia svobodná Evropa, které bylo pro komunistický režim v Československu „nepřítel číslo 1“. Již od své první relace 1. 5. 1951 bylo jeho vysílání po pár minutách rušeno, československá redakce byla několikrát infiltrována agenty StB (včetně nejznámějšího Pavla

jích primárních snah bylo znemožnit spolupráci mezi exilovými vlnami z let 1948 a 1968. K tomuto cíli vypracovalo její vedení sérií tzv. aktivních opatření. Mezi ně patřilo především šíření dezinformací a také různé vlivové akce (například organizování demonstrací v zahraničí), které měly snižovat politický význam exilu, narušovat jeho jednotu a v očích domácí veřejnosti jej diskreditovat. V sedmdesátých letech přitom došlo ke kvalitativní změně těchto akcí. Přestaly viditelné zákroky, takové jako například únos sociálního demokrata Bohumila Laušmana z Rakouska, a začaly být prováděny akce metodologicky propracovanější, které měly především psychologický dopad. Dle názoru odborníků byly oproti předchozím aktivitám „daleko nebezpečnější se silným dopadem na negativní vnímání exulantů v České republice“.⁵⁷⁵

Úspěšná byla Státní bezpečnost zvláště při vnášení rozkolu a vytváření nedůvěry mezi jednotlivými exilovými skupinami a jejich členy, a to jak v Rakousku, tak ve Švýcarsku. Řada posrpnových uprchlíků se zpočátku ze strachu před agenty Státní bezpečnost vůbec nezapojovala do krajanských spolků a mnozí z nich nenavázali kontakty s českou menšinou po řadu let. O aktivitách Státní bezpečnost v obou státech pojednávají studie několika českých a rakouských historiků⁵⁷⁶ i četné prameny uložené v Archivu bezpečnostních složek.⁵⁷⁷ Nalezl jsem v nich podrobný popis českých spolků s adresami jejich členů, fotografie ze sledování vybraných osob a zprávy agentů o činnosti významných exulantů.

Mezi tyto osoby patřil i jeden z předních sociálních demokratů Přemysl Janýr st., který se během pražského jara stal členem přípravného výboru na obnovu Československé sociální demokracie a od října 1968 pobýval v exilu ve Vídni. Zde se spojil s rakouskou sociální demokracií (SPÖ) a měl dobré kontakty s jejími čelnými představiteli, včetně pozdějšího rakouského kancléře Bruna Kreiského. Především funkcionáře politických stran, kteří se uchýlili do zahraničí, považovala Státní bezpečnost za mimořádně důležité (a nebezpečné) a věnovala jim proto značnou pozornost. O sledování Přemysla Janýra vypovídá mnohasetstránkový

Minaříka) a StB plánovala i teroristický útok na jeho redaktory. Více SCHOVÁNEK, R.: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*, s. 161.

575 BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 119.

576 O vídeňské rezidentuře čs. rozvědky již zmíněný ONDRA, H.: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čl. rozvědné služby v letech 1945–1955*; dále studie STÁTNÍK, D.: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války*, s. 487–518; HALLAMA, Peter: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010, s. 155–186; TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*, s. 361–370.

577 Osobně jsem pracoval s podsazky (registrační číslo 47390/110, 81276/107 a 12613/320) I. správy SNB a dále s objektovými svazky OB-1933 (Ideodiverzní centra), OB-1766 (Emigrace), OB-431 (Navrátilci).

svazek DEMOKRAT,⁵⁷⁸ který na něho vedla hlavní správa rozvědky. Pod jejím dohledem byl neustále od počátku svého pobytu v Rakousku až do pádu československého komunistického režimu. Poslední zpráva je dokonce z 25. listopadu 1989, kdy již v Praze a celé zemi probíhala týden sametová revoluce. Podle tzv. součinnostního plánu, schváleného pplk. Josefem Benešem, bylo třeba „využít materiálů ke kompromitaci Janýra, eliminovat jeho činnost a kanály spojení“⁵⁷⁹ a počítalo se i s návrhem postupu na rok 1990. Státní bezpečnost vzhledem ke své agenturní síti⁵⁸⁰ disponovala podrobnými informacemi o Janýrově činnosti, jeho postojích i plánech do budoucnosti.

Sám Přemysl Janýr pracoval nejprve jako asistent parlamentního klubu SPÖ a od roku 1979 působil v tiskovém odboru Úřadu spolkového kancléře Bruna Kreiského. Založil a poté vedl Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku a do roku 1980 byl rovněž členem ústředního výkonného výboru Československé sociálně demokratické strany v exilu. I přes všechny jeho exilové aktivity se Státní bezpečnosti podařilo vyvolat v exilových kruzích podezření, že Janýr náleží ke spolupracovníkům československých tajných služeb. Nedůvěra vůči němu se poté objevila dokonce i mezi členy německé sociální demokracie (SDP); podle zprávy tajného spolupracovníka měl o Janýrovi prohlásit zahraniční tajemník SPD Hans Eberhard Dingels: „*Je to agent provokatér. Máme to prokázáno. [...] Nemůžete se divit, že vás nikdo z nás [míněna SI a sociálnědemokratické strany] nikam nezve, dokud on vás zastupuje a vůbec, dokud se ho nezbavíte.*“⁵⁸¹ Janýrův syn Přemysl Janýr ml., signatář Charty 77 a člen VONS, který žil od roku 1978 rovněž ve vídeňském exilu, vzpomínal na paranoidní atmosféru mezi vídeňskými Čechy vyvolanou aktivitami Státní bezpečnosti následovně:

*„Samozřejmě, že člověk nevěděl [kdo spolupracoval se Státní bezpečností, pozn. autora] a že panovala paranoia všude, že kdo všechno je fízl, že kdo všechno je estébák. Táta byl estébák a já jsem byl estébák a v podstatě všichni byli pro někoho estébáky. Fakticky jich ale pár bylo. To ale nebyli zrovna ti, o kterých by byla tahle hysterie. Hodic třeba.“*⁵⁸²

Josef Hodic byl historikem ve Vojenském historickém ústavu v Praze. Za svoji aktivitu během pražského jara, kdy pracoval pro reformně orientovaného gene-

578 ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat.

579 Tamtéž, Součinnostní plán, 27. 2. 1989.

580 Jedním z prvních, kdo o Janýrových aktivitách informoval, byl tajný spolupracovník Ivo Šafař, s krycím jménem DIOR, který byl agentem vídeňské rezidentury s četnými kontakty zejména na švýcarský exil, včetně Svazu čs. spolků, nebo i Otu Šika, který žil v St. Gallen. Viz ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, sv. Demokrat. Záznam z vytžžení DIORA na schůzce 13. 8. 1969.

581 ABS, fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg.č.12613/320, s. 200.

582 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

rála Václava Prchlíka na 8. oddělení ÚV KSČ, byl v rámci čistek po srpnové invazi propuštěn a přinucen se žít jako deratizátor. Se vznikem Charty 77 patřil mezi první, kdo dokument podepsali. Již v listopadu 1977 zažádal o politický azyl v Rakousku, který pronásledovaným chartistům nabídl kancléř Bruno Kreisky. Zde získal práci v Ústavu pro mezinárodní politiku v Laxenburgu nedaleko Vídně a byl velmi aktivní v exilových kruzích nejen v Rakousku. Udržoval kontakty s Přemyslem Janýrem, Zdeňkem Mlynářem, Jiřím Pelikánem, Pavlem Tigridem nebo Anastázem Opaskem a členy katolického laického sdružení Opus Bonum, jejichž seminářů se účastnil. Článek v listu *Der Spiegel* věnovaný „Deratizátorovi“ poznamenává, že byl rovněž častým přispěvatelem českého vysílání Radia Svobodná Evropa.⁵⁸³ O to větší šok způsobil jeho nečekaný návrat do ČSSR v červnu 1981. Na základě jím získaných materiálů byl mj. započat nový proces s českým sociologem a disidentem Rudolfem Battěkem.⁵⁸⁴ Tyto úspěšné akce Státní bezpečnosti prohlubovaly příkopy mezi exilovými skupinami a výrazným způsobem ovlivňovaly identifikaci bývalých uprchlíků s vlastní, kterou mezi léty 1968 a 1969 opustili.

6.2.4.2 Směrnice o úpravě právního postavení exulantů

Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (KBSE) znamenala jeden z vrcholů politiky „uvolňování napětí“ mezi Východem a Západem a přinesla řadu změn i pro český a slovenský exil. Když byl 30. července 1975 představiteli 35 států, mezi nimiž bylo i Československo, podepsán v Helsinkách tzv. Závěrečný akt Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, uváděla většina pozorovatelů, že se jednalo o diplomatické vítězství SSSR, jehož územní zisky po roce 1945 byly tímto potvrzeny. Nicméně mezi zásadami, kterými se měly zúčastněné státy řídit, bylo i respektování lidských a občanských práv, a právě jejich nedodržování ze strany států východního bloku vedlo ke vzniku nezávislých nevládních organizací bojujících za ochranu těchto práv jak v Sovětském svazu (například Sacharovův Výbor na ochranu lidských práv), tak i jeho satelitech.

Zprvu i československá politická reprezentace nespatořovala v podpisu Závěrečného aktu výraznější komplikace. Implementaci této dohody vyřešilo Československo ratifikací dvou paktů, k jejichž přijetí se zavázalo již v roce 1968. Mezinárodní pakt o občanských a politických právech a Mezinárodní pakt o hospodářských,

583 *Als Kammerjäger*. *Der Spiegel* 35, 13. 07. 1981, s. 90–91 [online]. Dostupné z: <http://magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/14346882> [cit. 2017-07-16]. Více o agentu Hodicovi viz ULLMANN, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Münster 2006, s. 93–94.

584 Případ, kvůli němuž se stala rakouská bezpečnostní služba terčem kritiky, vzbudil i mezinárodní pozornost. Viz *Spy poses as dissident*. *The Courier*, 3. July 1981, s. 8 [online]. Dostupné z: <https://news.google.com/newspapers?nid=892&dat=19810629&id> [cit. 2017-07-16].

sociálních a kulturních právech tak byly po osmi letech uveřejněny ve Sbírce zákonů ČSSR 13. října 1976. Pro československou vládu, disent i exil mělo ovšem zveřejnění těchto mezinárodních závazků dva konkrétní dopady.

Prvním byl vznik Charty 77 – nejvýraznější a na Západě nejnámější protirežimní „občanské iniciativy“ v ČSSR. Podnětem k jejímu založení se stala svévole státních orgánů a porušování zmíněných mezinárodních smluv při procesu s undergroundovou skupinou The Plastic People of the Universe.⁵⁸⁵ Československý politický exil tak konečně získal partnera v domácí opozici, jak poznamenal v memoárech předseda Rady svobodného Československa Mojmír Povolný.⁵⁸⁶ V kontextu této knihy je rovněž důležité, že chartisté, kteří byli donuceni (nebo se dobrovolně rozhodli) opustit Československo a využít nabízený azyl v Rakousku, zde výrazným způsobem ovlivnili menšinový život,⁵⁸⁷ o čemž pojednává následující kapitola.

Druhým důsledkem schválení mezinárodních paktů byla nutnost upravit přístup pražského režimu k Čechům a Slovákům žijícím zahraničí. Podepsané dohody totiž měly přinést obyvatelům zúčastněných států snadnější cestování na opačnou stranu železné opony. Cesty za hranice měly být povolovány nejen z profesních, ale i rodinných důvodů, a rovněž mělo být umožňováno slučování rozdělených rodin. Československá vláda nicméně přijaté a schválené závazky neplnila a byla za to na mezinárodním poli často kritizována. Nápravou tohoto stavu byl pověřen ministr vnitra Jaromír Obzina, ale jeho návrh řešení, který se stal základem vládního usnesení č. 151 z 26. května 1977, zdaleka neodpovídal závazkům z Helsinek. Historik Jan Rychlík tento materiál federálního ministerstva vnitra zhodnotil jako směs „cynismu, arogance a drzosti, neboť v naprostém rozporu se skutečností se tu konstatuje, že platná úprava vydávání cestovních dokladů vyhovuje závazkům, které převzala ČSSR přístupem k mezinárodním úmluvám“.⁵⁸⁸ Vláda pochopitelně nechtěla cesty do zahraničí nijak usnadňovat, protože představovaly potenciální možnost k útěku. Jiný z historiků, Prokop Tomek, v této souvislosti zdůraznil, že základním rysem tohoto i dalších návrhů ze strany vlády bylo „využití KBSE k prosazení vlastních zájmů bez jakýchkoli ústupků“.⁵⁸⁹

585 Viz HAVEL, Václav: *Jak se rodila Charta 77*. In: Prečan, V. (ed.): *Charta 77 (1977–1989)*. Od morální k demokratické revoluci. Scheinfeld – Praha – Bratislava 1990, s. 17–23.

586 POVOLNÝ, Mojmír: *Zápas o lidská práva. Rada svobodného Československa a Helsinský proces*. Brno 2007.

587 Více HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití. Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948*. In: Pokorná Korytářová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (eds.): *Promyšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty bez zbraní*. Brno 2015, s. 147.

588 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 10.

589 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 21.

Problém „emigrace“ ovšem přetrvával i nadále a počet lidí, kteří nedovoleně opouštěli republiku, se od poloviny sedmdesátých let zvyšoval.⁵⁹⁰ To nutilo pražský režim k modifikaci jeho vztahu k občanům žijícím za státními hranicemi. Dne 16. března 1977 přijala vláda „Směrnici o úpravě právních vztahů ČSSR k občanům, kteří se zdržují v cizině bez povolení československých úřadů“. Směrnice měla nejen změnit přístup státních orgánů k bývalým uprchlíkům, ale především diferencovat členy exilových vln na základě jejich „poměru ke státnímu zřízení v ČSSR“.⁵⁹¹ V konečném důsledku šlo vládě o snížení vlivu politického exilu. Na základě tohoto nařízení mohly československé úřady: 1) vydat exulantovi cestovní doklad pro návrat do ČSSR; 2) udělit exulantovi souhlas k trvalému pobytu v cizině; 3) propustit občana ze státního svazku; a 4) odejmout československé státní občanství „reakčním emigrantům“.⁵⁹² Směrnice tedy nabízela těm, kteří žili v zahraničí nejméně pět let a nebyli angažováni v politických akcích namířených proti režimu (neboli „nevycházeli činnost státu nepřátelskou“),⁵⁹³ možnost úpravy jejich právního postavení. Tento proces ovšem stavěl bývalé uprchlíky do ponížující pozice.

Pokud již byli dotyční odsouzeni na základě § 109 trestního zákona, museli nejprve podat žádost o milost prezidenta republiky a až poté zažádat o vystěhování nebo propuštění ze státního svazku. Za obojí „úpravu“ navíc vybíraly československé úřady vysoké poplatky, které měly být kompenzací za poskytnuté vzdělání či kvalifikaci, jež stát bývalým uprchlíkům poskytl. Jan Rychlík uvádí, že při započtení případných dalších poplatků mohla částka snadno dosáhnout i výše přes 2 000 dolarů.⁵⁹⁴ Ve Švédsku za náhradu studia museli bývalí uprchlíci zaplatit dokonce 3 400 dolarů, čehož si všímala i místní média. Za směrnici se očividně „skrývala i snaha režimu získat od emigrantů valuty“.⁵⁹⁵ Bývalí českoslovenští občané představovali pro režim v tomto pojetí odsouzence, kteří museli žádat o milost a „vyplatit se“ ze státního svazku. Na druhou stranu, pokud byl občanovi udělen souhlas s trvalým pobytem v cizině, získal opět československý pas, a jestliže se vyvázal ze státního svazku, přistupovaly k němu úřady jako k cizinci. V obou případech mohl opět navštěvovat příbuzné a známé v Československu a za určitých podmínek mohli i oni navštěvovat jej.

Řada Čechů a Slováků nehodlala na tyto podmínky z pochopitelných důvodů přistoupit a směrnici ignorovala, a tak z odhadovaného počtu 115 000 osob žijících v zahraničí déle než pět let podalo některou ze žádostí do roku 1981 jen

590 Za rok 1977 nedovoleně opustilo republiku 1 321 československých občanů. Viz RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 12.

591 Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. 3. 1977 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-pdf.aspx>.

592 Tamtéž.

593 Tamtéž.

594 RYCHLÍK, J.: *Na západ je cesta dlouhá*, s. 11.

595 TOMEK, P.: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*, s. 24.

20 616 z nich, jak zmiňuje zpráva pro předsednictvo ÚV KSČ.⁵⁹⁶ I přes relativně malý zájem českých a slovenských exulantů o zmíněnou úpravu vztahů s vlastní vyvolávala směrnice v jejich řadách rozporuplné reakce. Dokládá to i příběh, který během nahrávání zmínila narátorka Iva Gikalová:

„Jednou se odehrála taková scénka. Byly dva páry, které se vystěhovaly v osmačtyřicátém. Ti jedni odjeli do Ameriky a ti druzí zůstali v Evropě. Ten pán byl v Etiopii poradcem Salassiera,⁵⁹⁷ jenomže Salassiera odstranili a on se potom vrátil do Evropy a žil ve Španělsku. A ten pán najednou na stará kolena začal toužit po Česku a rozhodl se, že tam s manželkou pojede. Pro toho druhého to ale byla ta největší vlezrada, co mohla být. To se muselo tehdy ještě žádat prezidenta republiky o odpuštění. To pro něho vůbec nepřipadalo v úvahu. Ti se tak rozhádali! To seděli tenkrát u nás, jeden byl zelený a druhý fialový, a řvali na sebe a od té doby spolu už nikdy nepromluvíli.“⁵⁹⁸

Otázka upravení vztahu k ČSSR se v exilových kruzích řešila, jak o tom svědčí například menšinový tisk v Rakousku,⁵⁹⁹ a přidávala již k existujícím rozepřím další tenze. Ti, kteří přistoupili na jednání s československými úřady, byli označováni posměšně za „upravence“, v některých případech rovnou za „zrádce“, dopouštějící se jednáním s hanebným komunistickým režimem zradu na národní věci. Vladimír Čevela, který z Československa uprchl v roce 1970 a pracoval ve Vídni pro firmu Philips, byl odsouzen v nepřítomnosti na základě § 109 trestního zákona k odnětí svobody ve výši jednoho roku. Nicméně toužil jezdit do vlasti za maminkou, která odchod syna těžce nesla, a proto požádal prezidenta republiky o milost. Na otázku, zda mu někdo z českých známých ve Vídni jeho rozhodnutí vyčítal, uvedl:

„A jo, našli se tací. Ale já jsem jim říkal: ‚Milí zlatí, já jsem neměl 15 000 až 30 000 [šilinků, pozn. autora] na zaplacení.‘ To nebylo málo. Já jsem říkal: ‚Vlezte mi na záda!‘ To bylo ale jen na začátku, když se to dozvěděli. To se prostě zapomene a v hospodě se to zapíše.“⁶⁰⁰

I když vzájemné osočování časem ustalo, stále v mnohých bývalých uprchlících přetrvával pocit trpkosti nad svévolným postupem československých představitelů a státních úřadů. Celý proces úpravy vztahu je jen utvrdil v přesvědčení, že s Československem již nikdy nechtějí mít nic společného. Když se v roce 1988 dotazovala socioložka Mlynář-Dubská uprchlíků z ČSSR, zda by se do země vrátili,

596 „Z toho jen 452 emigrantů požádalo o vydání dokladu k návratu, 3 145 žádalo o povolení trvalého pobytu v zahraničí a 4 533 o propuštění ze státního svazku. Nejvíce – 12 486 (62%) – bylo žádostí o omilostnění trestného činu opuštění republiky, který soud vyměřil v nepřítomnosti.“ In: Tamtéž, s. 22.

597 Haile Salassie (1892–1974), etiopský regent a následný císař.

598 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

599 „Směrnice jsou založeny na poddanském poměru občana ke státu. Člověk je tu pro stát, nikoliv stát pro člověka.“ Viz Směrnice pražské vlády. Vídeňské svobodné listy 32, 18. 8. 1977, s. 1.

600 Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čovelou, Vídeň 1. 10. 2011.

odpověděly záporně čtyři pětiny respondentů.⁶⁰¹ Dokonce i na pád komunistického režimu v roce 1989 reagovala část z nich slovy: „*Vlastně už ani nemám chuť tam jet, země i lidé jsou mi cizí.*“⁶⁰²

6.2.4.3 „Emigrantské sny“

Velice zajímavým jevem, který zmiňovala podstatná část narátorů, byly tzv. emigrantské sny. Přesnější označení by bylo spíše emigrantské noční můry, protože se v nich bývalí uprchlíci ocitali zpět v Československu, odkud se ovšem již nebyli schopni vrátit do svobodného světa. V prvních letech života v exilu se podle narátorů tyto sny objevovaly pravidelně, s neustávající intenzitou. Podle svědectví Vladimíra Kříže, který uprchl do USA, se nevyhnuly ani manželům Škvoreckým.⁶⁰³ Detailnější popis tohoto fenoménu přinesla v rozhovoru i Iva Gikalová, která pobývala s manželem a dcerou ve Švýcarsku:

*„Je to vždycky, že přijedete do Česka, a teď, buďto ztratíte pas a nemůžete ven, nebo vás nepustí, protože máte cizí pas. A vy jim [v tom snu, pozn. autora] říkáte: ‚Ale já tam mám rodinu a já tam mám děti!‘ Ale prostě se nemůžete dostat za hranice. Tyhle sny měli snad všichni. Časem se ty sny ztratí [...]. Ale přijdou tak dva roky po tom, co jste venku, a jsou velmi intenzivní. A jak říkám, měl je skoro každý.“*⁶⁰⁴

I tyto sny vypovídaly o identifikaci narátorů s Československem. Nejednalo se sice o vědomé ztotožňování se s původní vlastí, ale emoce, které sny o návratu do ČSSR v posrpnových exulantech vyvolávaly, byly reálné a představovaly důkaz o vnitřním vztahu bývalých uprchlíků k vlasti. Ve snech, jež jsou podle základní definice prožitkovou reakcí na nějaký vnitřní nebo vnější podnět, se často projevuje to, co jedinec v běžném životě potlačuje nebo si nepřipouští. Toužené shledání se členy rodiny a přáteli nebylo možné kvůli postihům, a představa návratu do totalitního státu tak naháněla strach a vyvolávala hrůzu. Československá socialistická republika v čele s komunistickou stranou znamenala pro exulanty v podvědomé rovině totéž, co vězení.

601 MLYNÁŘ-DUBSKÁ, I.: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*, s. 126.

602 MAYEROVÁ, V.: *Problematika asimilace vídeňských Čechů ve 20. století (do roku 1989)*, s. 281.

603 Vladimír Kříž – *emigrantské sny* [online]. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny> [cit. 2017-07-12].

604 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

6.2.5 Česká republika blížká (1989–současnost)

Obrazy Československa sedmdesátých a osmdesátých let, které vystávaly účastníkům výzkumu v paměti, dokládaly, jak těžké pro ně bylo se identifikovat s vlastí, kterou opustili v roce 1968. V jejich vyprávěních převládaly narace popisující šikanu československých úřadů při „upravování vztahu“ k vlasti, aktivity Státní bezpečnost vzbuzující strach a celkově odmítavý až nepřátelský postoj komunistického vedení k Čechům a Slovákům žijícím na Západě. Československá socialistická republika byla pro mnohé státem, který opustili natrvalo a nechtěli s ním mít již nic společného. Změnu přinesl až rok 1989 – spisovatel Pavel Kohout, žijící v Rakousku, jej nazval „*rokem zázraků*“.⁶⁰⁵ Nahraná životopisná vyprávění zachycovala i období po pádu železné opony a stejně podstatné, z hlediska národní identity, byl i následný vývoj – obnovení demokracie, rozpad Československa a vstup České republiky do NATO i EU. Tyto události výrazným způsobem ovlivnily pohled bývalých uprchlíků – dnešních krajanů – na zemi, jejíž současná léta jsou úplně jiným příběhem než pražské jaro.

6.2.5.1 Sametový zlom a návraty

I když někteří z Čechů žijících za hranicemi přijali pád komunistického režimu v Československu v prosinci 1989⁶⁰⁶ se smíšenými pocity, většina exulantů – včetně narátorů účastnících se výzkumu – byla událostmi v bývalé vlasti nadšená. Hned jak to bylo možné, do ní zavítali. Především exulanti a chartisté v Rakousku to měli díky geografické poloze nejbližší a mohli se přímo účastnit revolučních událostí, tak jako Pavel Kohout se svým synem Ondřejem,⁶⁰⁷ nebo režisérka Zuzana Brejchová. Ta v rozhovoru popsala vzrušenou atmosféru v hlavním městě:

*„Najednou se procházím po Václaváku a všude samý Havel, že jo? A svoboda! Já jsem pak jela do Prahy na prezidentské volby. Zůstala jsem na Hradě, kde tenkrát stála spousta lidí a opíjeli jsme se tam všichni sektem. Bylo to skvělé! A silvestr jsem strávila se sestrou a jejím manželem a s těmi všemi lidmi na Staroměstském náměstí. Ta euforie byla neuvěřitelná.“*⁶⁰⁸

605 KOHOUT, P.: *To byl můj život??*, s. 255.

606 O sametové revoluci pojednává výborná kniha historika Jiřího Suka. Viz SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2003.

607 Na komplikace, které Pavla Kohouta s jeho ženou, synem a snachou čekaly na hranicích, a na vystoupení otce na shromáždění v Bratislavě v den generální stávky 27. 11. vzpomínal v rozhovoru nejen Ondřej Kohout (Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013), ale popsal jej i jeho aktér: KOHOUT, P.: *To byl můj život??*, s. 267–271.

608 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Radost a euforii z čerstvě nabyté svobody pociťovali i mnozí další z těch, kteří Československo před dvaceti lety opustili. Převratné změny, k nimž v listopadu 1989 došlo, se hluboce zapsaly do jejich osobní i kolektivní paměti. Sametová revoluce patřila v rozhovorech ke zlomovým událostem, kolem kterých byla dále formována životní vyprávění. I když euforie časem vyprchala a mnoho bývalých posrpnových uprchlíků bylo (a stále je) kritických k dalšímu směřování země, přinesly události roku 1989 zásadní změnu pro celý český a slovenský exil – opětovně pro něj otevřel hranice do vlasti. Pavel Tigríd v této souvislosti dobře vystihl, že otázka návratu je „*pro všechny politické emigrace otázka první a poslední*“.⁶⁰⁹ Právě otevřením hranic a prvním návratem do země započal pro exulanty proces postupného nabývání důvěry k Československu a opětovné identifikace se státem, který se pádem železné opony stal náhle pro Čechy a Slováky v Rakousku a Švýcarsku geograficky velmi blízkým.

Avšak začátek procesu ztotožňování se s mateřskou zemí nebyl jednoduchý. Spolu s emocemi, vyvolanými příjezdem na známá místa a návštěvou rodin a přátel, se dostavil i jev označovaný v anglosaské literatuře jako „*reverse culture shock*“.⁶¹⁰ Tento obrácený kulturní šok, který zažívají například studenti působící na zahraničních univerzitách po návratu domů, popisovala i řada narátorů. Návrat do vlasti po mnoha letech vehnal exulantům nejen slzy do očí, ale vyvolal i jiné, a to méně příjemné emoce. Výstižně své pocity při návratu popsala narátorka Jana Vodičková během rozhovoru se členy Sokolské župy Švýcarské:

„Já jsem si říkala, že se mnou budou mlátit emoce a měla jsem strach. A bylo to tak. Když člověk zase viděl panorama Prahy a Národní divadlo, tak jsem brečela. Pak jsem ale jela na Sokolskou [ulici, pozn. autora], kde mi to málem rozbilo auto, a to už jsem zase málem brečela vzteky [úsmev].“⁶¹¹

Radost z návratu do vlasti často zkalilo setkání se známým, ale po dvaceti letech odloučení už do jisté míry cizím prostředím. A také se společností. V porovnání se životem ve svobodném světě byli narátoři zvyklí na jiné jednání – jak na úřadech, v obchodech, tak i na odlišné reakce lidí, které potkávali na ulicích českých a slovenských měst. Na otázku, jaký byl návrat, odpověděl jeden z narátorů: „*Podivný. Musel jsem se hlásit na policii, kde se mnou jednali, jak s posledním vyvrhelem. Na to už jsem nebyl po té době zvyklý, takže jsem policistům okamžitě řekl svoje mínění.*“⁶¹² Podobné příběhy „obráceného kulturního šoku“ z porevolučního Československa zmiňovala většina narátorů, kteří si mnohdy až v okamžiku příjezdu do vlasti uvě-

609 TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 71.

610 Například GAW, Kevin F.: *Reverse culture shock in students returning from overseas*. *International Journal of Intercultural Relations* 24, 2000/1, s. 83–104.

611 Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župě švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

612 Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej 21. 8. 2014.

domili, že se již cítí doma v hostitelských zemích. Z části to bylo ovlivněno faktem, že většinová společnost v Československu zaujímalá k vracejícím se exulantům ambivalentní postoj.

6.2.5.2 „Vy jste si tam žili“

Přístup československých občanů k vracejícím se Čechům a Slovákům byl dvojitý. Na jednu stranu vzbuzovali ti známější z exulantů u lidí národní hrdost svými úspěchy v zahraničí,⁶¹³ na stranu druhou se dotyční stávali terčem kritiky – za svou neochotu vrátit se do země natrvalo, za posuzování místních poměrů nebo za špatnou češtinu. Ladislav Holý, který se po listopadu 1989 na nějakou dobu vrátil do Československa ze svého působení ve Velké Británii, k tomu uvedl: „*Jestliže emigranti vyjadřují sympatie ke státu, ve kterém nyní žijí, nebo kritizují české postoje a praktiky příliš tvrdě (zvláště pokud jejich kritika neodpovídá kritice Čechů nebo ji překračuje), začne českost emigrantů vzbuzovat pochybnosti.*“⁶¹⁴ Takoví pak bývali považováni za „odrodilce“, kteří v zahraničí přestali být součástí národa, což vypovídalo podle Holého o tom, že „*Češi konceptualizují národní identitu jako přirozeně danou.*“⁶¹⁵ Ač byla česká identita přirozeně daná (tím, že se jedinec narodil českým rodičům), mohla být v cizině podle tehdejších názorů ztracena.⁶¹⁶

Dalším problémem, s nímž se vracející se exulanti střetávali, byla představa o „zlatém Západu“, kam se podle mínění části většinové společnosti odjíždělo především za zbohatnutím. Nejtypičtější otázkou, s níž se setkala při návštěvě Československa naprostá většina narátorů, byl dotaz na jejich finanční situaci, doprovázený porovnáním života v zahraničí a v ČSSR a představou bohatství, kterého si „emigranti“ na Západě užívali. O závisti a nepochopení mluvili Dana Linhartová, Karel Kukul nebo manželé Ráčkovi. Iva Gikalová shrnula zážitky z první návštěvy Československa následovně:

„My jsme viděli, že my jako ‚emigranti‘ tady v Česku nějak extra vítání nejsme. Říkalo se, že jsme si utekli za určitým luxusem a teď si tam žijeme a máme se, zatímco lidi tady [v Československu, pozn. autora] trpí a úpí. Ten styk [s lidmi, pozn. autora] byl na základě toho spíše malý a člověk nemohl říkat: ‚My to máme takto. My to děláme tak a tak.‘“⁶¹⁷

613 Jako například dirigent Rafael Kubelík, Tomáš Baťa ml., Miloš Forman a další.

614 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 66.

615 Tamtéž.

616 To byl případ herce Jana Třísky, ze kterého se stal po třinácti letech života v USA Američan „skrz naskrz“ a který se v rozhovorech „*předváděl zbytečným užíváním anglických slov*“. Více viz tamtéž, s. 67.

617 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

Vysvětlení odmítavého přístupu české a slovenské veřejnosti k emigrantům podal Tomáš Grulich, který se věnoval domácím postojům k zahraničním Čechům: „*Systematická lživá propaganda očerňující československé krajanů v zahraničí přinesla ovoce v podobě nedůvěry občanů České republiky ke svým spoluobčanům, kteří ať dobrovolně, či nedobrovolně zvolili raději život ve svobodném světě před životem v komunistické totalitě.*“⁶¹⁸ S tímto tvrzením se po analýze pramenů ztotožňuji i já. Například dokumenty státní bezpečnosti pojednávaly o emigrantech výhradně jako o těch, kteří opustili socialistické zřízení kvůli své „ideové nepevnosti“ a proto, že podlehli vábení mamonu vyvolanému západní propagandou.⁶¹⁹ V tomto duchu charakterizovala uprchlíky i česká media. Když se pak ti, kteří si tzv. upravili vztah, objevovali v ČSSR v autech západních značek a s nedostatkovým zbožím, které přiváželi příbuzným, vyvolávali mezi obyvatelstvem velmi často závist. Přesně tak chtěl režim, aby se na emigranty nahlíželo – jako na kariéristy a oportunisty, s nedostatkem sounáležitosti se socialistickým zřízením, kteří odešli na Západ za peníze a za „*ničím nepodloženou nabídkou k uplatnění osobních schopností*“.⁶²⁰ Byla to zrada vlasti, socialismu a národa. Nutno ovšem dodat, že přístup většinové populace ke krajanům žijícím v zahraničí procházel vývojem a v současnosti jej jako problém nezmiňoval žádný z narátorů.

„*Když jsem sem [do Československa, pozn. autora] pak znovu začala jezdit, tak to bylo hrozné ti Češi: ‚Vy si tam žijete!‘ A první otázka – nikoho jste neznal – hned se ptali: ‚A kolik tam vyděláváte?‘ To bylo strašné! A ta závist a představa, že si tam tak jen ležíme a peníze nám samy chodí! To teď už našťestí taky pomínulo.*“⁶²¹

6.2.5.3 Rozpad Československa

Vztahy mezi Čechy a Slováky žijícími spolu v jednom státě nebyly bezproblémové a rozepře, které doma zadusil komunistický režim, propukaly v exilu naplno.⁶²²

618 BROUČEK, S. – GRULICH, T.: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*, s. 123.

619 ABS, fond Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3, s. 8. Srovnej BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanů v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslovenský kraj)*, s. 55.

620 Tamtéž.

621 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

622 Slovenské exilové skupiny se vytvořily po roce 1945 okolo předních představitelů Slovenského státu. Mezi ně patřil Karol Sidor, který založil v roce 1948 Slovenskou národní radu v zahraničí, usilující o osamostatnění slovenského národa, nebo Ferdinand Ďurčanský, který se podílel na založení Světového kongresu Slováků. Ďurčanský se svými příznivci trval na právní kontinuitě Slovenské republiky. Spolupráce s pouňorovým exilem z Československa nebyla z uvedených důvodů možná. I samotná Rada svobodného Československa, vrcholný politický orgán československého exilu se sídlem ve Washingtonu, založený v roce 1949, byl rozporů mezi nejrůznějšími frakcemi a českými a slovenskými politiky

Následný rozpad Československa zmiňovala jako jednu z klíčových událostí v rozhovorech většina dotazovaných. Zpočátku hodnotila rozdělení společného státu, „*kteřý znamenal větší sílu v Evropě*“,⁶²³ většina zahraničních Čechů negativně, ve vyprávěních nahrávaných dvacet let po vzniku obou republik však již převažovalo souhlasné stanovisko – ovšem s poukazem na nedemokratický charakter zániku federace. Dušan Šimko, spisovatel, publicista a vysokoškolský pedagog žijící v Basileji, rozpad Československa charakterizoval těmito slovy:

*„Švajčiarsko je špeciálny prípad, nedá sa to zopakovať. Chudák Masaryk to možno myslel inak. Tak najprv Hitler, potom slovenský štát, potom bolševizácia, a potom tzv. zmena a ‚sloboda‘. Ja hovorím, bolo to legálne, ale bolo to hlboko nedemokratické.“*⁶²⁴

Problematiku rozpadu Československa shrnul v rozhovoru se členy sokolské jednoty Baden v srpnu 2014 za všechny účastníky Jaroslav Zrůst. Jeho názor v různých obdobích zazníval i v rozhovorech s dalšími narátory.

*„To rozdělení je složitá věc. Asi to nakonec bylo dobře. Já si myslím, že by to dlouhodobě nedělalo dobrotu. Já jsem býval hodně na Slovensku a nemám nic proti Slovákům, ale považuju je za jiný národ, s vlastní kulturou a jinými zvyky.“*⁶²⁵

6.2.5.4 Současnost: Evropská unie a otevřené hranice

Ač historici přenechávají hodnocení přítomnosti raději sociologům či politologům, metoda orální historie je se současností nedílně propojena. Životopisná vyprávění, ať již jsou otázky tazatele strukturovány jakkoliv, zachycují v rovné míře minulost a současnost, respektive dobu, kdy byly pořizeny. Historické události zaznamenané nejruznějšími prameny jsou, co do místa a času, nehybné. Velmi často se však mění úhel pohledu na ně a jejich interpretace ze strany těch, kteří je zažili. Z tohoto důvodu i nahrané rozhovory vypovídají o životních postojích, názorech a přesvědčeních, které zastávali nárátoři ve druhé dekádě 21. století, stejně jako o pražském jaru a životě v exilu, které postoje narátorů formovaly. V momentě, kdy tazatel zapíná diktafon či kameru, se minulost začíná mísit se současností. Důležité z hlediska sledovaného výzkumu bylo, jaké události, respektive vzpomínky na tyto události, nárátor v rozhovoru využíval, aby z nich vytvořil souvislé vyprávění svého vlastního života. Jak dokládají nahrávky, roky 2011 až 2014 byly v rozhovo-

postupně paralyzován. Více JURÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika v letech 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996. O vztahu Čechů a Slováků pohledem narátorů viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

623 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

624 Soukromý archiv autora, rozhovor s Dušanem Šimkem, Basilej 24. 8. 2014.

625 Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrůstem, Mellingen 22. 8. 2014.

rech stejně přítomné jako jaro roku 1968. Rozbor národní identity jako kategorie praxe a identifikace narátorů s jejich vlastní nemůže být myslitelná bez současnosti, respektive bez zahrnutí jejich aktuálního postoje.

Rakouská socioložka Margita Urbanek v jednom ze závěrů své disertační práce uvedla, že rok 1989 a otevření československých hranic „*znamenalaly pro uprchlíky masivní změnu*“;⁶²⁶ která se odrazila i na pojetí jejich identity a změně sociálního statutu. Najednou se mohli vrátit do země bez hrozby postihu, obnovit stará přátelství a začít navštěvovat své příbuzné. Mezi narátory nebyl jediný, kdo by po pádu železné opony do staré vlasti znovu nezavítal a navzdory prvotnímu šoku a odmítavým reakcím okolí se pak do země opakovaně nezačal vracet. Postupem času se stále více Čechů, kteří žili dlouhá desetiletí v zahraničí a kteří měli občanství jiného státu, začalo hlásit ke svým kořenům. Řada narátorů se v průběhu devadesátých let zapojila do spolkové činnosti, jiní zase poslali své děti na studia na české univerzity a nemalé procento z nich si pořídilo ve vlasti nemovitost a pravidelně tak do České republiky dojíždí. Někteří zde zase plánují strávit důchod a závěrečnou část svého života. I přes všechny výhrady a kritiku českého polistopadového vývoje⁶²⁷ bylo z rozhovorů patrné, že se Česká republika po vstupu do Evropské unie 1. května 2004 přiblížila nejen Evropě, ale i svým bývalým občanům žijícím v zahraničí. Země postupně získává ztracenou reputaci. Současnou situaci z pohledu Čechů žijících v Rakousku vystihl Stanislav Adámek, když na otázku, zda by se vrátil zpátky, odpověděl:

*„Na to je jednoduchá odpověď. Do Brna je to 120 minut a já jako Středoevropan s tím nemám problém. Po tom jsem celý život toužil, aby byly hranice otevřené a já dojel za dvě hodiny za svým bratrem a svojí sestrou. Ti jsou všichni v Brně a je jich celkem 11. Já jsem jediný, kdo odešel.“*⁶²⁸

Ostatně i česká vláda změnila svůj přístup. Totalitní slovník plný „zrádné emigrace“ zmizel a místo něj Ministerstvo zahraničních věcí, pod které spadá tato problematika, hovoří o krajanech a zahraničních Čechách. Od vzniku samostatného státu patřili významní příslušníci exilu k poradcům prezidenta Václava Havla nebo zastávali důležité funkce v polistopadové vládě.⁶²⁹ Dřívější protivníci režimu tak pomáhali s transformací země a s přechodem k demokracii. V roce 1993 vznikl

626 „*Die Öffnung der Tschechoslowakei zum Westen hat für die Flüchtlinge massivste Veränderungen gebracht. Der jahrzehntelange Status und die Identität haben sich verändert.*“ In: URBANEK, M.: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich*, s. 262.

627 V naráčích se objevovala témata privatizace, agresivního či neschopného jednání vrcholných představitelů českého státu, romská otázka i problematika individuálního příkoří, které narátoři zažili v České republice.

628 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Adámkem, Vídeň 14. 7. 2013.

629 Například Pavel Tigrid, který působil jako poradce prezidenta Václava Havla od února 1991 do června 1992, se stal v roce 1993 členem Kolegia poradců českého prezidenta a nakonec působil téměř rok v Kanceláři prezidenta republiky jako poradce pro česko-německé vztahy (únor 1997 – prosince 1998). Viz TIGRID, P. – KOTYK, P.: *Mně se nestýskalo*, s. 138–139.

na Ministerstvu zahraničních věcí Odbor pro krajanské a nevládní styky. V současné době se spolupráci s krajany a jejich spolky věnuje Oddělení zvláštního zmocněnce pro krajanské záležitosti a při Senátu PČR existuje Stálá komise Senátu pro krajany žijící v zahraničí, jejímž předsedou byl v minulých letech zde již několikrát citovaný Tomáš Grulich.

6.2.6 Závěr

Identifikace narátorů s Československem prošla v průběhu desetiletí výraznou proměnou. Vzpomínky spojené s dětstvím a dospíváním často zahrnovaly narativ perzekuce, nejistoty a strachu v rodinách. Československo padesátých let bylo ve vyprávěních především totalitním státem ovládaným Komunistickou stranou Československa, ve kterém byly běžné šikana úřadů i donášení a z nich plynoucí vzájemná nedůvěra obyvatel. Změnu přinesla až šedesátá léta, která byla v podání narátorů zlatou dobou, naplněnou postupným získáváním různých svobod, a obdobím kulturního rozmachu. Reformní proces vyvrcholil pražským jarem v roce 1968. Nahraná vyprávění v tomto ohledu kopírovala obecně sdílený narativ české společnosti a interpretace historických událostí i politického vývoje v zemi se u exulantů žijících v Rakousku a Švýcarsku nelišila.

Zásadním zlomem v životech narátorů byly vpád vojsk Varšavské smlouvy do Československa a následná „normalizace“ poměrů v zemi. S upevněním pozice Husákova režimu a po uzavření československých hranic v říjnu 1969 dělila Čechy, kteří odešli do exilu a žili na Západě, od „mateřské země“ opět nepropustná železná opona, jež bránila volnému pohybu osob a znemožňovala rodinné kontakty a přátelské vazby. Ve společnosti zavládl podle pamětníků, stejně jako v padesátých letech, strach. Udržet styky s rodinou, která zůstala v Československu, bylo obtížné a nezřídka se stávalo, že s částí příbuzných ztratili posrpnoví uprchlíci kontakt úplně. V případě návratu bývalého uprchlíka zpět do vlasti existovala reálná hrozba, že dotýčný bude odsouzen k odnětí svobody až na pět let, popřípadě donucen spolupracovat se Státní bezpečností. Identifikace s bývalou vlastí tak byla pro exulanty nelehká – nejenže byli většinou v nepřítomnosti odsouzeni k několikaletému vězení, ale socialistický stát v nich viděl v lepším případě „ideologicky nepevné oběti západní propagandy“, v horším (u těch, kteří byli politicky činní) zrádce, kariéristy a v konečném důsledku nepřátele. Výraznější změnu pro český exil neznamenal ani směrnice vlády umožňující tzv. úpravu vztahu, neboť tento proces byl pro mnohé exulanty jednak ponižující, jednak finančně nákladný náročný.

Skutečný zvrat přinesla až sametová revoluce a pád komunistického režimu v Československu. Otevření hranic poskytlo exulantům možnost obnovit kontakty s rodinou a přáteli, kteří zůstali ve vlasti. I když návrat byl provázen „obráceným

kulturním šokem“ a řadu jevů polistopadového vývoje hodnotili zahraniční Češi kriticky, včetně rozpadu federativní republiky, přece jen se poměry začaly pozvolna proměňovat a spolu s nimi se měnil i postoj narátorů. Ač se do České republiky nehodlají vrátit a doma se cítí v hostitelských zemích, přesto se podařilo řadě z nich obnovit rodinné vazby, znovu začali republiku navštěvovat a stále více se s ní identifikují. Odpověď na druhou hypotézu o existenci pocitu sounáležitosti s vlastí je tedy kladná. Otázkou je, jak by se jejich identifikace vyvíjela, kdyby nedošlo k pádu železné opony, otevření hranic a začlenění mladého státu do západních evropských struktur. Současný příběh České republiky v momentě, kdy vznikají tyto řádky, je totiž úspěšným příběhem, se kterým není těžké se ztotožnit.

7 NÁROD V EXILU

7.1 Identifikace s českým národem

V předcházející kapitole byly představeny způsoby, jakými se narátoři ve vyprávěních identifikovali s Československem (a následně Českou republikou), kterou opustili po srpnových událostech roku 1968. Stejně jako vztah účastníků výzkumu k bývalé vlasti prošel za padesát let proměnou i jejich postoj k Čechům žijícím spolu s nimi v rakouském a švýcarském exilu. V této závěrečné části knihy se zaměřuji na vztahy mezi jednotlivými exilovými vlnami v Rakousku a ve Švýcarsku. Dopady vyplývající ze vzájemných kontaktů těchto skupin byly zásadní pro identifikaci posrpnového exilu s českým národem jako celkem. Mým hlavním cílem v této kapitole je popsat, jak postoje narátorů – posrpnových uprchlíků – k rozdílným exilovým skupinám ovlivnily rekonstrukci jejich národní identity ve vyprávění. Analýzu pramenů jsem prováděl s ohledem na poslední ze tří hypotéz, kterou jsem v rámci sledované problematiky zformuloval:

Bylo to právě rozdílné vnímání národní identity, které vytvářelo mezi jednotlivými českými skupinami v exilu („osmačtyřicátníky“, „osmašedesátníky“, chartisty) vzájemnou nedůvěru a v některých případech až do dnešní doby přetrvávající antipatie. Ty byly v Rakousku znásobeny existencí a činností prorežimních menšinových spolků a organizací.

K jejímu zodpovězení jsem využil vedle nahraných rozhovorů i řadu archivních materiálů, od spolkového tisku⁶³⁰ přes memoárovou literaturu až po odborné stu-

630 V případě Čechů v Rakousku šlo o tisk hlavních menšinových organizací: *Vídeňské svobodné listy*,

die.⁶³¹ V této kapitole je rozebírán vztah mezi hlavními exilovými vlnami ve druhé polovině 20. století, aktivity významných českých spolků v Rakousku a Švýcarsku a aktuální postoje narátorů obsažené v nahraných rozhovorech. Musím nicméně zdůraznit, že se nejedná o soustavné zpracování historického vývoje českých menšin v obou zemích. Toto téma by svým rozsahem vydalo na samostatnou monografii. Jde mi primárně o představení těch jevů, které nejvíce ovlivnily identifikaci posrpnových uprchlíků s českým národem v exilu a jejich současný pohled na českou identitu. První část je věnována české menšině v Rakousku – jejímu vývoji, jednotlivým skupinám a jejich vzájemným vztahům, druhá sleduje obdobné otázky vzhledem k české menšině ve Švýcarsku.

7.2 Česká menšina v Rakousku⁶³²

Rakousko, a především Vídeň jako hlavní město podunajské monarchie, bylo magnetem pro desítky a stovky tisíc lidí přicházejících sem za prací ze všech koutů českých zemí. Už od druhé poloviny 19. století ve Vídni žila několikasettisícová komunita pocházející z českých zemí.⁶³³ Právě v této době se vytvořila síť nejrůznějších českých spolků, poskytujících příchozím možnost zapojit se zde do „národního života“. Patřil mezi ně například český Sokol, respektive Sokolská župa Rakouská, která měla před první světovou válkou 3 269 členů,⁶³⁴ nebo Školský spolek Komenský (založený roku 1872), který se staral a do dnešní doby stará o chod českých škol v Rakousku.

K výraznému oslabení této menšiny došlo po roce 1918, kdy v souvislosti se vznikem Československa odešlo z rakouského státu budovat novou republiku a hledat v ní uplatnění kolem 150 000 Čechů a Slováků.⁶³⁵ I přesto se v prvním poválečném sčítání lidu v roce 1923 přihlásilo k české obcovací řeči (*Umgangssprache*) přes

prorežimní *Vídeňské menšinové listy* a od roku 1982 vydávaný *Informační bulletin Kulturního klubu Čechů a Slováků v Rakousku* (později *Kulturní klub. Informační časopis Čechů a Slováků v Rakousku*). V případě krajanského hnutí ve Švýcarsku to byl *Zpravodaj* – z počátku informační bulletin pro posrpnové uprchlíky, který se následně vyvinul v časopis Svazu spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

631 K hlavním využívaným publikacím patřily: BASLER, H. – BRANDEIS, M. – KROUPA, J. – STAREK, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*; VALEŠ, V. (ed.): *Doma v cizině. Pro krajanské hnutí ve Švýcarsku*; TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*; KONEČNÝ, K. – MOTLIČEK, T. (eds.): *Emigrace*.

632 Tato část vychází z upravené kapitoly v kolektivní monografii – HAVÁČ, O.: *Nelehké soužití*, s. 127–155.

633 GLETTLER, M.: *Die Wiener Tschechen um 1900*, s. 32.

634 První sokolská jednota mimo území historických českých zemí vznikla ve Vídni 3. 3. 1867 a byla pojmenována jako Vídeňský Sokol. Až později, po sjednocení s ostatními jednotami v Rakousku, došlo k vytvoření Sokolské župy Rakouské. Více WALDAUF, Jan: *Sokol. Malé dějiny velké myšlenky*. Luhačovice 2007, s. 128.

635 Tento počet zahrnuje podle Karla Brouška jak ty, kteří odcházeli oficiální cestou přes generální

79 000 obyvatel první Rakouské republiky.⁶³⁶ Zastřešujícím orgánem českých politických stran působících ve Vídni i jejich spolků se stala Menšinová rada, založená v roce 1923.⁶³⁷ Zásadní předěl v životě české menšiny, stejně jako v životech všech obyvatel Rakouska, představoval tzv. anšlus, tedy připojení Rakouska k Německu, k němuž došlo 12. března 1938. Asimilační tlak na menšinu rostl. Do roku 1942 byla naprostá většina českých spolků ve Vídni rozpuštěna a jejich majetek přešel do správy státu. Dne 16. února 1942 byl rozpuštěn i Školský spolek Komenský. Represe ale zároveň vedly k většímu zapojování jednotlivých příslušníků menšiny do protinacistického odboje a ten tak dodnes patří k významné kapitole dějin vídeňských Čechů.⁶³⁸

Po válce došlo k dalšímu oslabení české menšiny v souvislosti s plánem československé vlády osídlit vyliďněné pohraniční oblasti nejen Čechy a Slováky žijícími v Československu, ale také krajanů ze zahraničí. Ve Vídni byl za účelem reemigrace krajanů zřízen na jaře 1945 Československý komitét, později přejmenovaný na Československý ústřední výbor.⁶³⁹ Nicméně reemigranti se po svém příjezdu do Československa setkávali s řadou problémů. V pohraničí na ně pohlíželi v lepším případě jako na cizince, v horším jako na vetřelce a přivandrovalce. Mnozí z nich se brzy vrátili zase zpět do Rakouska a celá akce tak zůstala daleko za očekáváním československé vlády; z původně plánovaných 42 000 reemigrantů z Rakouska se do roku 1947, kdy reemigrace skončila, usadilo, převážně v pohraničí, 11 117 krajanů.⁶⁴⁰ Reemigranti byli pak mezi prvními, kteří republiku opouštěli po „Vítězném únoru“.

konzulát ve Vídni a kterých bylo podle statistiky 105 256, tak i přibližně 40 000 až 50 000 Čechů a Slováků, kteří se vraceli tak říkajíc na vlastní pěst. Viz BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*, s. 34.

636 O počtech Čechů a Slováků v Rakousku viz SUPPAN, Arnold: *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. München 1983, s. 23. Více na toto téma BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*.

637 V meziválečném období působili ve Vídni sociální demokraté, lidovci a národní socialisté. O Menšinové radě viz blíže ČEŠKA, Ota: *Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 352–355.

638 Kromě české sekce Komunistické strany Rakouska, se kterou spolupracovali i členové jiných stran a bezpartijní, se do akcí namířených proti nacistickému režimu zapojila skupina katolíků vedená páterem Josefem Pojarem, který byl jednou z nejvýraznějších postav českého odboje vůbec. Obě skupiny byly odhaleny gestapem a řada jejich členů skončila ve vězení nebo koncentračních táborech. Odbojem Čechů v Rakousku a ve Vídni se zabývá například Karl Brousek ve svém příspěvku v knize *Tschechen in Wien*. BROUSEK, Karl: *Die falsche Behm. Vom Widerstand der Wiener Tschechen*. In: Wonisch, R. (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010, s. 129–154.

639 HEROLDOVÁ, I.: *Reemigrace*, s. 287.

640 Tamtéž, s. 294.

7.2.1 „Vítězný únor“ a rozkol v menšině

Události kolem únorové vládní krize v Československu v roce 1948⁶⁴¹ pochopitelně nemohly zůstat bez odezvy ani mezi Čechy žijícími v Rakousku. Ostatně snaha získat rozhodující vliv ve zdejší menšině prostřednictvím ovládnutí Československého ústředního výboru, ve kterém byly po válce zastoupeny různé politické strany a spolky,⁶⁴² byla patrná již od vítězství komunistů ve volbách v Československu v roce 1946. Ovšem s rostoucím tlakem z Prahy rostl i odpor jednotlivých nekomunistických zástupců ve výboru. Česká menšina se začala nezadržitelně rozdělovat. Naplno se rozkol projevil právě v únoru 1948, kdy stejně jako v Československu vznikl i ve Vídni akční výbor Československého ústředního výboru v čele s komunisty Aloisem Burešem a Karlem Olivou, kteří se pokusili výbor „reorganizovat“ a vytvořit tak novou střechovou organizaci vídeňských Čechů pod úplnou kontrolou komunistů. Tento krok vzbudil v menšině značný odpor a nevoli.⁶⁴³

I přes snahu nového vedení v Praze získat vedoucí představitele menšiny na svou stranu⁶⁴⁴ se nepodařilo sjednotit menšinu pod vedením komunistů. Stále ostřeji proti snahám českých komunistů ve Vídni začala vystupovat skupina sociálních demokratů kolem Josefa Jíravy, který později patřil k jedněm z nejhlasitějších odpůrců nového československého režimu. Jejím hlavním tiskovým orgánem se postupně staly *Vídeňské svobodné listy*, jejichž šéfredaktorem byl sociální demokrat Josef Petruš.⁶⁴⁵ Vlivem rostoucích neshod a prohlubující se nedůvěry se Československý ústřední výbor rozpadl. Místo požadované jednoty se mezi vídeňskými Čechy začaly vytvářet dvě navzájem nepřátelené skupiny, které se definovaly na základě svého vztahu ke komunistické vládě v Praze.

V květnu 1948 založili komunističtí funkcionáři ve Vídni *Vídeňské menšinové listy*, které se staly poté, co se nepodařilo obnovit zastřešující organizaci, hlavním tiskovým orgánem hájícím politiku nového československého vedení. V následujícím roce vzniklo Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které zaujalo vedoucí

641 O vládní krizi, po které se ocitla moc v zemi v rukou komunistů a země samotná v sovětské sféře vlivu, pojednává detailně kniha: KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.

642 V Československém ústředním výboru byly zastoupeny tyto politické strany a spolky: Československá strana socialistická, Československá strana národně sociální (spolek Barák), Československá strana lidová (Sdružení katolických spolků), Československá sekce Komunistické strany Rakouska, Osvobozené političtí vězňi, Sokol a Svaz živnostníků. In: VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 113–114.

643 HALLAMA, P.: *Der Siegreiche Februar 1948 und die Anfänge des Kalten Krieges unter den Tschechen in Wien*, s. 161.

644 Mezi propagační akce vlády patřil například zájezd více než 700 vídeňských Čechů do Prahy v květnu 1948.

645 *Vídeňské svobodné listy* jsou noviny vídeňských Čechů vydávané od roku 1946 až do současnosti. Po únorovém převratu v Československu patřily k hlavním menšinovým periodikům vystupujícím ostře proti komunistickému režimu. Byly a dodnes jsou hlavním tiskovým orgánem Menšinové rady české a slovenské větve v Rakousku.

pozici mezi menšinovými spolky s kladným postojem ke komunistickému Československu. Sdružení bylo díky svým zakladatelům, členům Československé sekce Komunistické strany Rakouska, od začátku pod vlivem jak československé, tak i rakouské komunistické strany. Nicméně díky výhodám, které nabízelo, a podpoře ze strany pražského režimu se brzy vyvinulo ve velkou organizaci, jež měla v roce 1952 přibližně 5 000 členů ve 24 odbočkách nejenom ve Vídni – čtyři odbočky existovaly ve Štýrském Hradci (Graz), Linci (Linz), Vídeňském Novém Městě (Wiener Neustadt) a Berndorfu. Vliv tak podle odhadů mělo na zhruba třetinu české menšiny.⁶⁴⁶ Sdružení úzce spolupracovalo s Československým ústavem zahraničním, který byl po únoru 1948 přeměněn ve výkonný orgán Ministerstva zahraničních věcí ČSR, díky čemuž mohlo Sdružení zajišťovat svým členům řadu výhod.⁶⁴⁷ Postupně se k němu přidaly spolky jako Vlastenecká omladina, Národní dům, Klub československých turistů, SK Slovan a především Školský spolek Komenský ve Vídni, čímž se místní české školství ocitlo pod dohledem komunistického režimu. České školy (později už jen jedna škola) byly subvencovány z Prahy a děti se tak učily ještě v osmdesátých letech z učebnic, ve kterých figurovaly sovětské tanky a pěticípé hvězdy.

V reakci na založení a aktivity prorežimního Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku se brzy začal sjednocovat i protirežimní proud, jehož předním tiskovým orgánem, tvrdě kritizujícím nové poměry v Československu a pražský režim, byly *Vídeňské svobodné listy*. Mezi hlavní představitele této skupiny patřil již zmíněný sociální demokrat a člen vídeňského zastupitelstva Josef Jírava. V roce 1951 byla ustavena, respektive obnovena, Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku, jako střežová organizace, která pod sebou sdružovala spolky, jež odmítaly spolupracovat s komunistickým režimem v Československu. Patřily sem spolky jako České srdce, Jednota Máj, Dělnická tělovýchovná jednota nebo Akademický spolek ve Vídni. Ve složité situaci se na počátku padesátých let ocitla organizace místního Sokola, kterou chtěly na svou stranu získat obě znesvářené skupiny.⁶⁴⁸

646 VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 115.

647 Šlo o snadnější získání víz či možnost se zúčastnit hromadných zájezdů do českých měst, rekreačních pobytů nebo dětských táborů v Československu. Do Vídně byly zvány české divadelní soubory, populární zpěváci nebo třeba folklorní soubory. Sdružení a na ně napojené menšinové spolky pořádaly promítání československých filmů, plesy a různé besedy. Viz BROŽÁK, Miroslav: *Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 356–357.

648 Vše vyvrcholilo na mimořádné valné hromadě Sokolské župy rakouské v roce 1952 konající se v Národním domě, kde se po bouřlivém jednání odtrhly od Sokolské župy rakouské jednoty Sokola I–V a X, jejichž zástupci valnou hromadu opustili a přidali se ke Sdružení Čechů a Slováků. Ve Vídni tak *de facto* vznikly dvě sokolské organizace, jejichž členové – až na výjimky – s druhou „nepřátelskou“ skupinou nekomunikovali a kontakty udržovali jen v rámci své zastřešující organizace. Pokud byl někdo členem Sdružení, bylo nemyšlitelné, aby chodil cvičit do jednoty Sokola spadající pod Sokolskou župu rakouskou a naopak.

Ke které zastřešující organizaci se spolek přidal, záleželo většinou na jeho funkcionářích. Nicméně jak uvádí Vlasta Valešová, situace uvnitř spolků nebyla úplně jednoznačná a řada členů se neshodovala s postojem svých představitelů svého vedení. Nedá se tak tvrdit, že se menšina rozdělila na „komunisty a demokraty“. Stávalo se například, že někteří příslušníci protirežimně zaměřených spolků v nich zůstávali spíše z tradice a své funkcionáře za jejich zarputilé postoje k Československu kritizovali. Na druhou stranu se zase někteří Češi ve Vídni přidali k prorežimním spolkům jen na základě výhod kvůli výhodám, které nabízely, přičemž ale s děním v Československu nesouhlasili a jeho komunistickou vládu zásadně odmítali. Dalším faktem, který boří představu vídeňských Čechů rozdělených výhradně do dvou zneprátelených bloků, je existence velmi početné skupiny v jejich řadách, která se odmítala přidat ke zmíněným menšinovým organizacím. Zachovávala „neutralitu“ a odstup jak vůči českým spolkům, tak vůči Československu. Přitom tato skupina krajanů rozhodně nebyla zanedbatelná – odhaduje se, že představovala 30 až 40 % české menšiny v Rakousku.⁶⁴⁹

7.2.2 Poúnorový exil v Rakousku

Únorové události roku 1948 nepřímo ovlivnily život české menšiny v Rakousku ještě jiným, ovšem stejně zásadním způsobem. Převzetí moci komunisty v Československu totiž zapříčinilo novou emigrační vlnu. Odhady velikosti této „poúnorové emigrace“ se různí, podle Pavla Tigrida v jeho knize *Politická emigrace atomového věku* čítala kolem 60 000 osob,⁶⁵⁰ podle Vlasty Valešové, která vychází z materiálů archivu Ministerstva zahraničí ČR, opustilo Československo do začátku prosince 1948 kolem 16 000 osob. Jejich počet se potom do roku 1951 zvýšil na zhruba 25 000.⁶⁵¹ Tato převážně politická exilová vlna byla charakterizována účastí prominentních politiků poválečné třetí republiky (Bohumil Laušman, Hubert Ripka a další) a lidí, kteří v novém režimu byli (anebo mohli být) pronásledováni kvůli svému přesvědčení či povolání. „*Velké množství exulantů se rekrutovalo z příslušníků inteligence, kteří volili svobodu přesvědčení před duchovním útlakem v době poúnorové.*“⁶⁵² Většina prchajících po překročení československé státní hranice skončila nejprve v uprchlických táborech v západním Německu, odkud se snažila dostat co nejdříve dále na Západ (do Francie, Švýcarska, Spojených států nebo Kanady).

649 Více o formování menšiny po roce 1945 v knize: VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 113–119.

650 TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 53.

651 VALEŠ, Vlasta: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy*. In: táž (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. / Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002, s. 54.

652 TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948. Počátky československé organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996, s. 6.

Vídeň a vůbec celé Rakousko v této době nebyly pro uprchlíky zcela bezpečné. Rakousko bylo spravováno vítěznými mocnostmi, mezi které patřil i Sovětský svaz, jehož okupační zóna sousedila s Československem. Navíc na jeho území působila řada tajných služeb, včetně té československé, které se mimo jiné podařil v prosinci 1953 únos předního sociálního demokrata Bohumila Laušmana zpátky do Československa.⁶⁵³ O tom, že se únosy mohly týkat i obyčejných lidí, a o těžkých začátcích v Rakousku v polovině padesátých let vyprávěla paní Ilona Mühlbergerová (rozená Žmolová).⁶⁵⁴

Z výše uvedených důvodů si tehdy Rakousko za svůj nový domov zvolilo pouze asi 1 200 osob, tedy zlomek z celkového počtu několika desítek tisíc pouónorových uprchlíků. I tak se ale mezi touto skupinou našli lidé, kteří se výrazným způsobem zapojili do života tamější české menšiny (především jejího antikomunistického křídla). Zde nemohu nezmínit Josefa Jonáše, pozdějšího dlouholetého šéfredaktora *Vídeňských svobodných listů*. České spolky pro řadu nově příchozích představovaly alespoň částečné spojení s jejich bývalou vlastí. Tak tomu bylo i u rodiny Žmolových, jimž spolková činnost pomáhala do jisté míry kompenzovat ztrátu domova:

*„Takže jsem přišla do české školy, tak to přece jenom bylo lehčí. A naši potom v Sokole a v pěveckém sboru našli takovou určitou náhradu za to, co ztratili. Angažovali se tam teda tak naplno, že maminka byla vedoucí žactva. Já jsem to potom převzala po ní. A taška byl župní vzdělavatel.“*⁶⁵⁵

Pro pouónorové uprchlíky, kteří se snažili navazovat na tradice demokratického Československa, byli ztělesněním ideálů Tomáš G. Masaryk, prezident Osvoboditel, a jeho nástupce Edvard Beneš, prezident Budovatel. Exulanti se aktivně účastnili spolkového života – cvičili v Sokole, pořádali oslavy vzniku republiky nebo zpívali v českých pěveckých sborech. Jejich postoje byly spojeny s československou demokracií, která byla zadušena během krátké existence republiky hned dvakrát – mnichovskou dohodou a „Vítězným únorem“. Naprostá většina pouónorového exilu zásadně odmítala komunistický režim i spolupráci s těmi, kteří jej v zahraničí podporovali či nějakým způsobem s pražským vedením spolupracovali. Hlavní cíl, který politická emigrace sledovala, výstižně charakterizoval Pavel Tigríd: „*Politická*

653 Osobnosti Bohumila Laušmana, jeho pohnutému životu a jeho roli v sociální demokracii, se věnují kromě jiných i historici z katedry historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci – profesorka Jana Burešová a profesor Miloš Trapl. Společně vydali knihu: BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: *Bohumil Laušman. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu*. Olomouc 2009.

654 Rodina Žmolových přišla do Vídně v roce 1956. Ač byli oba rodiče Češi, narodili se za hranicemi českých zemí – otec ve Vídni a matka v Chicagu. Poznali se za druhé světové války v Lipově na Moravě a tam se jim po několika letech narodila dcera Ilona. V rozhovoru zmínila narátorka situaci, kdy jejím rodičům poslali příbuzní z Čech varování, že celé rodině hrozí únos zpátky do Československa. Viz Soukromý archiv autora, rozhovor s Ilonou Mühlbergerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

655 Tamtéž.

*emigrace obvykle usilovala (pokud nerezignovala nebo neztučněla) jen o jediné: o rozklad, pád a rozdrčení té státní moci, která ji vytvořila.*⁶⁵⁶ V Rakousku vznikl mezi odpůrci a podporovateli režimu v padesátých letech hluboký příkop. Pražské jaro a posrpnový exil, k němuž náleželi i členové komunistické strany, celou situaci ještě více zkomplikoval.

7.2.3 Jaro a srpen roku osmašedesát

Změny, které následovaly po odvolání Antonína Novotného z pozice generálního tajemníka ÚV KSČ v lednu 1968, pozorovali čeští krajané v Rakousku s očekáváním, nadějemi ale i obavami. Například ve *Vídeňských svobodných listech* vyšel 2. srpna 1968 na přední straně obsáhlý článek „Svět hledí k Praze – konference v Čierne nad Tisou“, věnovaný jednáním československých a sovětských komunistů.⁶⁵⁷ Hned vedle něj byl komentář Josefa Jonáše „Protestujeme!“, který popisoval a zároveň obhajoval reformní změny v Československu těmito slovy: „*Je to jedinečný a statečný pokus o obrodu komunismu, o novou cestu komunistické diktatury. [...] Všechny ty měsíce letošního roku, po které se zatajeným dechem sledujeme tento vývoj, jsou jedinečným vysvědčením politické, ba státnické moudrosti československého lidu.*“⁶⁵⁸

O to větší rozhořčení vyvolal u české menšiny v Rakousku vpád vojsk Varšavské smlouvy na území Československa v noci na 21. srpna 1968. Dokonce i prorežimní *Vídeňské menšinové listy* na úvodní straně otiskly dva dny po invazi článek nazvaný „Vraťte ČSSR nezávislost!“, který začíná slovy: „*Je to neuvěřitelné, ale stalo se skutkem.*“⁶⁵⁹ V obou táborech rozdělené menšiny zavládla obrovská míra solidarity s okupovaným Československem. Jednotná ve svých postojích však česká menšina dlouho nezůstala. Články v dalších číslech *Vídeňských menšinových listů* se již omezovaly spíše na popis probíhajících událostí bez zásadnějších komentářů a s postupem času byl stále patrnější příklon redakce a vůbec celého Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku k formujícímu se normalizačnímu vedení v čele s Gustávem Husákem. Brzy se tak s novou intenzitou projevil tradiční konflikt. Už v září 1968, v reakci na článek prorežimních *Vídeňských menšinových listů*, ve stati nazvané „Moskva a my“ s rozhořčením napsal Josef Jonáš: „*Zbaběle mlčet, dívat se na znásilňování lidu, čekat až jak to dopadne a potom se přidat na stranu vítěze, přidat se na stranu toho, kdo naši vlast a národ ničí a znásilňuje, kdo lidu bere i ten kousek svobody, který si poslední týdny vybojoval! Ani stopy studu nad doporučováním tohoto*

656 TIGRID, P.: *Politická emigrace v atomovém věku*, s. 11.

657 *Svět hledí k Praze – konference v Čierne nad Tisou*. *Vídeňské svobodné listy* 23, 2. 8. 1968, s. 1.

658 JONÁŠ, Josef: *Protestujeme!* *Vídeňské svobodné listy* 23, 2. 8. 1968, s. 1.

659 *Vraťte ČSSR nezávislost!* *Vídeňské menšinové listy* 23, 23. 8. 1968, s. 1.

*bezcharakterního postoje. Ani kousek hanby nad tím, že naše krajany navádí ‚Menšinové listy‘ ke zradě vlastního lidu.*⁶⁶⁰

V této emočně vypjaté atmosféře přicházeli do Rakouska a Vídně uprchlíci z Československa a česká menšina pochopitelně nezůstala stranou při poskytování pomoci, a to bez ohledu na vztah, jaký měla ta která její skupina k režimu v Praze. Menšinová rada stejně jako Sdružení Čechů a Slováků vyzývaly prostřednictvím svých „listů“ krajany k peněžitým sbírkám a zároveň nově příchozí informovaly o možnostech bezplatného ubytování, získání potravin, lékařského ošetření nebo krátkodobé práce. Redakce obou českých periodik začaly sloužit jako informační a poradenská střediska, v nichž se uprchlíci mohli dozvědět vše nezbytné o hostitelské zemi a místech, kde bylo možné získat pomoc, ať již materiální, nebo finanční. Zástupci menšiny jim radili také ohledně získání dokumentů potřebných k pobytu, popřípadě k vycestování do dalších zemí. Rakouský rozhlas vysílal řadu oznámení pro uprchlíky v češtině, rovněž za spolupráce se zástupci české menšiny. Pomoc nabízeli jednotlivci i celé krajanské spolky. Například Sokol v 10. vídeňském okrese dal k dispozici svoji halu jako bezplatnou ubytovnu, stejně se zachoval i Školský spolek Komenský, který zase poskytl budovu na ulici Quellenstrasse. Přitom na individuální úrovni bylo podobných „domácích ubytoven a jídelen“ a finanční i materiální podpory bezpočet. Pomoc české menšiny uprchlíkům byla v prvních měsících nenahraditelná. Narátoři, kteří prošli uprchlickým táborem Traiskirchen, velmi často vzpomínali na péči pátera Novotného. K těm, kterým pomohl, patřil i Vladimír Čevela, pozdější známý (byť neoficiální) fotograf české menšiny ve Vídni.

*„Nesmím zapomenout, že v tom Traiskirchenu byl farář, páter Josef Novotný, který je velice známý a který se tam kromě Charity staral o uprchlíky. Pomáhal k takovému startu těm, kdo šli do Vídně. Abychom mohli ve Vídni zakotvit. U mě to bylo konkrétně tím, že mi pomohl do Vídně, ale ne ke stolařské práci, ale k něčemu úplně jinému, co se týkalo železa.*⁶⁶¹

V prvních dnech a měsících po sovětské invazi se pomyslná ručička ukazující míru solidarity české menšiny s uprchlíky pohybovala velmi vysoko. Poměrně brzy se ale začaly vynořovat první neshody mezi nově příchozími a těmi, co přišli o dvacet let dříve, popřípadě ve Vídni žili již několikátou generaci, tedy starousedlíky.⁶⁶²

660 JONÁŠ, Josef: *Moskva a my*. Vídeňské svobodné listy 23, 6. 9. 1968, s. 1–2.

661 Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čovelou, Vídeň 1. 10. 2011.

662 O tom, proč byla integrace nově příchozích do českých menšinových spolků komplikovaná a o důvodech, které vedly k tomu, že si „osmašedesátníci“ založili svoje vlastní spolky a vytvořili tak další skupinu české menšiny ve Vídni, se zmiňuje řada článků pojednávajících o posrpnové emigraci. Například BROUSEK, K.: *Wien und seine Tschechen*. Nebo VALEŠ, V.: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy*, s. 54–58. A také STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 195–208.

7.2.4 Rozdílný pohled na svět

Nejprve byli příchozí z Československa, tedy ti, kteří se rozhodli zůstat v Rakousku⁶⁶³ a požádali o azyl, vítání. Řada spolků si od nich slibovala rozšíření a omlazení své členské základny pro svoji členskou základnu. Většinou se totiž jednalo o mladé, vzdělané lidi do třiceti let, studenty nebo rodiny s jedním či dvěma dětmi. Byli mezi nimi umělci, vědci i prominentní politici pražského jara, které donutila opustit vlast počínající normalizace. Rakousko a Vídeň si za svůj domov (byť někdy kvůli svému povolání jen přechodný) zvolili lidé jako dirigent Martin Turnovský, zmiňovaný Přemysl Janýr, divadelní herečka Renáta Olářová, režisér Vojtěch Jasný a mnoho dalších v zahraničí žádaných odborníků.

Brzy se ovšem ukázalo, že vzájemné soužití bude komplikované. Na zhoršujících se vztazích se přitom podílela celá řada faktorů.⁶⁶⁴ U té části menšiny, která spolupracovala s československým režimem a která náležela do okruhu Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, docházelo, přes počáteční podporu uprchlíkům, postupně k přebírání oficiálních stanovisek (alespoň u jejich čelných představitelů) nového pražského „normalizačního“ vedení. Posrpnoví uprchlíci, a především ti z nich, kteří byli politicky aktivní, se tak v očích prorežimních krajanů stali „zrádci staré vlasti“. Spolupráce s touto částí menšiny a jejím Sdružením byla z pochopitelných důvodů nepřijatelná i pro exulanty z Československa.

O něco složitější byl vývoj vztahu mezi uprchlíky a demokratickým menšinovým proudem, který zastupovala Menšinová rada a který stavěl na ideálech první republiky. Nově příchozím z Československa, kteří zažili komunistickou diktaturu s povinnými průvody a manifestacemi, byly cizí spolkové aktivity oslavující československou státnost, prvorepublikové tradice i osobnosti. Případalo jim zbytečné účastnit se schůzí ve spolcích, kde se z jejich pohledu nic podstatného neřešilo, kromě pořádání plesů, zábav a vzájemných menšinových rozepří. Udržování českých tradic a účast na menšinových akcích pro ně neměly velký význam. O tom v rozhovoru vyprávěl i spisovatel Milan Ráček:

663 Naprostá většina nově příchozích přitom volila ke svému životu rakouské hlavní město. Podle výsledků sčítání lidu z roku 1981, které zveřejnil Rakouský statistický úřad, se k české obcovačí řeči přihlásilo pouze 5 168 rakouských občanů, z nichž 4 057 žilo ve Vídni. Viz Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, fond Pozůstalost Karla Mataly r. č. 27/1125. *Wohnbevölkerung 1981 mit österreichischer Staatsbürgerschaft nach ausgewählten Umgangssprachen und Bundesländern.*

664 Například STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 195–208. Jana Stárková, narozená v roce 1954 v Berlíně, uznávaná překladatelka, publicistka a historička, spoluzakladatelka Mezinárodní helsinské federace pro lidská práva. Dlouhodobě se věnuje nejen židovské problematice, ale také české menšině ve Vídni a obecně česko-rakouským vztahům v 19. a 20. století. Působila také řadu let na univerzitách v Brně, Praze a Vídni, podílela se na vzniku Výzkumného střediska pro historické menšiny (Forschungszentrum für historische Minderheiten) a v současnosti působí ve Vídeňském Wiesenthalově institutu pro studium holokaustu.

„Mně osobně ty spolky byly cizí. Ano, ty spolky jako České srdce nebo tak. Ty tradiční spolky nacvičovaly nějakou operetu a mělo to takový hodně nacionální charakter, a to byla věc, která mě neoslovila. Teprve až, dá se říci po roku sedmdesát osm, sedmdesát devět, když přišla další vlna emigrace... chartisté. Tak ti chartisté, s nimi přišlo pár velice zajímavých lidí, kteří se taky potom do toho spolkového života zapojili.“⁶⁶⁵

Pro posrpnové uprchlíky bylo důležitější rychle se začlenit do majoritní společnosti (jak po stránce jazykové, tak ekonomické) než slavit a udržovat české tradice. Řada starousedlíků však v této snaze o rychlou integraci viděla zradu české národní věci a ztrátu národního cítění, způsobenou neblahým komunistickým vlivem. Noví „emigranti“ byli v jejich očích ti, co se přizpůsobili životu v komunistickém Československu natolik, že z nich vyprchala národní hrdost, v horším případě tento „zvrácený komunistický režim“ pomáhali sami budovat. S touto kritikou se setkávali především exponovaní představitelé pražského jara, jako například Jiří Pelikán, žijící v Itálii. Přesvědčení, že uprchlíci opustili Československo proto, aby se dostali na „zlatý Západ“, bylo mezi starousedlíky velmi rozšířené a do jisté míry se shodovalo s propagandou pražského vedení. Slovo emigrant, ztotožněné s emigrací ekonomickou, dostalo pejorativní nádech a bylo spojováno s prototypem kariéristy bez vlasteneckého cítění, jehož jediným cílem bylo rychlé zbohatnutí. Navíc se mezi starousedlíky objevily zprávy o zneužívání pomoci, které se uprchlíkům dostalo ve dnech sovětské invaze. Podobné informace, z nichž se některé zakládaly na pravdě, jen zvyšovaly nedůvěru k nově příchozím. O „emigrantech v uvozovkách“ se zmiňuje i Milan Ráček:

„A dostávali taky, když se tam postavila celá rodina, i 400 [šilinků, pozn. autora] na týden a byli i tací – samozřejmě jsou to výjimky, ale my jsme o nich věděli – kteří nám hodně lezli na nervy, kteří si nakoupili všelijaké věci, nejenom oblečení, ale já nevím, magnetofony a všechno, co tenkrát frčelo. A pobýli tady tak dlouho, až na to měli peníze, až si na to jako vyžebrali, tak pak se sebrali a odjeli domů. Ale jak říkám, to nemělo s emigrací nic společného.“⁶⁶⁶

Na druhou stranu se řada Čechů a Slováků, kteří přišli do Vídně po srpnu 1968, odmítala začlenit do menšinového života z obavy před sledováním Státní bezpečností, jejíž agenti ve Vídni působili, aby tím neohrozili své příbuzné v Československu.⁶⁶⁷ I přes tato rizika existovala mezi částí nově příchozích touha se setkávat. Právě oni založili počátkem sedmdesátých let nové vlastní spolky.

Najednou byly spolky starousedlíků „konfrontovány s novým fenoménem: uprchlíci, kteří přišli do Rakouska po roce 1968, začali zakládat vlastní spolky, jejichž akce byly

665 Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

666 Tamtéž.

667 Zajímavé je, že obavy před „špicly z Československa“ skrytými mezi nově příchozími existovaly i mezi některými starousedlíky, kteří proto s těmito „hospodářskými emigranty“ nechtěli mít nic společného. O složitých vztazích mezi oběma skupinami pojednává například MAYER, V.: *Tschechen in Wien*, s. 59–72.

hojně navštěvovány, přinášeli inovativní impulsy a brzy také disponovali svými vlastními – zprvu pouze v jednoduché úpravě vycházejícími – spolkovými bulletinými“.⁶⁶⁸ Nejdůležitějším spolkem mezi těmi, které vznikly v první polovině sedmdesátých let, se stal Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku, který ve Vídni působí dodnes. Klub, založený 25. října 1974 v malé vídeňské kavárně Falstaff, brzy získal značnou prestiž a patřil k nejaktivnějším menšinovým organizacím.⁶⁶⁹ To bylo dáno jednak výraznou osobností spoluzakladatele Přemysla Janýra a jeho vazbami na čelné představitele rakouské SPÖ (mj. na spolkového kancléře Bruna Kreiského nebo Heinze Fischera, pozdějšího rakouského prezidenta), jednak aktivitami dalších členů a příznivců Klubu, mezi něž patřili takové osobnosti jako Vojtěch Jasný, Renate Olárová, Bohumil Brejcha, Martin Turnovský, Jindřich Lion a mnozí další. Klub se zaměřoval na pomoc nově přicházejícím uprchlíkům z Československa (mezi něž patřili od roku 1977 i signatáři Charty 77) a na pořádání kulturních akcí. Ty měly ovšem velmi často politický podtext, ať již se jednalo o přednášku Anastáze Opaska, autorské čtení Pavla Kohouta, nebo vystupování Jaroslava Hutky.

Nejvýraznější akcí s mezinárodním ohlasem, kterou Klub inicioval, se stalo slavnostní odhalení pamětní desky Tomáše G. Masaryka spolkovým kancléřem Brunem Kreiským 13. září 1982 za přítomnosti řady významných osobností rakouského veřejného života.⁶⁷⁰ V kontrastu s účastí předních rakouských veřejných činitelů byla zářející reakce zástupců ostatních českých menšinových spolků, kteří shodně pozvání odmítli a slavnosti se nezúčastnili. Dokonce se o této události ani nezmínil (s výjimkou jednoho nekomentovaného sdělení ve *Vídeňských svobodných listech* převzatého z *Wiener Zeitung*)⁶⁷¹ menšinový tisk. Pro většinu příslušníků „staré“ české menšiny byl přitom Masaryk obdivovanou osobností a ztělesněním ideálů, na nichž byl založen samostatný československý stát. Jejich nepřítomnost však představovala jasné sdělení posrpnovým exilovým skupinám. Tato neúčast byla nejen tichým vyjádřením nesouhlasu s aktivitami Klubu, ale také důkazem, jak hluboký příkop nedůvěry mezi starousedlíky a nově příchozími existoval.

Ovšem ani vzájemné vztahy rozdělené české menšiny nebyly úplně černobílé. Dvěma spolkům – knihovně Jirásek a spolku Vlast– se podařilo začlenit jak příslušníky „staré menšiny“, tak posrpnové uprchlíky z Československa. Knihovní spolek Jirásek, vedený českým sociálním demokratem a také dlouholetým vídeňským

668 STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 308.

669 O vzniku a jednotlivých aktivitách Klubu viz BASLER, Helena: *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006, s. 367–394.

670 Byli mezi nimi Heinz Fischer, v té době předseda poslaneckého klubu SPÖ, Herta Firnberg, rakouská ministryně pro vědu a umění, Georg Breuer, předseda CSSR-Solidaritátskomitee, a mnozí další.

671 *Vídeňské svobodné listy* 37, 16. 9. 1982, s. 2.

zastupitelem Ludvíkem Kolínem, navazoval na tradici dělnických knihoven, jaké ve Vídni vznikaly ve druhé polovině 19. století. Spolu se zmíněným spolkem Vlast (v květnu 1972 přejmenovaným na Nová Vlast), založeným Otou Koutným a Ludvíkem Kolínem na počátku sedmdesátých let,⁶⁷² se zaměřil především na pomoc nově příchozím po srpnu 1968, neboť „*neexistovala žádná krajanské organizace, která byla oficiálně ochotna a schopna těmto lidem pomoci*“.⁶⁷³ Obě organizace jim pomáhaly s vyřizováním nezbytných dokumentů potřebných pro trvalý pobyt, s hledáním zaměstnání a bytu, s žádostmi o udělení azylu či občanství nebo s přihlašování do kurzů německého jazyka. Přestože z hlediska členské základny to byly spolky malé, jejich pomoc a aktivity byly velmi vítané. Kromě posrpnových uprchlíků z Československa si koncem sedmdesátých let našli cestu ke spolupráci s těmito spolky i někteří signatáři Charty 77. Stejně jako tyto organizace projevily vůči uprchlíkům vstřícnost i některé sokolské jednoty. To vše ukazuje, že hranice mezi starousedlíky a novými příchozími nebyly tak nepropustné, jak by se podle některých indicií mohlo zdát, a že vzájemné antipatie se rozhodně netýkaly ve stejné míře celé české menšiny ve Vídni. Dobře toto konstatování dokládá i vzpomínka Gustava Líbala, který přišel do Vídně s rodinou v roce 1968 jako čtrnáctiletý.

*„Ze začátku se ti starousedlíci... Ale to bylo opravdu ze začátku, že kdo přišel z Československa, byl automaticky komunist. Ale to se hrozně rychle... To víte, oni tady žili už čtvrtou generaci a vy sem přijдете a najednou dostanete ještě pokud možno lepší místo než oni. Ale během velmi krátké doby to přestal být jakýkoliv problém. To všechno chodilo do jednoho Sokola.“*⁶⁷⁴

Stejně jako v případě rozkolu způsobeného „Vítězným únorem“, kdy ne všichni členové sdíleli v jistém smyslu radikální názory svých funkcionářů a byli schopni se v osobní rovině domluvit se členy „nepřátelského tábora“ (nehledě na to, že celá třetina menšiny zůstávala stranou obou skupin), ani po roce 1968 nezastávali konfliktní postoje vůči „těm druhým“ všichni Češi ve Vídni a již vůbec ne se s touž intenzitou.

7.2.5 Charta 77

Ač by se mohlo zdát, že téma Charty 77 a československého disentu do této knihy věnované posrpnovému exilu nepatří, v případě Rakouska tomu tak není. Přicházející chartisté totiž do značné míry ovlivnili místní českou menšinu i vztahy mezi jejími příslušníky a ovlivnili tak identifikaci exulantů s českým národem. Na začát-

672 Více o založení spolku Vlast viz STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 308.

673 KOUTNÝ, Ota: *Nová vlast – Rada národnostní skupiny Čechů a Slováků usedlých v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 360.

674 Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbalem, Vídeň 22. 9. 2011.

ku stálo Prohlášení Charty 77, jehož text uveřejnila 6. a 7. ledna 1977 nejvýznamnější světová média, jako *Le Monde* nebo *The Times*, a které se setkalo v zahraniční s obrovskou odezvou. Stejně silnou reakci vyvolalo Prohlášení i v Československu, i když úplně jiného charakteru. Začalo zatýkání signatářů, domovní prohlídky, vyhazování ze zaměstnání, sledování a šikana Státní bezpečnosti.⁶⁷⁵ V odpovědi na perzekuce, jimž byli signatáři Charty vystaveni, prohlásil rakouský spolkový kancléř Bruno Kreisky již 18. ledna 1977, že jeho země je připravena poskytnout azyl všem chartistům, kteří se dobrovolně rozhodnou opustit Československo.⁶⁷⁶

Jako jeden z prvních využil nabídky pronásledovaný spisovatel Ivan Binar a spolu s manželkou a dvěma malými dětmi opustil 27. května 1977 zemi. Péčí o uprchlíky byl pověřen Přemysl Janýr spolu s Bruno Aignerem, který byl tajemníkem předsedy klubu SPÖ Heinze Fischera (a pozdějším prezidentovým tiskovým mluvčím). V praxi to znamenalo, že téměř na každého ze signatářů po příchodu do Rakouska čekal přímo na vlakovém nádraží Přemysl Janýr a byl jim hned od počátku v nové zemi se vším nápomocen. Takto svůj příjezd do Rakouska popsal Ivan Medek: „*Na nádraží byly připraveny televizní kamery a reflektory. Říkal jsem si, kdo to asi přijel? – Bylo to kvůli mně, Přemysl Janýr se mnou udělal interview pro rakouskou televizi a pak mi dal láhev vína, jogurt a bílou veku.*“⁶⁷⁷ Starost o finanční zajištění nově příchozích do rakouské společnosti připadla Bruno Aignerovi. Všichni signatáři dostali k dispozici malý byt, finanční podporu pro sebe i svou rodinu a možnost navštěvovat jazykové kurzy. Byla jim poskytnuta pomoc také při hledání zaměstnání. Na hrazení nákladů byl využit Uprchlíky fond OSN ve Vídni a na pomoc chartistům vláda vyčlenila částku tři miliony šilinků. Na otázku ohledně shánění finančních prostředků pro uprchlíky Bruno Aigner odpověděl:

„*Dnes by [získat prostředky, pozn. autora] bylo o hodně obtížnější. Tenkrát to nebylo tak obtížné, protože i byrokracie v Rakousku sdílela postoj Bruno Kreiskeho – musíme pomoci lidem v Československu.*“⁶⁷⁸

675 V *Rudém právu* byla článkem *Čí je to zájem* spuštěna denunční kampaň proti signatářům Charty 77. Článek končil varovnými slovy: „*Kdo by našemu lidu v tom [v rozvoji socialismu, pozn. autora] chtěl překážet, porušovat zákony našeho socialistického státu, musí počítat s důsledky.*“ Viz *Čí je to zájem*. *Rudé právo* 58, 7. 1. 1977, s. 2.

676 Rakouský kancléř byl nucen svoji nabídku upřesnit poté, co mu československý velvyslanec týden po jejím zveřejnění předložil seznam osmi osob, kterých by se poskytnutí azylu mělo týkat. Režim v Praze počítal s jejich vystěhováním, na což Bruno Kreisky zareagoval slovy, že azyl bude poskytnut jen těm, kteří o něj dobrovolně požádají. Viz BINAROVÁ, Monika: *Charta 77 – ohlasy v zahraničí*. Týden 4, 6. 1. 1997, s. 14–15.

677 MEDEK, I.: *Děkuji, mám se výborně*, s. 84.

678 “*It would be much more difficult today. It was not so difficult because also the bureaucracy in Austria was guided by thinking of Bruno Kreisky – we have to help the people of Czechoslovakia.*” Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Vídeň 20. 9. 2013.

Reakce rakouské veřejnosti byla vůči nově příchozím vstřícná, i když ne tak intenzivní jako v roce 1968. Vzpomínal na to třeba Přemysl Janýr ml., signatář Charty 77, který se dostal do Vídně v roce 1978:

„Daleko častěji jsem se naopak setkal s příznivými, vstřícnými postoji. [...] Tak hned při první návštěvě [dětského lékaře, pozn. autora] říkal: ‚To je dobře, že jste přišli. My tady potřebujeme takové lidi.‘“⁶⁷⁹

7.2.6 Nevítání bojovníci

Jiné to ovšem bylo s reakcí české menšiny, respektive starousedlíků a těch, kteří opustili Československo po únoru 1948. Obrovská pozornost věnovaná světovými i rakouskými médii Prohlášení Charty 77 mnohé krajany starší generace zaskočila. Ačkoli většina z nich aktivity českého disentu vítala a oceňovala statečnost jeho představitelů, kterou si zachovávali tváří v tvář tvrdým represím, na některé z nich, především na bývalé komunisty, pohlíželi starousedlíci s krajní nedůvěrou. Nemluvíme zde samozřejmě o prorežimním Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které zaujímalo k Chartě 77 jako celku postoj shodný s postojem československého vedení. Sdružení ve svých *Krajanských novinách* (dřívějších *Vídeňských menšinových listech*) kritizovalo jak aktivity signatářů Charty, které označovalo v duchu československé propagandy za „několik jednotlivců snažících se očernit svou zemi“,⁶⁸⁰ tak také rakouská média za „štvavou kampaň“ proti jejich severním sousedům. V Československu bylo dle názoru Sdružení mnoho věcí, které si naopak zasloužily uznání, například stavba pražského metra.⁶⁸¹ Pohled prorežimní části menšiny na Chartu a její signatáře se měnil jenom pomalu a ve své podstatě zůstal podobný až do pádu komunistického režimu. Zajímavý byl přitom postoj Školského spolku Komenský, který se staral o českou školu ve Vídni, finančně a materiálně podporovanou přímo z Prahy. Vzhledem k tomuto spojení s Československem odmítal spolek v některých případech přijímat děti českých a slovenských uprchlíků a ty proto musely chodit do škol rakouských. Situace se ovšem kvůli nedostatku žáků postupem času měnila a české děti začaly být vítány nehledě na politický profil jejich rodičů, jak to dokládá i případ Ondřeje Kohouta.⁶⁸²

679 Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 21. 9. 2011.

680 *K otázce politických a sociálních práv*. Krajanské noviny 6, 24. 2. 1977, s. 5.

681 Krajanské noviny 6, 24. 2. 1977, s. 7.

682 Ondřejův syn Mikuláš byl zapsán do české školy po příchodu rodiny do Vídně v roce 1981. Dva roky po jejich příjezdu se dědeček Kohout rozhodl zajít do školy na Den otevřených dveří. Tam si prohlédl český slabikář s vítězným ruským tankem. Co z toho vzešlo, je pěkně popsáno v Kohoutových pamětech. Na tomto příkladu je nicméně patrné, že děti disidentů mohly být zapsány do české školy podporované z Prahy a že i averze vůči nově příchozím, zvláště ve městě, jako byla Vídeň, měla své meze. O české čítance *Máma, táta, já a Eda aneb česká abeceda*, jejíž vznik Pavel Kohout inicioval, Jiří

Nicméně trnem v oku byli signatáři Charty, kteří byli v minulosti členy komunistické strany (jako Pavel Kohout nebo Zdeněk Mlynář), i pro část české menšiny sdružené pod střešovou Menšinovou radou české a slovenské větve v Rakousku. Již z článku „Těžká krise komunismu“, který vyšel koncem ledna 1977 jménem celé Menšinové rady ve *Vídeňských svobodných listech*, je patrné roztrpčení z nebývalé pozornosti, kterou západní média projevila Prohlášení Charty 77 a osudům jejich signatářů, včetně bývalých komunistů. „Proto nemůžeme sdílet tak mnohé názory a tiskové kampaně vedené v západním světě ve prospěch těch, kteří si to nezaslouží. A proto je nám líto a jsme roztrpčeni tím, že ve svobodném tisku čteme příliš často pravdu překrucovanou, příliš často je zapomínáno na oběti žalářníků.“⁶⁸³ Obzvláště ostrých reakcí a odsuzování kvůli své politické minulosti se dočkal bývalý tajemník ÚV KSČ Zdeněk Mlynář, který na jaře roku 1977 odešel do rakouského exilu a poté působil jako pedagog na univerzitě v Innsbrucku. Díky svému postavení a kontaktům měl dveře otevřené i do nejvyšších kruhů rakouské politiky. V Archivu Bruna Kreiského je dodnes zachována jeho studie *Poznámky k politické situaci v Československu*, kterou vypracoval právě pro rakouského kancléře, a ten ji následně na Mlynářovu žádost přeposlal Willy Brandtovi, předsedovi západoněmecké SPD.⁶⁸⁴ Na Zdeňka Mlynáře jako vynikajícího znalce politické situace jak v ČSSR, tak v celém bývalém východním bloku, který „poskytoval nejlepší analýzy sovětského režimu“, vzpomínal během našeho rozhovoru i Bruno Aigner.⁶⁸⁵

Právě ze zájmu nejvyšších rakouských míst a médií o osoby, které byly z hlediska Menšinové rady spoluzodpovědné za zločinný komunistický režim v Československu, pramenilo zklamání a rozladění jejích členů. Jana Stárková ve své studii *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni* konstatuje, že pro lidi, kteří se angažovali v Menšinové radě i v rakouské SPÖ (mezi něž patřil například Josef Jonáš) a kteří najednou již nebyli vnímáni jako partneři, ale naopak byli odsunuti na okraj politického dění, to znamenalo „novou bolestnou realitu“.⁶⁸⁶ Přitom chartisté samotní netvořili jednotné uskupení, naopak se mnohdy jednalo o výrazné individuality, které nejenže před svým podpisem Charty 77 nesdílely stejnou minulost s ostatními signatáři, ale často také zastávaly rozdílné názory a stanoviska. Spojoval je především odpor proti husákovskému režimu a zážitek perzekuce, která po podepsání Charty následovala. Většinu z nich, jmenovitě například Ondřeji

Gruša napsal a kterou česká škola ve Vídni odmítla, se můžete dočíst v memoárech KOHOUT, Pavel: *Můj život s Hillerem, Stalinem a Havlem. Svazek II*. Praha 2011, s. 1503–1508.

683 *Těžká krise komunismu*. Vídeňské svobodné listy 32, 20. 1. 1977, s. 1.

684 Text má v němčině název *Anmerkungen zur politischen Lage in der Tschechoslowakei und zu den Möglichkeiten ihrer Entwicklung* a k dohledání je ve fondu: Bruno Kreisky Archiv Wien, VII.1 Länderboxen CSSR, Box 6, Charta 77, sg. 31/11.

685 Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Vídeň 20. 9. 2013.

686 STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 320.

Kohoutovi, Ludvíku Kavínovi a Nice Brettschneiderové nebo Jiřímu Chmelovi,⁶⁸⁷ se přitom podařilo vybudovat novou a úspěšnou existenci v hostitelské zemi, a to jak díky velkorysé podpoře rakouské vlády, tak především vlastním úsilím a aktivitou. Jejich integrace byla podle hledisek formulovaných profesorem Heckmanem úspěšná. Ivan Medek ovšem v souvislosti se začleněním chartistů v Rakousku poznamenal, že obecnější porozumění pro tyto „nesourodé individuality“ u tradiční české menšiny, mající svůj počátek v časech císařství, nebylo možno očekávat.⁶⁸⁸

7.2.7 Češi jako národnostní menšina

Ovšem byla zde ještě jedna zásadní věc, která už tak rozštěpenou menšinu ještě více rozdělovala a v jistém smyslu rozděluje dodnes. Jak již bylo zmíněno v kapitole věnované integraci, v únoru roku 1976 vstoupil v platnost zákon o národnostních menšinách, pod který spadali i Češi ve Vídni a podle kterého měly při Úřadu spolkového kancléře vzniknout nařízením spolkové vlády tzv. poradní sbory pro národnostní menšiny. Poradní sbor pro Čechy se kvůli vzájemným antipatiím jednotlivých českých skupin dlouhá léta nedařilo ustavit. Ve svých vzpomínkách tento problém zmínil Heinz Tichy: „Příčinou byl především konflikt mezi starousedlíky a nově příchozími. Ten byl totiž někdy tak silný, že mně jako vedoucímu oddělení pro národnostní menšiny při Úřadu spolkového kancléře byla často kladena otázka, zda by ‚noví‘ neměli vytvořit národnostní menšinu, čímž by místo jednoho poradního sboru existovaly hned dva.“⁶⁸⁹ Sbor vznikl až po dlouhých letech, v roce 1994, což vypovídá o síle vzájemné nesmiřitelnosti, která přežila i pád komunistického režimu v Československu a která teprve pomalu doznívá v souvislosti s obměnou členské základny jednotlivých spolků. V poradním sboru byly zpočátku zastoupeny všechny hlavní skupiny české menšiny: Menšinová rada, Sdružení spolků Čechů a Slováků, dvojspolek Jirásek / Nová vlast a Kulturní klub.⁶⁹⁰ Rada problémů se vznikem českého poradního sboru odstranila, nicméně i dnes existují mezi některými zástupci men-

687 Jiří Chmel (* 1954), signatář Charty 77 a člen severočeského undergroundu, byl v roce 1982 v rámci akce Asanace donucen k odchodu do Rakouska. Zde poté založil „legendární vídeňský lokál“ Nachtasy, který se ve druhé polovině 80. let stal místem setkávání českých exulantů. Více viz KUNDRAČÍK, Matěj: *Jiří Chmel. Azylant ve vlastním azylu*. In: Albright, M. – Wittlichová, L. (eds.): *Vzkazy domů. Příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848–1989) / Messages home. Stories of Czechs who went abroad (emigration and exile 1848–1989)*. Praha 2012, s. 286–295.

688 MEDEK, Ivan: *Chartisté v Rakousku*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 324.

689 TICHY, Heinz: *Česká národnostní menšina*. In: Basler, H. – Brandeis, M. – Kroupa, J. – Starek, J. (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005*, s. 276.

690 Sdružení spolků Čechů a Slováků bylo vytvořeno jako zastřešující organizace prorežimních spolků, ale brzy je v Poradním sboru vystřídal Školský spolek Komenský a poté zaniklo. Více o jednotlivých členech Poradního sboru a jejich hlasech VALES, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 126.

šiny rozepře o charakter a rozsah podpory jednotlivým menšinovým organizacím. Důležité ale je, že nenabývají dřívějšího rozsahu.

7.2.8 Závěr

Češi, kteří přišli do Rakouska v letech 1968 a 1969 v rámci posrpnové uprchlické vlny, se ocitli v neznámém terénu místního menšinového života, který v Rakousku (a zvláště ve Vídni) prodělal po druhé světové válce bouřlivý vývoj. Česká menšina byla od únorového převratu v roce 1948 nesmiřitelně rozdělená podle vztahu jednotlivých skupin ke komunistickému režimu v Československu. Podle narátora Petra Cejnara bylo lepší se do toho „nemíchat“,⁶⁹¹ což bylo prohlášení, které vystihovalo pocity mnoha nově příchozích. Na jedné straně byly spolky s kladným postojem k Praze, jako například Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku, které byly z ČSSR podporovány. Tyto spolky a jejich tisk přebíraly oficiální stanoviska ÚV KSČ a s výjimkou odsouzení srpnové invaze vojsk Varšavské smlouvy se vyhýbaly jakékoliv kritice nového pražského vedení. Identifikovat se s touto skupinou nebylo pro nově příchozí příliš reálné.

Na druhou stranu spolky odmítající komunistický režim, které zastřešovala Menšinová rada české a slovenské větve v Rakousku, mnoho posrpnových uprchlíků do svých řad rovněž nepřijaly. Vlasta Valešová nebo Jana Stárková, s jejichž závěry se ztotožňují, tento rozpor zdůvodňovaly ve svých článcích a monografiích věnovaných Čechům ve Vídni především dvěma faktory: generačním rozdílem a odlišným pohledem na svět (*Weltanschauung*), daným rozdílnou výchovou a systémem hodnot.⁶⁹² Pro antikomunistické křídlo menšiny, jehož součástí byli i poúnoroví exulanti usazení v Rakousku, byla identifikace s Československem založena na tradicích a ideálech první republiky, tedy státního zřízení, které nově příchozí neměli nikdy možnost poznat.

Mládí a dospívání posrpnových uprchlíků bylo formováno životem v zemi ovládané jednou stranou, v níž byla vynucována participace na kolektivních rituálech (prvomájových průvodech, spartakiádách apod.) a jejíž občané podléhali neustálému státnímu dohledu a kontrole. Když pak tito lidé opustili Československo bez výhledu na návrat, snažili se v hostitelské zemi co nejdříve začlenit do majoritní společnosti. Během tohoto psychicky náročného procesu, provázeného pocitem ztráty domova a vykořenění, neměli nově příchozí potřebu podílet se na spolkové činnosti, protože její obsah navazoval na nikdy nepoznané tradice, zvyky i ideály. Jen velmi málo těch, kteří opustili Československo po srpnu 1968, se aktivně zapojilo do menšinového

691 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

692 Viz VALEŠ, V.: *Vídeňští Češi včera a dnes*, s. 124; též: *Českoslovenští uprchlíci a jejich soužití s vídeňskými Čechy*, s. 57; STAREK, J.: *Česká menšina a československý exil po roce 1968 ve Vídni*, s. 308.

života před rokem 1989, což bylo pro starousedlíky důkazem, že nově příchozí výchovu v komunistické ČSSR ztratili národní uvědomění a přišli do Rakouska jen kvůli představě vyšších výdělků. Ztratili opravdu nově příchozí národní cítění a „odrodili se“? Odpověď na tuto otázku mi poskytla komparace posrpnového exilu v Rakousku s Čechy, kteří si za svůj domov zvolili po roce 1968 Švýcarsko.

7.3 Češi ve Švýcarsku

Tato podkapitola rovněž nepředstavuje vyčerpávající a systematické zachycení vývoje krajanského hnutí ve Švýcarsku, i zde jde především o popis a analýzu událostí, které ovlivnily způsob identifikace posrpnových exulantů s místní českou menšinou a jejími krajanskými spolky.⁶⁹³ Rozbor se soustřeďuje na únorový převrat v roce 1948 a jeho vliv na krajanskou komunitu, na reakci krajanů na příliv posrpnových uprchlíků do Švýcarska a jejich vzájemné vztahy. V této kapitole vycházím především z odborných publikací kolegů z Katedry historie FF UP v Olomouci a jejich Centra pro československá exilová studia,⁶⁹⁴ na jejichž práce můj výzkum v mnoha ohledech navazoval, a z pramenů získaných během mého terénního výzkumu mezi krajaný ve Švýcarsku v letech 2013 a 2014.⁶⁹⁵ Při komparaci se opírám také o spolkový tisk, autobiografie příslušníků krajanského hnutí a sociologické studie.⁶⁹⁶

7.3.1 České spolky ve Švýcarsku do roku 1948

Novodobé dějiny spolkové činnosti Čechů ve Švýcarsku se datují od roku 1861, kdy byl českými studenty curyšské Technické univerzity založen první krajanský spolek s názvem Česká beseda v Curychu. V témže roce začal Josef V. Frič vydávat v Ženevě měsíčník *Čech* a podle jednoho z pramenů měla v zemi v roce 1867 vzniknout

693 V této podkapitole se budu v souladu s publikacemi ČČES při označení české menšiny a jejích příslušníků přidržovat pojmu *krajané*, jehož používání má ve Švýcarsku tradici. Viz TRAPL, M.: *Terminologie pojmu o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*, s. 76.

694 Jedná se o monografie a sborníky: TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*; TRAPL, M. – SKOUPÝ, A.: *Výzkumná základna studia českých krajanských komunit a československé emigrace ve Švýcarsku*, s. 337–343; KONEČNÝ, K. – MOTLÍČEK, T. (eds.): *Emigrace*; KONEČNÝ, K. – MOTLÍČEK, T. (eds.): *Studie z dějin emigrace*.

695 Vedle nahraných rozhovorů se jedná o již citované prameny ze Schweizerisches Bundesarchiv Bern, fond E2001E Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970), a dále spolkový tisk získaný z Archivu ČČES, fond exilová periodika a publikace.

696 ŠIMKO, D.: *Exil in Basel*; KRAUSE, O. L.: *Snad jsem nezabloudil*; CHUDOŽILOV, P.: *Boj o fusekli*; PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, L.: *V exilu s Olgou Masarykovou-Revilliodovou*; KOLÁŘ, P.: *Matchball*.

jednota Sokol Curych.⁶⁹⁷ Ke zmíněným spolkům se ve druhé polovině 19. století zařadila socialisticky orientovaná Československá dělnická beseda a rovněž spolek Hus v Curychu.

Všechna tato sdružení ovšem po čase zanikla, a tak začala síť krajanských spolků dostávat dnešní podobu až na počátku minulého století – v roce 1901 byla ustavena Československá Beseda Slovan v Ženevě a o deset let později Československá Beseda Svatopluk Čech v Curychu (1910) a postupně se konstituovaly další spolky.⁶⁹⁸ V roce 1911 došlo k obnovení jednoty Slovanského Sokola, který byl následně přijat za člena České obce sokolské. Spolky českých krajanů tak vznikly hned v sedmi švýcarských městech. Jednalo se o spolky malé, které měly jen mezi 10 až 20 členy. Největší z nich byla výše zmíněná sdružení v Curychu a Ženevě, každá o 50 až 60 krajanech.

Již zde jsou patrné rozdíly oproti české menšině v Rakousku, která se ve stejné době utvářela na pozadí velké pracovní migrace z českých zemí. České spolky zde měly i stovky členů⁶⁹⁹ a většina z nich byla založena v rakouském hlavním městě, kam směřovalo za prací nejvíce osob. Miloš Trapl upozornil na to, že z hlediska složení těmito spolkům „*tvář [...] vtiskovala sociální struktura švýcarských Čechů*“,⁷⁰⁰ neboť v nich převažovali drobní řemeslníci, živnostníci či dělníci. Jen malé procento tvořili podnikatelé a příslušníci inteligence.

Ve specifické situaci se ocitly krajanské spolky za první světové války v neutrálním Švýcarsku, ve kterém sice vyhlásil Tomáš G. Masaryk 6. července 1915 v Sále reformace v Ženevě svůj boj za samostatné Československo, ale kde převažovaly v německy mluvících kantonech mezi obyvatelstvem proněmecké nálady i „*neskrývané australofilství*“.⁷⁰¹ Rakouské ministerstvo zahraničí nasadilo ke sledování podezřelých osob své důvěrníky a například červencové hlášení rakouského vojenského přidělence v Bernu hovořilo o „*velezrádných českých spolcích*“.⁷⁰² Během války sice došlo k omezení některých krajanských aktivit, ale členové menšinových spolků tajně spolupracovali se zahraničním odbojem a pořádali sbírky na podporu československých legií. Důležitým mezníkem krajanského hnutí se stal 3. leden 1915,

697 WALDAUF, J.: *Sokol*, s. 178.

698 Jednalo se o dalších sedm spolků: Československý spolek Jan Hus v Schaffhausenu, Pokrok v Lausanne, Československý spolek Český Domov v Basileji, Československý spolek Komenský v St. Gallen a Česká Beseda v Bernu. Všechny spolky vznikly v krátkém rozmezí let 1910–1911. Více TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 11.

699 Například Sokolská župa Rakouská měla 3 269 členů v roce 1913. Více WALDAUF, J.: *Sokol*, s. 128.

700 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 12.

701 Tamtéž, s. 15.

702 Tamtéž, s. 16.

kdy byl v Bernu založen Ústřední svaz českých spolků ve Švýcarsku, po válce přejmenovaný na Sdružení československých spolků ve Švýcarsku.⁷⁰³

Po vzniku Československa navázalo krajanské hnutí kontakt nejprve s československým vyslanectvím v Bernu, a následně s Československým ústavem zahraničním, založeným ministerstvem zahraničí v Praze v roce 1928. Spolky skrze něj udržovaly spojení s vlastí a krajané se tak mohli podílet na oslavách týkajících se mladého státu – prezidentových narozenin, výročí vzniku republiky nebo kladení věnců v Kostnici k výročí Husova upálení. Zároveň krajanské spolky navázaly kontakty s československými zastupitelskými úřady v Ženevě a v Curychu. V posledně jmenovaném se stal vicekonzulem pro krajanské hnutí Arnošt Jokl.⁷⁰⁴ Spolkový život se sice rozvíjel, problém ovšem představoval malý počet členů v jednotlivých spolicích (největší spolek Svatopluk Čech jich měl 60) a jejich členská základna se navíc dále snižovala. Tato obtíž přetrvávala až do doby, než Švýcarsko otevřelo své hranice posrpnové uprchlické vlně v roce 1968. Nepříznivý početní stav v řadách krajanských spolků byl zapříčiněn švýcarskou přistěhovaleckou politikou – od počátku třicátých let nepřijímalo Švýcarsko žádné další vystěhoválce z důvodu celosvětové hospodářské krize.⁷⁰⁵ Kromě toho v krajanském hnutí narůstalo napětí kvůli neshodám o jeho dalším směřování, které vyvrcholilo v roce 1935, kdy došlo ke vzniku druhého ústředí – Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Jeho vedením byl pověřen spolek Beseda Slovan v Ženevě a tento svaz sdružoval všechny mimocuryšské spolky. Čechy ve Švýcarsku sjednotilo až rozbití Československa v roce 1938 a počátek druhé světové války.

7.3.2 Krajanské hnutí za druhé světové války

O československých spolicích za druhé světové války existuje kvalitní studie Jaromíra Kopeckého uveřejněná v *Československém časopise historickém*,⁷⁰⁶ z níž zde

703 V roce 1921 začalo sdružení rovněž vydávat Věstník československých spolků ve Švýcarsku, který ovšem zanikl „z redakčních důvodů“ v roce 1935. Dnes nese tato organizace název Svaz spolků Čechů a Slováků ve Švýcarsku.

704 Arnošt Jokl (1881–1966) se narodil v jihomoravských Nenkovicích, odtud odešel v roce 1905 do Curychu, kde si založil obchod a vlastní malou továrnu na výrobu krémů na boty. Po příjezdu do Švýcarska byl velmi aktivní v krajanském hnutí – patřil k zakladatelům Besedy Svatopluk Čech i samotného Sdružení československých spolků ve Švýcarsku. Stal se také předsedou Československé obchodní komory a po vzniku československého konzulátu v Curychu i vicekonzulem. Více TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*.

705 Více TANNER, J.: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*, s. 199–253; TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 15.

706 KOPECKÝ, Jaromír: *Krajanské hnutí ve Švýcarsku za druhé světové války*. Československý časopis historický 16, 1968/6, s. 911–924. Jaromír Kopecký patřil jako vedoucí Úřadu stálého delegáta Československé republiky u sekretariátu Společnosti národů v Ženevě k předním činitelům zahraničního odboje

představím její závěry. Neutrální Švýcarsko bylo v průběhu války jediným státem, kde se mohli čeští krajané slovy Kopeckého demokraticky organizovat. Po zrušení československých zastupitelských úřadů 15. března 1939 navázali jejich zástupci kontakt s Úřadem stálého delegáta Československé republiky u sekretariátu Společnosti národů v Ženevě, který byl postupem času „ženevskými i federálními úřady považován de facto za instituci zastupující zájmy čs. občanů na půdě Švýcarska“.⁷⁰⁷

Problém pro krajanu však nastal ve chvíli, kdy začaly švýcarské úřady v souvislosti s tlakem říšské diplomacie po Čechách a Slovácích žádat výměnu československých pasů za protektorátní nebo za pasy Slovenské republiky, která rovněž otevřela ve Švýcarsku zastupitelský úřad. Ti, kteří výměnu odmítli, dostali od švýcarských úřadů sice povolení k pobytu a pracovní povolení, ovšem spolu s povinností platit kauci.⁷⁰⁸ I přes tyto nevýhody si pouze malá část členů spolků „podlehnuvši depresi po kapitulaci Francie“⁷⁰⁹ vyměnila československé pasy za protektorátní. Místo toho Češi ve Švýcarsku vyhlásili plnou podporu československému zahraničnímu odboji, jak proklamovali v dopise Edvardu Benešovi z května 1939. Pomoc krajanů spočívala v peněžitých sbírkách (označovaných jako „národní daň“),⁷¹⁰ šíření odbojového tisku i propagaci cílů londýnské exilové vlády ve švýcarských médiích. S vývojem válečné situace ve prospěch spojeneckých vojsk a s posílením mezinárodního postavení Československa přešly spolky od tajných prostředníků k otevřeným aktivitám podporujícím československou vládu.⁷¹¹ V krátké době (od března 1942 do října 1943) se uskutečnily čtyři sjezdy delegátů krajaňských spolků, na kterých se řešily jak otázky poválečné organizace zahraničních Čechů a Slováků, tak vzdělávání mládeže v cizině.

Po válce navázaly krajaňské spolky kontakty s osvobozeným Československem a poskytly na jeho obnovu finanční a materiální pomoc, zahrnující léky a potraviny, a zorganizovaly též několik zájezdů pro české a slovenské děti do Švýcarska. Na druhou stranu se znovu rozhořely spory mezi dvěma hlavními krajaňskými organizacemi, Besedou Slovan v Ženevě a Besedou Svatopluk Čech v Curychu.

ve Švýcarsku. Ve svém příspěvku čerpá i ze své rozsáhlé osobní korespondence s představiteli odboje, mj. s Hubertem Ripkou či Janem Masarykem.

707 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajaňské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 20.

708 Tamtéž, s. 21. Podmínky kauce se lišily kanton od kantonu. Nejpřísnější podmínky panovaly v curyšském kantonu, kde odmítnutí protektorátních pasů znamenalo vzdát se poukazů na oděv, prádlo a obuv a zaplatit 5 000 švýcarských franků za každého člena rodiny. Navíc tito lidé byli povoláváni do pracovních táborů. Z těchto důvodů bylo nejvíce vyměněných československých pasů právě v kantonu Curych mezi tamní krajaňskou komunitou.

709 Tamtéž.

710 Celkem se za dobu války vybralo 159 092 švýcarských franků. Národní daň byla vnímaná jako morální povinnost vůči národu i státu. Více KOPECKÝ, J.: *Krajaňské hnutí ve Švýcarsku za druhé světové války*, s. 916.

711 Tamtéž, s. 919.

Čechům sdruženým v curyšských spolcích vyčítali ženevští krajané jejich chování za války (výměnu pasů za protektorátní i nedostatečné odvody národní daně) a Besedě Slovan curyšští krajané zase „diktátorské způsoby“.⁷¹² Napětí pomohlo zmírnit až přesídlení Svazu československých spolků z Ženevy do Basileje, kde se postavil do čela svazu předseda spolku Domov František Vodička. Nepodařilo se ovšem rozšířit členskou základnu spolků, která se v důsledku zvyšování věku jednotlivých funkcionářů, stále snižovala. Spolky měly v té době do 50 členů.⁷¹³ Situace zůstala stejná i po únorovém převratu v Československu.

7.3.3 Reakce krajanů na únorový převrat

Události v Československu koncem února 1948 postavily krajané do situace, na kterou nebylo připraveno. Diskuse v rámci jednotlivých spolků o tom, zda spolupracovat s komunistickým režimem v Praze, se vedly v průběhu celého roku 1948. V té době se pražský režim snažil získat krajany na svou stranu, ať již prostřednictvím nového vyslance ve Švýcarsku Jaromíra Langa, nebo za pomoci představitelů Československého ústavu zahraničního. Vedení jednotlivých spolků dlouho váhalo i v otázce pomoci přicházejícím uprchlíkům, mezi nimiž byl rovněž bývalý československý vyslanec ve Švýcarsku Jindřich Andrial. Změna nastala až po sjezdu Svazu československých spolků konaném 23. ledna 1949 v Basileji, na kterém byla schválena rezoluce kritizující postup nového československého vedení s odkazem na demokratické tradice krajané.⁷¹⁴ Vyslanec Lang označil ve zprávě podané ministerstvu zahraničí, ve které referoval o průběhu sjezdu, vedení spolků za „reakční buržoazní elementy“,⁷¹⁵ kterým šlo jen o „šmelinářství“ s lidovědemokratickou republikou. I přes kritiku se však vyslanectví a Československý ústav zahraniční nadále snažily získat krajany ke spolupráci, a to prostřednictvím spolků, které s rezolucí nesouhlasily.

712 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajané ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 35.

713 Výjimku představovala Beseda Svatopluk Čech, která po válce zaznamenala 209 členů. Nicméně většinu tvořili krajané, kteří doufali, že jim členství v organizaci zajistí snazší získání československého občanství a nových pasů. Brzy se její členská základna začala snižovat. Viz TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajané ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 32.

714 Rovněž došlo ke schválení podpory pro poúnorové uprchlíky, kteří byli komunistickým režimem považováni za zrádce. Nutno dodat, že proti rezoluci Svazu ovšem vystoupily dva spolky – Československá Beseda v Bernu a Zpěvácký spolek Tábor, který na protest rovněž opustil střechovou organizaci.

715 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*, s. 364. Jedná se o příspěvek shodný s kapitolou *Reakce krajaných spolků na únor 1948*. In: Trapl, M. – Skoupý, A. – Kouřil, M.: *Československý exil a krajané ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 37–57.

Úspěch se ale nedostavil, naopak 26. března 1950 bylo na sjezdu delegátů, který se konal rovněž v Basileji, odsouhlaseno vystoupení Svazu československých spolků z Československého ústavu zahraničního i ze Slovanského svazu, organizovaného Zdeňkem Nejedlým. Ve stejném roce opustila také jednota Sokol Curych „obrozenou“ Jednotnou tělovýchovnou organizaci Sokol, jejíž vedení podléhalo Praze, a přiklonila se k Ústředí československého sokolstva v zahraničí. Rovněž byla rozpuštěna na vlast napojená Československá obchodní komora a její finance byly předány Masarykovu fondu⁷¹⁶ na podporu pouónorového exilu. Těmito všemi kroky došlo k definitivnímu rozchodu švýcarského krajanského hnutí s komunistickým Československem.

Ne všechny krajanské organizace s tímto postupem Svazu československých spolků souhlasily. Vedení Československé Besedy v Bernu a Zpěváckého spolku Tábor došla k závěru, že jejich spolky raději opustí Svaz, než „*aby se zpronevěřily svému základnímu a nejvolastnějšímu poslání, býti spojnicí mezi vlastní a krajany ve Švýcarsku*“.⁷¹⁷ Ač o spolupráci s oběma spolky československé vyslanectví ve Švýcarsku i Československý ústav zahraniční velmi stály, následný vývoj se pro ně obrátil nežádoucím směrem. Předseda Besedy Čeněk Chudoba byl na základě „nedovoleného předávání zpráv“ spolu s jednatelkou Květou Gruntorádovou švýcarskými orgány zatčen a následně vyhoštěn ze země. Policejní prohlídka u něho v bytě našla řadu kompromitujících materiálů, které sbíral na krajany a odesílal do Československa.⁷¹⁸ Činnost spolku poté značně ochabla. Obdobné to bylo s pěveckým sborem Tábor, jehož členové byli podle zpráv vedení sboru uložených v archivu ministerstva vnitra „*staří a odmítali zpívat*“.⁷¹⁹ Výraznější spolupráce s nimi proto nebyla možná a nové krajany se ke spolupráci získávat nedařilo. Československý ústav zahraniční ve zprávách o krajanském hnutí ve Švýcarsku tak hodnotil situaci značně kriticky a většinu zde žijících Čechů charakterizoval jako „vlažné“ (50–60 %), nebo stojící proti režimu (20–30 %), „pokrokových“ krajanů podle něj bylo maximálně 20 %. Vedení Svazu československých spolků stálo podle zprávy naprosto v „*reakčních řadách a spolupracovalo s utečenci*“.⁷²⁰ Opět se zde objevuje problém krajanského hnutí ve Švýcarsku, kontrastující se situací Čechů v Rakousku – malý počet členů a jejich vysoké stáří. Tento stav nezměnil ani pouónorový exil.

716 Masarykův fond byl založen v roce 1930 k 80. narozeninám prezidenta Masaryka. Jeho prostředky sloužily k podpoře krajanů v existenční nouzi. Viz TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOURIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 18. Někteří autoři, jako například Zdeněk Bidlo, ovšem jeho vznik datují již do doby první světové války. Více viz BIDLO, Zdeněk: *Emigrace 1968 ve Švýcarsku* [online]. Dostupné z: http://www.zahranicnici.com/docs/bidlo_sui_68.pdf [cit. 2017-08-30].

717 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A.: *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*, s. 365.

718 Tamtéž.

719 Tamtéž.

720 Tamtéž, s. 366.

7.3.4 Poúnorový exil ve Švýcarsku

Do Švýcarska jako do cílové destinace zamířil po únorovém převratu podle odhadů československého vyslanectví v Bernu relativně velký počet uprchlíků, přibližně 1 200 osob. Jednak země nebyla postižena válkou, tak jako například Rakousko, jednak její vedení a většina švýcarských politických stran ostře odsoudily komunistický puč v Československu. Proto zde uprchlíci měli naději na vstřícné přijetí. Nakonec jich ale v alpské konfederaci zůstal jen velmi malý počet, protože Švýcarsko nepřijímalo až do poloviny padesátých let uprchlíky z komunistických zemí. Federální úřady se navíc snažily „zbavit *hospodářsky slabých cizinců*“.⁷²¹ Výsledkem tohoto přístupu bylo, že již počátkem roku 1949 zbyla v zemi jen polovina z výše uvedeného počtu, údajně 500 až 600 českých a slovenských exulantů.⁷²² O politický azyl ovšem požádalo jen 66 z nich – a obdrželo jej pouhých 16. Renate Rendl, na kterou ve své studii navazovali Christine Banki a Christoph Späti, to zdůvodnila tvrzením, že „*Švýcarsko v roce 1948 stále ještě nemělo jasno o podobě své budoucí azylové politiky*“.⁷²³ Ať již byly příčiny odmítání „československých“ poúnorových uprchlíků jakékoliv, faktem zůstává, že se ve Švýcarsku mohli usadit pouze jednotlivci, a to „*většinou za pomoci příbuzných nebo známých*“.⁷²⁴

Mezi přední poúnorové exulanty, kteří ve Švýcarsku zůstali, patřili zaměstnanci československého ministerstva zahraničí – již zmíněný vyslanec Jindřich Andrial, curyšský generální konzul Jaroslav Pospíšil, legační tajemník František Messner, vicekonzul Miroslav Tuček a další. Ve Švýcarsku setrvala také řada českých a slovenských studentů, kteří zde po válce studovali na švýcarských univerzitách, včetně prestižní curyšské Technické univerzity. Ti až do poloviny padesátých let tvořili většinu exulantů z Československa.⁷²⁵ Studenti založili v Curychu, Ženevě a Basi-leji vlastní organizaci, nazvanou Svaz československých demokratických studentů ve Švýcarsku, která byla podporována z finančních zdrojů Svazu československých spolků. Počet studentů postupně vzrostl, protože švýcarské úřady povolily vstup do země některým studentům z uprchlických táborů v Německu. Pobyt studentů v zemi byl však limitován délkou jejich studia a absolventi museli po jeho dokončení odejít do jiných demokratických zemí. Již v roce 1954 konstatoval v souvislosti

721 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 58.

722 Mezi nimi byla i rodina diplomata Břetislava Morávka, který podle vyprávění jeho dcery Libuše Paukertové-Lehárové předal tajné dokumenty francouzské vojenské rozvědky. Rodina následně obdržela víza do Švýcarska a Francie a její členové byli jedni z mála, kteří ve Švýcarsku zůstali. Viz Paukertová-Lehárová, L.: *V exilu s Olgou Masarykovou-Revilliodovou*, s. 62.

723 „[...] dass sich die Schweiz 1948 noch in einem Umdenkungsprozess bezüglich der künftigen Asylpolitik befand.“ BANKI, Ch. – SPÄTI, Ch.: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken*, s. 392.

724 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 60.

725 Tamtéž.

s odchody absolventů předseda studentské organizace její postupný zánik. Pouňoroví exulanti tak řady krajanských spolků rozšířili jen minimálně. Kvůli zákazu politické činnosti pro příchozí uprchlíky a malému počtu exulantů nebyly ve Švýcarsku ani pobočky českých a slovenských exilových stran.

7.3.5 Než přišlo jaro

České krajanské hnutí ve Švýcarsku se do roku 1968, tedy do příchodu posrpnových uprchlíků, potýkalo s obdobnými problémy jako ve třicátých letech. Vzhledem k přísné švýcarské azylové politice se počet členů spolků a jejich průměrný věk ani po únorovém převratu v Československu prakticky nezměnil. Ve spolicích napříč krajanským hnutím zůstávali ještě koncem padesátých let funkcionáři, kteří pamatovali jeho zakladatelské období před rokem 1914. V roce 1958 zmínil výbor Svazu československých spolků, že počet členů spolků klesl za tři roky o 49 krajanů na pouhých 146, z toho bylo 60 % jejich členů ve věkové kategorii od 61 do 90 let. Ve věku mezi 20 a 30 lety byli pouze dva členové. Největší spolky, jako Slovan Ženeva nebo Svatopluk Čech, neměly více než 30 členů.⁷²⁶ Mladší generace „se spíše asimilovala“⁷²⁷ do většinové společnosti a neměla zájem se v krajanském hnutí angažovat. Nejvýznamnějšími posilami se pro krajanů stali evangelický kazatel a spisovatel Přemysl Pitter a jeho spolupracovnice Olga Fierzová, kteří přišli do Švýcarska v srpnu 1962. V Curychu následně založili společenství Husův sbor, které působí dodnes.⁷²⁸ Vítanou pomocí pro krajanů ve Švýcarsku byl také příchod doktora Oldřicha Černého – spoluzakladatele Společnosti pro vědu a umění v USA. Jednalo se však jen o jednotlivce, kteří nepřítivný demografický trend nemohli zvrátit.

Obdobný osud z hlediska poklesu členů postihl i spolky nakloněné komunistickému režimu a stojící mimo Svaz – Besedu Bern a Zpěvácký spolek Tábor. V jedné ze zpráv zaslané Československému ústavu zahraničnímu si stěžoval Karel Svoboda, poslední předseda spolku Tábor, na průběh schůzí, jichž se účastnil sám jen se třemi, čtyřmi krajanami, které však o „spolkovou práci neměly zájem, pouze si povídaly, a to navíc německy, ač uměly česky“.⁷²⁹ Stejná situace panovala v Besedě Bern, kde byli na její valné hromadě v roce 1967 jen čtyři členové, z nichž tři byli zaměstnanci velvyslanectví.⁷³⁰ Oba spolky v šedesátých letech nakonec zanikly. Snižoval se ale i počet Čechů a Slováků, kteří se ke své původní vlasti oficiálně

726 Slovan Ženeva měl 29 členů, Svatopluk Čech v Curychu 24 členů a Sokol Curych členů jen 11.

727 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 87.

728 Více o Přemyslu Pitterovi a jeho působení ve Švýcarsku viz KOSATÍK, Pavel: *Sám proti zlu. Život Přemysla Pittra (1895–1976)*. Praha 2009.

729 Tamtéž, s. 75.

730 V roce 1963 bylo vyslanectví v Bernu povýšeno na velvyslanectví.

hlásili. Podle statistiky zahraničního obyvatelstva žilo v roce 1950 ve Švýcarsku 1 662 Čechoslováků (715 mužů a 947 žen). O deset let později jich podle téže statistiky bylo již jen 454.⁷³¹

Objektivně vymírající spolky,⁷³² klesající počet Čechů hlásících se ke své vlasti i zánik obou spolků spolupracujících s komunistickým režimem – to vše vytvořilo pro posrpnové uprchlíky naprosto odlišnou realitu od situace české menšiny v Rakousku. Rovněž způsob, jakým byli nově příchozí ze strany krajanů přijati, výrazně ovlivnil identifikaci uprchlíků s krajanským hnutím, a potažmo s českým národem v exilu. Příliv tisíců exulantů znamenal nejen posílení krajanského hnutí, ale také vedl, jak uvádí Miloš Trapl a Arnošt Skoupý, k jeho přeměně v „*organizaci posrpnového exilu*“.⁷³³ Události roku 1968 znamenaly pro celý český exil ve Švýcarsku zlom, jímž nastala „*nová etapa vývoje krajanského a exilového hnutí*“.⁷³⁴

7.3.6 Krajanské hnutí v roce 1968

Změny spojené s uvolňováním politického napětí, ke kterým docházelo od šedesátých let v Československu a které vytvářely možnosti k obnovování kontaktů krajanů s bývalou vlastí, řada krajanů vítala a začala jich využívat. Docházelo ke vzájemným návštěvám členů rodin rozdělených dříve neprostupnou železnou oponou a stále častěji se ve švýcarských městech objevovali čeští a slovenští turisté. Nástup Alexandra Dubčeka a reformního křídla KSČ k moci, které zahájilo v Československu proces demokratizace, vzbudil u představitelů československých krajanských spolků značný ohlas, navzdory tomu, že tito lidé spolupráci s komunistickým režimem nadále odmítali. S nadějemi byly spojeny ovšem i obavy ze zásahu Sovětského svazu, které vyjádřil Svaz československých spolků v oficiálním německy psaném prohlášení *Helft der Freiheit in der Tschechoslowakei!* Zpráva, jejíž celé znění přetiskla i švýcarská regionální média, byla uveřejněna 11. července 1968.⁷³⁵ Když došlo o měsíc a půl skutečně k invazi armád Varšavské smlouvy, zareagovali čeští krajané okamžitě a zapojili se do pomoci přicházejícím československým uprchlíkům.

731 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 51.

732 Na přelomu let 1967 a 1968 zanikly kvůli nedostatku členů a vysokému věku organizátorů Československý spolek Komenský v St. Gallen a Československý spolek Pokrok v Lausanne.

733 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 26.

734 TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 97.

735 Například Zürichsee Zeitung pod názvem *Exil-Tschechen: Es darf kein zweites Ungarn geben!* Viz TRAPL, M. – SKOUPÝ, A. – KOUŘIL, M.: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989*, s. 96.

Hned v ranních hodinách 21. srpna – poté co získal jednatel Svazu Miroslav Tuček plnou moc pro jednání se švýcarskými úřady od předsedů ostatních spolků – kontaktoval Svaz federální uprchlický úřad v Curychu a nabídl pomoc při přijímání uprchlíků z Československa. Navečer byla svolána do Curychu demonstrace, které se zúčastnilo přes 10 000 osob a která se následující den opakovala za účasti ještě většího počtu lidí na náměstí Fraumünsterplatz. Vystoupili na nich jako hlavní řečníci Miroslav Tuček a spisovatel Petr Lotar.⁷³⁶ Během dne hlavní švýcarské listy uveřejnily „Protestní prohlášení“ krajanské komunity. Od 23. srpna, kdy Spolková rada vydala pokyny úřadům týkající se péče o nově příchozí Čechy a Slováky, se krajané rovněž podíleli na tlumočení periodických rozhlasových výzev přicházejícím uprchlíkům.

Ve snaze předat všechny potřebné informace co největšímu množství nově příchozích se Svaz rozhodl pravidelně vydávat informační bulletin *Zpravodaj*, který se záhy stal nejdůležitějším periodikem českých krajanů ve Švýcarsku. První číslo vyšlo díky velkému nasazení členů Svazu již 9. září 1968.⁷³⁷ Vydání obsahovalo jednak seznam existujících československých spolků se jmény a kontaktními údaji jejich předsedů, na které se mohli Češi a Slováci obrátit, jednak důležitá sdělení úřadů a pomocných organizací a pozvánky na akce chystané krajanskou komunitou.⁷³⁸ Podobně byla koncipována i další čísla – byly v nich uvedeny informace o švýcarském sociálním pojištění, daních v jednotlivých kantonech, pracovních nabídkách u soukromých firem a o průměrných platech podle průmyslových odvětví. Součástí rubriky věnované reakcím čtenářů byla dokonce i seznamovací rubrika.⁷³⁹ *Zpravodaj* se stal cenným zdrojem informací, jak mi po letech potvrdila v rozhovoru i řada narátorů.⁷⁴⁰

Krajané se také rozhodli zorganizovat informativní schůzky pro nově příchozí. První se uskutečnila již 23. srpna 1968 v Curychu v sále restaurace Weisse Wind, které se účastnil i ředitel Lehmann z policejního a justičního departmentu v Bernu a zástupci kantonálních úřadů i nevládních organizací. Arnošt Skoupý tuto schůzku označil za formativní pro budoucí vývoj: „Vznikl tak model, který aplikovali i organizátoři schůzek v jiných městech v příštích měsících, po dobu silného přílivu

736 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 25.

737 Jmenovitě Miroslavu Tučkovi a předsedkyni Svazu spolků Štěpánce Čermákové. Tamtéž, s. 26.

738 Hned na úvodní straně Štěpánka Čermáková shrnula důvody k vydání informačního bulletinu: „Zvoní telefon. Představuje se úředník curyšského sociálního úřadu. ‚Mám u sebe dnes už třetí českou rodinu. Neumí ani slovo německy. S pomocí překladatele mně vykládají, jak jsou odříznuti od světa [...] Co dělat?‘ Zvoní telefon. Ochotný český lékař říká: ‚Jedna z mých zdravotních sester má otce, který by rád přijal českého architekta do stavební kanceláře. Můžeš to někomu říci? [...]‘ To je několik ukázek z četných telefonických rozhovorů v pátek. Co dělat? [...] Jediny způsob je říci to lidem v malém informačním časopise.“ Viz ČERMÁKOVÁ, Štěpánka: *Úvodem*. Archiv ČČES, fond Exilová periodika a publikace, *Zpravodaj* 1, 9. 9. 1968.

739 *Zpravodaj* 1–14, 1968.

740 Například: Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

emigrační vlny [...].⁷⁴¹ Prioritou bylo, shodně s přáním švýcarských federálních úřadů i samotných uprchlíků, pomoci nově příchozím s rychlou integrací do hostitelské společnosti. Tomuto cíli napomáhaly i další akce Svazu československých spolků, například oslavy 28. října, které se konaly v Domě umění v Curychu a kterých se účastnily řádově stovky Čechů a Slováků. S projevy odsuzujícími okupaci Československa na nich vystupovali i švýcarští politici⁷⁴² a oslavy vzniku republiky se tak staly další manifestací solidarity s uprchlíky. Tyto připomínkové akce ostatně nesloužily jen k oslavám, ale pro právě příchozí Čechy a Slováky také k navazování kontaktů a získávání informací potřebných pro jejich integraci. Většina z nich, jak již bylo popsáno v předchozí kapitole, se do života většinové společnosti po nějakém čase bez větších problémů zapojila. Nicméně s příchodem velkého množství uprchlíků se objevily i problémy, které se krajanů bolestně dotýkaly.

Zprávy o zneužívání nabízené pomoci, nesplacených půjčkách, snaze měnit kantony v závislosti na výši nabízené podpory nebo o neopodstatněných stížnostech na práci švýcarských úřadů se dostaly i ke starousedlíkům, kteří jimi byli značně rozladěni. Reagoval na ně ve *Zpravodaji* také Přemysl Pitter v článku věnovaném nově příchozím: „*Bohužel ne všichni naši krajané si pomoci zaslouží, někteří se nechovají tak, jak by se na hosty slušelo. Zdůrazňují, že na nic nemáme práva ani nároku, že se nám vše uděluje jen z dobré vůle a sympatie k našemu národu, jenž byl ve svém rozmachu po svobodě sražen tvrdou pěstí sovětskou.*“⁷⁴³ Fakt, že někteří uprchlíci se snažili pomoci zneužít, sice potvrzují i další prameny,⁷⁴⁴ ale většina nově příchozích si uvědomovala své křehké postavení ve Švýcarsku a byla za nabízenou pomoc vděčná. Spolu se starousedlíky její zneužívání odsuzovali, jak o tom svědčí například rozhovory s narátory, nebo pozdější sociologické studie.⁷⁴⁵

Mezi starousedlíky a nově příchozími vznikaly ovšem i jiné konfliktní situace, než jaké vytvářely zprávy o zneužívané pomoci. Byly obdobné jako v případě uprchlíků v Rakousku, protože posrpnoví exulanti „*přicházeli se zkušeností z odliš-*

741 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 25.

742 Jako například významný švýcarský sociální demokrat a bývalý předseda švýcarské Národní rady (Nationalratspräsident) Walter Bringolf.

743 Článek v podobně přísném duchu pokračoval i dál: „*Mezi našimi nově příšlymi krajany kolují pověsti, že v té či oné obci dávají větší podpory než jinde, a neinformovanost i závist nadouvá tyto zprávy do absurdnosti. [...] Obce nemohou platit cesty krajanům, kteří si pod záminkou hledání práce dělají výlety po Švýcarsku. [...] Kdo byl doma skutečně ohrožen nebo stísněn, ten si váží zdejší svobody natolik, že rád snese i počáteční potíže a nedostatky.*“ Viz PITTER, Přemysl: *Na vysvětlenou nově příšlym krajanům*. *Zpravodaj* 1, 20. 11. 1968, s. 1–3.

744 Například již zmíněná zpráva pro spolkového prezidenta Spühlera. Viz Schweizerisches Bundesarchiv Bern, E2807 Tschechoslowakei (1966–1969), sg. 09, Dokumentation für Herrn Bundespräsident W. Spühler zur Frage der Aufnahme und Eingliederung der tschechoslowakischen Staatsangehörigen, s. 4.

745 Viz RENDL, R.: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*, s. 239–253.

ného společenského a politického prostředí“.⁷⁴⁶ Především šlo o odpor Čechů přicházejících z komunisty ovládaného Československa ke členství ve spolcích i jiných organizacích. Podle Arnošta Skoupého si cestu ke spolkové činnosti našlo v sedmdesátých letech jen 5–10 % z nich.⁷⁴⁷ Asi nejvýstižněji důvody tohoto přístupu vystihl Milan Kundera, sám exulant, ve své světoznámé knize *Nesnesitelná lehkost bytí*, když nechal hlavní postavu románu Sabinu přijít na setkání krajanů a na pozadí její hádky se „zasloužilým emigrantem“, rozebral příčiny jejího odporu se s nimi stýkat. Ty by se daly shrnout jako znechucení z neustálé sociální kontroly zažívané předtím v komunistickém Československu. „*Hodnocení a prověřování občanů je hlavní a nepřetržitá sociální činnost v komunistických zemích [...]. To, o čem posudky mluví, se však nijak netýká schopnosti občana malovat, hrát fotbal nebo jeho zdraví, které vyžaduje, aby strávil prázdniny u moře. Týkají se jen a jen toho, čemu se říkálo ‚občanův politický profil‘ (tedy toho, co občan říká, co si myslí, jak se chová, jak se zúčastňuje schůzí či májových průvodů).*“⁷⁴⁸

Nechuť či nezáměr o spolkový život na počátku integračního procesu se pravidelně objevovaly i v nahraných rozhovorech, ve kterých zaznívala zároveň touha „dělat si konečně věci po svém.“ Řada narátorů se do spolkové činnosti zapojila až po letech života strávených v exilu.⁷⁴⁹ Navíc existovaly i ve Švýcarsku mezi nově přichozími obavy z přítomnosti agentů Státní bezpečnosti v krajanském hnutí, kteří by mohli jakoukoliv jejich činnost v krajanských organizacích použít proti příbuzným, kteří zůstali v Československu. Takto se zmínila o svém postoji ke krajanům v začátcích života v exilu Dana Linhartová:

*„My jsme se s těmi okolními lidmi moc nekontaktovali, protože jsme nevěděli, kdo je agent a kdo ne! Protože ‚fízl‘ a odborník se pozná podle toho, že na něm nic není poznat! A že je naprosto šarmantní atd. Taky člověk měl peníze a věci, to přece musel být opatrný.“*⁷⁵⁰

Obavy z působení agentů československé rozvědky a nechů po letech neustálé sociální kontroly angažovat se v krajanských organizacích měly vliv na identifikaci části uprchlíků s českým národem během prvních let po jejich odchodu ze země. Hlavním úkolem pro ně bylo se co nejrychleji začlenit do majoritní společnosti. Problémem byla také politická diferenciací uvnitř samotných uprchlíků, mezi ni-

746 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 29.

747 SKOUPÝ, Arnošt: *Krajanské spolky jako způsob adaptace. Některé poznatky ze studia historie krajanských spolků ve Švýcarsku*. In: Hrubý, K. – Brouček, S. (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Sympoziium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. června 1998*. Praha 2000, s. 109.

748 KUNDERA, Milan: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Praha 2006, s. 109.

749 Jako například narátor Libor Šimeček, který se zapojil do činnosti Besedy Svatopluk Čech v Curychu až v 90. letech. Více Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych 16. 8. 2014.

750 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

miž byli jak členové komunistické strany, tak i značný počet bývalých politických vězňů, což vyvolávalo mezi starousedlíky řadu otázek, polemik a diskusí. Bez komplikací nebyl ani vztah mezi Čechy a Slováky, zvláště když ve Švýcarsku existovala sdružení Slováků trvající na právní kontinuitě Slovenské republiky. Rozdílná stanoviska těchto seskupení se nikdy nepodařilo překonat a konfrontaci s českými exilovými skupinami hodnotily ty slovenské jako „*trpkou, ale poučnou zkušenost*“,⁷⁵¹ jak se čtenář mohl dočíst ve slovenském „nezávislém měsíčníku“ *Horizont*. Ovšem i přes všechny tyto problémy se ubíral následný vývoj v krajanském hnutí jiným směrem, než tomu bylo v případě Čechů v Rakousku.

7.3.7 Nový náboj

Prvním důležitým momentem, který ovlivnil přístup krajanů k nově příchozím, byl sjezd delegátů Svazu československých spolků ve Švýcarsku konaný v Curychu 26. října 1968, na kterém se řešily budoucí aktivity Svazu vzhledem ke změněné situaci ve vlasti a také otázky týkající se postoje k uprchlíkům přicházejícím z Československa. Na sjezd měli již přístup i zájemci z řad posrpnových exulantů, jen bez hlasovacího práva. Sjezd po delších debatách rozhodl, že Svaz bude do budoucna podporovat vytváření skupin či přímo spolků, které by sdružovaly větší počet Čechů a Slováků. Těm sdružením, která by měla více než 50 členů, bude Svaz pomáhat „*nejen radou*“, ale i finančně, aby „*tyto skupiny mohly začít vůbec něco dělat*“.⁷⁵² Tento krok následně ovlivnil postup jednotlivých spolků vůči posrpnovým uprchlíkům v celém Švýcarsku a již v listopadu 1968 proběhly informační a náborové schůzky v Ženevě, Basileji, Curychu i Neuchâtelu. Pomoc, kterou začaly krajanské spolky a jejich členové nově příchozím poskytovat, výrazně otupily hrany případných budoucích sporů mezi nimi. Ve vyprávěních narátorů, kteří do země přišli v rámci posrpnové exilové vlny, byli starousedlíci a exulanti roku 1948 popisováni převážně pozitivně, a to jako rádci a pomocníci v těžkých začátcích. Takto popsal vztah mezi oběma skupinami Petr Chour, současný starosta Sokolské župy Švýcarské:

751 „*Trpkou, ale poučnou skúsenosťou bola pre mnohých konfrontácia s českými exilovými skupinami, ktoré zásadne vystupujú pod názvom ‚československé‘. Romantické predstavy o spoločnom boji proti okupantom čoskoro vybledli, keď sa ukázalo, že až na malé výnimky všetky české skupiny sa kľúčovite držia ‚československej jednoty‘ a ešte aj papierovú federáciu pokladajú za zradu Slovákov.*“ Viz BRAXÁTOR, František: *Skúsenosti z exilu*. Horizont. Slovenský nezávislý mesačník 2, 1973/7, s. 1. Jednalo se o měsíčník vydávaný slovenskými skupinami v Curychu. Autor příspěvku založil v roce 1969 ve Švýcarsku Zvaz priateľov Slovenska.

752 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 30.

„Byli nám velmi nápomocní v té počáteční fázi. Občas tedy zdůraznili, že my to máme dobré, že oni to měli daleko těžší, což byla každopádně pravda. Jak jsem říkal, nám Švýcaři vycházeli strašně ustríc, a to tak v jejich případech v osmačtyřicátém určitě nebylo. Snažili se nám pomáhat.“⁷⁵³

Také na straně nově příchozích byl zájem nalézat cesty, jak prospět své vlasti,⁷⁵⁴ a tak nehledě na generační rozdíl a jinou životní zkušenost posrpnových uprchlíků došlo v průběhu roku 1968 ke vzniku nových spolků. Zpočátku byla jejich hlavní náplní pomoc Čechům a Slovákům v řešení praktických otázek, které před ně kladl integrační proces, včetně jednání s úřady, se zaměstnavateli, nebo při zajišťování bydlení. Jedním z prvních nových spolků byl Klub Čechoslováků v Curychu, jehož členové se považovali spíše „za volné sdružení lidí, kteří si chtějí vzájemně pomáhat radou a zejména výměnou informací“.⁷⁵⁵ Nechuť k „tradičnímu spolkaření“, jak již bylo vícekrát zmíněno, byla totiž pro posrpnovou exilovou vlnu příznačná.

V podobném duchu, zaměřený na materiální pomoc a praktické rady pro uprchlíky usazené v kantonu Vaud, se konstituoval v Lausanne Spolek helveto-československého přátelství (*Amitiés helveto-tschécoslovaque*). Byl založen 30. listopadu 1968 a stal se výjimečný svým složením. Na jeho činnosti se totiž podíleli jak Češi (lékařka Eliška Bosley-Soulová a právník Ctibor Bohanes, oba pouónoroví exulanti), tak i švýcarští občané. Jeho předsedou byl Švýcar André Stadler. Spolek brzy patřil k nejpočetnějším ve Švýcarsku a podle organizátorů se jeho členská základna v průběhu roku 1969 rozrostla až na 300 členů. Tento úspěch mezi posrpnovými exulanty vysvětloval Arnošt Skoupý intenzitou a širokým záběrem činnosti (spolku byla dokonce státní administrativou svěřena funkce kantonálního Sociálního úřadu) a také tím, že jeho vedení „nepřipouštělo nadměrné politizování“.⁷⁵⁶ I tento spolek a jeho aktivity byly důkazem, že nově příchozí zajímalo především zajištění existence a bezproblémová integrace a až v druhé řadě vlastní exilová práce.

Vznikaly i další spolky zakládané posrpnovými uprchlíky, jako Československý krajanský spolek v Biel-Bienne nebo spolek Masaryk v Solothurnu na jaře 1969. Posledně jmenovanému šlo o sdružování občanů české a slovenské národnosti a o „udržení vědomí národní identity“.⁷⁵⁷ Vedl jej od roku 1971 Kurt Laube, kterému se k tomuto apolitickému spolku podařilo přilákat příslušníky inteligence. Sjezd Svazu československých spolků konaný v Curychu 5. července 1969 se vyslovil pro spojení starých a nových spolků v jednotnou organizaci Čechů a Slováků ve

753 Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.

754 R. S. *Dopisy členářů*. Zpravodaj 1, 18. 11. 1968, s. 10–11.

755 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 31.

756 Tamtéž, s. 33.

757 Tamtéž, s. 34.

Švýcarsku, tedy pro přijetí nových spolků do řad Svazu.⁷⁵⁸ Jednalo se o krok, který se českým organizacím v Rakousku podařil v podobě Poradního sboru pro českou národnostní menšinu až po značném úsilí v roce 1994.

7.3.8 Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – Sokolská župa Švýcarská

Zakládání nových spolků pokračovalo i v první polovině sedmdesátých let, kdy se příchod tisíců Čechů a Slováků stal také velkým impulzem pro švýcarskou organizaci Sokol. Ta se rozrostla na devět sokolských jednot, které se v roce 1972 sloučily do Švýcarského okrsku sokolské župy Západoevropské. O čtyři roky později došlo k přeměně okrsku na samostatnou župu Švýcarskou a Sokol se tak stal jednou z hlavních krajanských organizací ve Švýcarsku.⁷⁵⁹ Sokolské jednoty se podílely na celé řadě aktivit, které zahrnovaly vedle pravidelného cvičení i vzpomínkové slavnosti v tyrolském Oetzu,⁷⁶⁰ dětské tábory, volejbalové turnaje nebo hojně navštěvované plesy. Nejdůležitější událostí v historii župy pak bylo uspořádání dvou sletů Ústředí československého Sokolstva v zahraničí, které se konaly v Curychu v letech 1976 a 1986 a kterých zúčastnili cvičenci ze všech zahraničních žup.⁷⁶¹ Organizace dodnes vydává čtvrtletník *Župní zprávy župy Švýcarské* a ještě v roce 2008 měla mezi 270–280 členy, jak je možné se dočíst ve zprávě župy pro Světový svaz sokolstva.⁷⁶² Pro členy Sokolské župy Švýcarské, z nichž většina chodila do cvičení již v dětství v Československu, byl Sokol organizací, která výrazným způsobem definovala jejich vztah k českému národu a vlasti, již byli v roce 1968 nuceni opustit. Na to, co tehdy Sokol znamenal pro exulanty, vzpomínal Jiří Svoboda:

„Jeden náš bratr řekl: ‚Sokol není jenom o tom, přeskochit přes kozu.‘ To znamená, že to byla organizace národnostně zaměřená, sice politicky a nábožensky neutrální, ale vysoce angažovaná. Čili nám nebylo jedno, a nešlo nám jenom o kus žvance. Tak by se asi nejméně slovy dalo říci, co to Sokol je.“⁷⁶³

758 SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 36.

759 V současnosti je župa Švýcarská tvořena jednotami Aarau, Baden, Basilej, Bern, Lucern, Solothurn, St. Gallen, Winterthur a Zürich. Více viz ČARNECKÁ, Ludmila: *Stručně o Župě Švýcarské* [online]. Dostupné z: <http://www.sokol.ch/index.php/o-nas> [cit. 2017-08-25].

760 Zde v roce 1884 zahynul zakladatel tělovýchovného hnutí Miroslav Tyrš.

761 Jednalo se o župy, které byly součástí Ústředí československého Sokola v zahraničí. Jmenovitě o župu Západoevropskou, Švýcarskou, Vídeňskou, Kanadskou a Australskou.

762 Sokolská župa Švýcarská zpráva pro souhrnnou zprávu ZOS na zasedání SSS v Praze [online]. Dostupné z: www.world-sokol.eu/pdf/svycarsko2008.pdf [cit. 2017-08-25].

763 Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy Švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

Jeho manželka, Eva Svobodová, jej vzápětí doplnila:

„My jsme přišli relativně mladí a měli jsme malé děti nebo se nám tady děti narodily. A všechny děti chodily do Sokola. Všechny! [...] Já vezmu příklad našich dcer. Kdybyste se jich zeptal, tak ten Sokol je – jak bych to řekla – zlatá nitka skrze jejich život.“⁷⁶⁴

Jejich slova potvrzovaly i další prameny.⁷⁶⁵ Sokol v zahraničí představoval pro bývalé uprchlíky (obdobné to bylo i v případě Čechů ve Vídni) organizaci, která byla svým zaměřením a svými tradicemi jejich pojitkem ke ztracené vlasti. Nabízela prostor ke vzájemnému setkávání s dalšími Čechy, z velké části rovněž posrpnovými exulanty, a svými aktivitami udržovala v členech vědomí sounáležitosti s českým národem. A ta se přenášela i na mladší generaci.

7.3.9 Sedmdesátá a osmdesátá léta ve Švýcarsku – nové spolky

Vedle nových sokolských jednot vznikaly ve Švýcarsku i další významné spolky nej-různějšího zaměření. Podchycovaly odborovou činnost (Československý svaz křesťanských pracujících),⁷⁶⁶ orientovaly se na duchovní službu (Česká katolická misie ve Švýcarsku či Pitterův Husův sbor), o výtvarné umění a kulturu (Galerie Krause),⁷⁶⁷ zabývaly se akademickou prací (švýcarská odbočka Společnosti pro vědu a umění) nebo projevovaly solidaritu s vlastní a jejími lidmi (Klub Jana Palacha a Jana Zajíce). Ve Švýcarsku rozvíjel svoji činnost i Československý skaut v exilu, vedl jej Karel Kukal.⁷⁶⁸ V roce 2000 uváděl Arnošt Skoupý existenci 23 spolků, z čehož 20 jich bylo sdruženo ve Svazu českých a slovenských spolků ve Švýcarsku a pouze tři působily mimo něj.⁷⁶⁹

Většina nových sdružení rovněž vydávala svá vlastní periodika, určená odběratelům v daném kantonu. Od první poloviny sedmdesátých let si tak nově příchozí

⁷⁶⁴ Tamtéž.

⁷⁶⁵ O významu Sokola pro Čechy ve Švýcarsku hovořili při 100. jubileu Besedy Svatopluka Čecha Jiří Kraus nebo Radan Hain. Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Svaz spolků. Jubileum nejstaršího spolku*. In: Almanach 1910–2010. Curych 2010, s. 36. Archiv se nachází u současného předsedy spolku Libora Šimečka.

⁷⁶⁶ Více o Československém svazu křesťanských pracujících, který představoval v 70. letech nejpočetnější exilovou organizaci, viz studie ŠMERAL, Jiří: *Československý křesťansko-demokratický exil a křesťanské odbory ve Švýcarsku*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (eds.): *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací*. Olomouc 2003, s. 158–179.

⁷⁶⁷ Galerii založil v roce 1972 v Pfäffikonu Oskar Leo Krause a dal tak příležitost českým málo známým umělcům představit svá díla švýcarskému publiku. O pohnutém životním osudu zakladatele galerie viz KRAUSE, O. L.: *Snad jsem nezabloudil*.

⁷⁶⁸ Informace o československém skautingu a jeho činnosti jsou obsaženy v audionahrávce s Karlem Kukalem. Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 20. 8. 2014.

⁷⁶⁹ SKOUPÝ, A.: *Krajanské spolky jako způsob adaptace*, s. 110.

v Ženevě mohli přečíst zajímavosti z automobilového světa (*Motoristický občasník*), v Curychu o české katolické misii (*Hlas misie*) nebo o výtvarném umění a literatuře (*Kulturní informace*), v Basileji o akcích spolku Domov (*Informační bulletin*) nebo si „dopisovat“ s Přemyslem Pitterem (*Hovory s pisateli*). *Katalog periodik českého a slovenského exilu po roce 1945*, vydaný Libri Prohibiti, uvádí celkem 38 periodik – bulletinů, novin a časopisů – publikovaných ve Švýcarsku, z nichž naprostá většina vznikla až v sedmdesátých a osmdesátých letech.⁷⁷⁰ Rovněž *Zpravodaj*, ze kterého se stal počátkem sedmdesátých let „zavedený exilový titul“,⁷⁷¹ vycházel v roce 1970 v nákladu 1 969 výtisků.⁷⁷² Z pestrosti a počtu periodik a jejich nákladu bylo zřejmé, do jaké šíře se rozrostlo české krajanské hnutí po příchodu posrpnových uprchlíků.

Ve výčtu jednotlivých organizací a jejich činnosti by se dalo pokračovat, nicméně spolky a jejich vývoj nejsou předmětem této práce. Tento stručný přehled měl za cíl představit rozsah změny, kterou přinesla exilová vlna po srpnu 1968, protože se tato proměna odrazila i na identifikaci uprchlíků s českým národem v exilu. Spolky pomáhaly na nejrůznějších úrovních utvářet ve svých členech pocit sounáležitosti a usnadňovaly jeho udržování. Nejenže se slavila významná česká a československá výročí a svátky, pořádaly se plesy a kulturní akce, ale rovněž vznikala mezi jejich členy nová přátelství. V neposlední řadě se zde mluvilo česky. Všechny tyto momenty upevňovaly identifikaci posrpnových uprchlíků s Čechy v exilu a narátoři je ve svých vyprávěních často vyzdvihovali.

7.3.10 Charta 77 a uprchlíci v osmdesátých letech

Mezi Čechy ve Švýcarsku se vznikl Charty 77, tohoto „*neformálního a otevřeného společenství lidí různých přesvědčení*“,⁷⁷³ které se zasazovalo o dodržování lidských práv v ČSSR, setkalo s velkým zájmem a soudě dle reakcí ve *Zpravodaji* i s velmi pozitivním přijetím. Již druhé číslo časopisu, vydané na jaře 1977, přineslo nejen

770 Vedle *Zpravodaje* a zmíněných tiskovin patřily k nejčtenějším: Klub (zpravodaj katolické misie pro Čechy a Slováky ve Švýcarsku), Evropské listy (jednalo se o evropskou variantu Amerických listů, přinášející mezinárodněpolitické zpravodajství), společensko-polické a kulturní časopisy *Magazín* a *Reportér* (navazující na stejnojmenný pražský časopis), *Poradní svitek* a *Tam-Tam* (oba časopisy českých a slovenských exilových skautů) nebo *Župní zprávy* (zpravodaj Sokolské župy Švýcarsko). Více FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajanských tisků vydávaných po roce 1945*. Rychnov nad Kněžnou 1999, s. 225–246.

771 ORSÁG, Petr: *Zdeněk Záplata a první kvalitativní vrchol exilového časopisu Zpravodaj Čechů a Slováků ve Švýcarsku (léta 1971–1973)*. In: Konečný, K. – Motlíček, T. (eds.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006, s. 43.

772 Tamtéž.

773 PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Praha – Scheinfeld – Schwarzenberg – Bratislava 1990, s. 12.

zkrácený text Prohlášení Charty 77,⁷⁷⁴ ale v úvodním příspěvku nazvaném „Nejsou sami“⁷⁷⁵ i jména všech 257 stávajících signatářů. Ti v něm byli popisováni především jako hrdinní bojovníci s totalitním systémem. Předmětem kritiky bylo sice angažmá řady z nich při budování komunistické diktatury v Československu v padesátých letech, ale jejich odsouzení nebylo tak tvrdé, jako tomu bylo v případě části české menšiny v Rakousku. V komentářích převážila nad minulostí některých chartistů skutečnost, že se jako jedni z mála dokázali postavit normalizačnímu režimu. V dalších vydáních *Zpravodaje* byly zveřejňovány vedle různých dokumentů Charty, které se týkaly konkrétních případů porušování lidských práv v zemi, také rozhovory mluvčích Charty se západními médii nebo reakce politiků na Západě na dění v Československu.⁷⁷⁶

Stejně velká pozornost byla v krajanském tisku ve Švýcarsku věnována krokům, které proti signatářům podnikalo československé normalizační vedení. V člancích byly detailně popisovány projevy perzekuce, šikany a bezpráví, kterým byli chartisté vystaveni ve své vlasti. Například celé čtvrté číslo *Zpravodaje* bylo věnováno zesnulému profesoru Janu Patočkovi, jehož jednání, jak stálo v příspěvku, bylo „v hlubokém souladu s užíší českou duchovní tradicí“ a který vystoupil ze svého „učeneckého ústraní, aby se zastal práva proti bezpráví, hodnoty proti nehodnotě [...] a vzal na sebe čest být hlasem neujařmeného lidství“.⁷⁷⁷ V podobném duchu se o Patočkově účasti v disentu vyjadřovali i další krajanští komentátoři. Pro krajanské hnutí ve Švýcarsku byl rok 1977, jak vychází z analýzy spolkového tisku, „rokem Charty“.⁷⁷⁸ I v následujícím roce, kdy na Západě největší zájem o toto opoziční hnutí opadl, byli zastánci lidských práv hodnoceni v krajanském tisku velmi kladně, což kontrastovalo s kritikou českého a slovenského národa, které režim „znormalizoval“ a donutil k tiché poslušnosti. V úvodním příspěvku věnovaném Chartě k tomu napsal Jaroslav Strnad: „Ale hrdinství, pravda, není možné požadovat od každého a ne vždycky. I to je nutno říci v okamžiku, kdy toneme v oprávněné euforii nad tisícovkou spravedlivých a statečných.“⁷⁷⁹

Pozitivní náhled krajanů na Chartu a na celé disidentské hnutí v Československu byl přitom ve shodě s převládajícím postojem celé majoritní společnosti. Charta inspirovala vznik vůbec první Helsinské skupiny na Západě, jež byla založena v Curychu v únoru 1977 pod názvem Švýcarské helsinské sdružení. Na jeho

774 *Manifest*. Zpravodaj 10, 1977/2, s. 1–2.

775 *Nejsou sami*. Zpravodaj 10, 1977/2, s. 1.

776 *Reakce na Chartu 77*. Zpravodaj 10, 1977/3, s. 10–11.

777 *In memoriam*. Zpravodaj 10, 1977/4, Curych 1977, s. 1.

778 Takto popisuje rok 1977 v biografii Pavla Kohouta i historik Pavel Kosatík. KOSATÍK, Pavel: *Fenoménn Kohout*. Praha 2001, s. 319.

779 STRNAD, JAROSLAV: *O Chartě 77. O selhání a právu na sympatie*. Zpravodaj 11, 1977/1, Curych 1978, s. 1.

činnosti se podílely osobnosti z nejrůznějších oblastí švýcarské společnosti.⁷⁸⁰ O tři roky později – v souvislosti s Konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě konané v Madridu – se stal Curych základnou i pro Mezinárodní helsinské sdružení, které se zasazovalo o dodržování lidských práv v celém východním bloku.⁷⁸¹ Podpory ve Švýcarsku se dostalo i několika signatářům Charty 77, jako například spisovateli Petru Chudožilovi nebo evangelickému duchovnímu Svatopluku Karáskovi. Oba po nátlaku Státní bezpečnosti opustili začátkem osmdesátých let Československo a ve Švýcarsku našli azyl.⁷⁸²

Nicméně ti, kteří opouštěli Československo v osmdesátých letech – pokud nebyli členy opozičních hnutí – podobné sympatie u krajanů i běžných Švýcarů nenacházeli. Švýcarsko se totiž v té době (v letech 1982–1983) potýkalo s ekonomickou recesí i s nárůstem žadatelů o azyl, a proto pravidla pro jeho udělování zpřísněvalo. Zatímco v roce 1985 evidovaly švýcarské úřady 9 700 žádostí o poskytnutí politického azylu, o tři roky později to bylo již 16 700 a počátkem devadesátých let dokonce 41 600 žádostí.⁷⁸³ Změněný přístup švýcarských úřadů k žadatelům potvrdili i nárátoři, kteří se v té době o získání azylu pokoušeli.⁷⁸⁴ Nepodařilo se mi sice zjistit přesné počty československých uprchlíků, kteří se v osmdesátých letech usazovali ve Švýcarsku, nicméně na základě dokumentů Státní bezpečnosti i poskytnutých rozhovorů lze usuzovat, že se jednalo o desítky až stovky osob ročně.⁷⁸⁵ Přitom identifikace těchto lidí s Čechy, kteří do země přišli před více než dekádou v rámci posrpnové uprchlické vlny, byla složitá a jejich spolupráce s českou

780 Mezi zakladatele sdružení patřil duchovní Eugen Voss a novinář Ulrich Kägi. Viz VON GRÜNIGEN, Marianne: *40 Jahre Schweizerische Helsinki Vereinigung. Im Spiegel turbulenter Europäischer Entwicklungen* [online]. Dostupné z: <http://www.shv.ch.org/clubdesk/fileservlet?id=1000045> [cit. 2017-08-28].

781 Tamtéž.

782 Petr Chudožilov opustil ČSSR se svojí manželkou a čtyřmi dětmi v roce 1982. Ve Švýcarsku studoval historii a napsal několik knih, například *Boj o fusekli* (Paseka 1996) nebo *Na velrybě* (Cesty 1990). Od poloviny 80. let rovněž spolupracoval s Hlasem Ameriky. Více *Petr Chudožilov* [online]. Dostupné z: <http://www.slovníkceskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=1246> [cit. 2017-08-28]. Svatopluk Karásek se stal ve Švýcarsku zástupcem faráře ve sboru v Bonstteten a následně působil ve sboru v Hönggu. Spolupracoval také s Rádiem svobodná Evropa stejně jako s Husovým sborem, který založil Přemysl Pitter. Viz *Svatopluk Karásek (1942) – Životopis* [online]. Dostupné z: http://www.pametnaroda.cz/witness/index/id/1001?locale=cs_CZ [cit. 2017-08-28].

783 MAHNING, Hans – WIMMER, Andreas: *Integration without Immigrant Policy. The Case of Switzerland*. In: Heckmann, F. – Schnapper, D.: *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart 2003, s. 138.

784 Například Stanislav Kráčmer uvedl v nahraném rozhovoru, že jeho žádost o udělení politického azylu byla v roce 1985 zamítnuta, protože se „*situace změnila a Češi už nebyli bráni jako političtí emigranti*“. Viz Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

785 Na počátku 80. let opouštělo Československo na 7 000 osob ročně (v roce 1981 to bylo 7 144) a podle vyprávění nárátorů bylo mezi uprchlíky Švýcarsko jednou z vyhledávaných cílových destinací. Viz BUMOVÁ, I.: *Postoj ŠtB k emigrácii československých občanov v rokoch 1963–1983 (s dôrazom na Západoslávsky kraj)*, s. 62; Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy Švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

komunitou se rodila jen pozvolna. Mezi oběma skupinami panoval odstup způsobený v řadě případů vzájemným nadměrným očekáváním i odlišným přístupem k integračnímu procesu, jak dokládají nahraná interview. Například v rozhovoru se členy Sokolské župy Švýcarské se vyjádřil první místopředseda a jednatel župy Václav Günter o nově přichozích v osmdesátých letech následovně:

„Co se týče té emigrace, tak tady byla ještě jedna vlna, která přišla začátkem osmdesátých let. To byli – samozřejmě se nedá generalizovat, ale já jsem se setkal s několika lidmi, kteří říkali, že jsme tady delší dobu a že se tady máme velice dobře, a tak: ‚Dávaj, dávaj.‘ Zkrátka, takové způsoby. Samozřejmě, že začínali taky od nuly, jako jsme začínali my, ale aby si činili nárok na nás emigranty, kteří tady byli o deset let dříve, že máme povinnost se o ně postarat [kroutí hlavou]. S tím jsem se setkal několikrát. Nedá se samozřejmě generalizovat.“⁷⁸⁶

S tímto názorem souhlasili i ostatní přítomní členové Sokola, kteří zároveň navázali na uvedenou naraci vlastními příběhy obsahujícími negativní zkušenost s touto „novou“ uprchlickou vlnou. Podobné obtíže ve vzájemných vztazích – ale tentokrát pocíťované ze strany přichozího v osmdesátých letech – zmínil v rozhovoru i Stanislav Kráčmer, který opustil Československo v roce 1983, když mu bylo 28 let, a o dva roky později se svou manželkou usadil v Ženevě. Ve vyprávění vzpomínal nejen na jazykovou bariéru a těžké začátky ve francouzském kantonu, ale v souvislosti s českou komunitou ve Švýcarsku rovněž na bariéru mezi jednotlivými exilovými skupinami:

„V té době jsem se přátelil s Čechy a chodili jsme na závodiště v Onex. Byly tři generace emigrantů – čtyřicátý osmý, šedesátý osmý a my, co jsme přišli potom. Existovaly takové hranice, ti ze čtyřicátého osmého byli nejlepší. To byli možná, že i aristokraté a něco podobného. Ten šedesátý osmý rok to byli doktoři a podobně, co emigrovali. Ti měli školy. Obyčejní lidé – já pocházím z obyčejné rodiny – tak neměli takové možnosti. A my jsme byli ti poslední, taková ti, ne přímo horší, ale byli jsme bráni jako...“⁷⁸⁷

Uvedená „hierarchie“ nevystihovala strukturu českého krajanského hnutí a exilu ve Švýcarsku přesně, nicméně představuje důkaz složitých vztahů, jež v něm existovaly. Identifikace přichozích v osmdesátých letech s Čechy ve Švýcarsku nebyla samozřejmá a cestu ke spolupráci si zmíněné skupiny musely „prošlapat“, například setkáváním na nejrůznějších vzpomínkových akcích nebo společnou podporou disentu v Československu. Lze jen domýšlet, jak by se postoje jednotlivých českých skupin dále vyvíjely, kdyby vše radikálně nezměnily události roku 1989, které přinesly změnu režimu a s ní spojené otevření hranic.

786 Tamtéž.

787 Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.

7.4 Komparace: Český posrpnový exil ve Švýcarsku a v Rakousku

Ač byl počet posrpnových uprchlíků v obou hostitelských zemích obdobný, jejich vztah k tamějším českým exilovým skupinám byl zřetelně odlišný. Prvním zásadním rysem, který ovlivnil integrační proces i stupeň identifikace s většinovou společností, byla tzv. prostorová koncentrace Čechů přicházejících do obou zemí v rámci exilové vlny roku 1968–1969. V případě Rakouska se více než 80 % nově příchozích usadilo ve Vídni, kde měli zdaleka nejvíce možností sehnat odpovídající zaměstnání či si doplnit vzdělání a kde často žili jejich vzdálení příbuzní. To vše usnadňovalo počáteční integraci posrpnových uprchlíků do rakouské společnosti, ale zároveň komplikovalo identifikaci s místními Čechy, starousedlíky, jejichž stále početná komunita byla od roku 1948 znesvářená a (po opadnutí počátečního nadšení) k novým uprchlíkům nedůvěřivá. Tímto způsobem své pocity z panující situace popsal Petr Cejnar, který do Vídně přišel v roce 1968:

„A bylo to hrozné, protože ta česká menšina, ta, která tu byla před rokem 1948 a ještě sto let zpátky, byla mezi sebou rozhádaná. Kdo přišel v osmašedesátém, byl komunista. Mezi sebou se nestýkali – rivalita. To byla katastrofa, jenom se do toho nemíchat.“⁷⁸⁸

Koncentrace nově příchozích v hlavním městě Rakouska vedla počátkem sedmdesátých let k utvoření nových spolků vedených účastníky posrpnového exilu. Jejich činnost, která se setkala s ohlasem i u rakouské veřejnosti, narazila na nepochopení a chladný odstup u většiny starousedlíků. Ve Vídni tak vedle sebe existovaly tři české menšinové skupiny, jejichž spolupráce z řady důvodů nebyla možná. Posrpnoví uprchlíci, pokud se vůbec účastnili spolkových aktivit, vyhledávali společnost těch, s nimiž sdíleli stejný osud a stejné životní zkušenosti. Signatáři Charty 77 a uprchlíci z Československa v osmdesátých letech nacházeli cestu právě k organizacím posrpnového exilu a účastnili se jejich akcí. Identifikace s národem pro ně zřídka znamenala ztotožnění se s celou českou menšinou. Roli v tom hrál nejen generační rozdíl mezi jednotlivými exilovými vlnami, ale výchovou a zkušenostmi formovaný odlišný pohled na svět. Prostorová koncentrace v jednom městě animozity jednotlivých skupin zesilovala. Řada uprchlíků, buď kvůli strachu z agentů Státní bezpečnosti a nepřátelské politice československého vedení, nebo kvůli psychicky náročnému procesu integrace, nechtěla mít s Čechy nic společného.

Jiné to bylo v případě posrpnových uprchlíků ve Švýcarsku, které se Spolková rada ve spolupráci se Švýcarským střediskem pro pomoc uprchlíků a s kantonálními úřady snažila usadit rovnoměrně v celém Švýcarsku, čímž zatížila jednotlivé kantony péčí o nově příchozí stejnou měrou. Sice i zde vznikly rozsáhlejší české komunity ve velkých městech – Curychu, Basileji a Ženevě – ale tyto skupiny byly

⁷⁸⁸ Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

relativně stejně početné.⁷⁸⁹ Z hlediska vztahu starousedlíků a posrpnových exulantů byla důležitá situace v krajanských spolcích. Ty v té době procházely generační krizí „objektivně hrozící jejich pozvolným zánikem“;⁷⁹⁰ počet členů všech českých krajanských organizací nepřesahoval v době pražského jara číslo 125. Naproti tomu mohutnost posrpnové exilové vlny, jíž Švýcarsko otevřelo své hranice, neměla kromě maďarské uprchlické krize v moderních švýcarských dějinách obdoby. Příchod tisíců Čechů a Slováků zásadním způsobem ovlivnil a změnil celé krajanské hnutí. A to do takové míry, že historik Arnošt Skoupý hovoří o „transformaci krajanského sdružení ve Švýcarsku v organizaci posrpnového exilu“.⁷⁹¹

V důsledku zániku dvou sdružení, která sdílela kladný poměr ke komunistickému režimu ve vlasti, se většina krajanských spolků sjednotila ve Svazu československých spolků a místní česká komunita tak byla jednotná. V porovnání se situací Čechů v Rakousku, respektive ve Vídni, kde se zastřešující organizaci nepodařilo ustanovit po celou dobu existence komunistického Československa, se jednalo o zásadní rozdíl, který výrazně přispěl k snadnější identifikaci nově příchozích s krajanským hnutím. Ostatně i téměř všichni narátoři, kteří do země přišli po roce 1968, zdůrazňovali ve svých vyprávěních spolupráci s již usedlymi krajany, ale současně často zmiňovali jejich malý počet. Na otázku tazatele pátrající po vztahu mezi oběma skupinami odpověděl J. M. následovně:

„Ne, ten vztah nebyl špatný. Dokonce někteří z těch starousedlíků z toho osmačtyřicátého pomáhali té vlně v osmašedesátém, alespoň na úřadech, s překlady, na policii a tak dále. Ne finančně, ne materiálně, ale už to pomohlo hodně. [...] Já jsem některé z nich znal. Nebylo jich ale moc.“⁷⁹²

Pouze v jediném rozhovoru ze čtrnácti, které jsem nahrál během svého terénního výzkumu mezi krajany ve Švýcarsku, popsal narátor rozdíly – v myšlení, zkušenostech i postojích – mezi oběma skupinami. Jednalo se o Jaroslava Havelku, současného předsedu spolku Beseda Slovan v Ženevě, který vztah starousedlíků k nově příchozím vylíčil těmito slovy:

„Já bych neřekl odstup [starousedlíků, pozn. autora]. Já jsem nemínil odstup, ale jen to, že mezi námi jistě ‚observační‘ bariéry byly. To byly skutečné bariéry, které jsou dány historií – životní, zkušenostní. Lidé, kteří odešli [z Československa, pozn. autora] po roce čtyřicet osm, měli jiné myšlení, jinou kariéru, jiná místa ve společnosti, jiné cíle a jiné zájmy než my, kdo jsme přišli později. A oni se na nás dívali s odstupem a analyzovali, z jaké rodiny jste a kdo jste byl.“

789 Nejvíce uprchlíků z Československa se ovšem usadilo v kantonu Curych (2 236 osob), což bylo dvakrát více než v kantonu Bern (1 119) a skoro třikrát více než v kantonu Basel-Stadt/Basel-Land (837). Více viz SKOUPÝ, A.: *Svaz československých spolků ve Švýcarsku v prvním roce příchodu naší posrpnové emigrace*, s. 28.

790 Tamtéž, s. 26.

791 Tamtéž.

792 Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem J., Basilej 21. 8. 2014.

*„Co jsi dělal, když já jsem musel utíkat? A my jsme se také dívali tak na ně. Nikdy to ale nebylo nějak nezdravé, ale lidské a přirozené, a já bych řekl, že i logické.“*⁷⁹³

I když „bariéry“ existovaly podle narátorů i mezi posrpnovými uprchlíky a těmi, kteří se ve Švýcarsku usadili v osmdesátých letech, nikdy vzájemné antipatie nedosáhly takové intenzity, jakou bylo možno pozorovat mezi českými skupinami v Rakousku.⁷⁹⁴ Analýza orálněhistorických pramenů ukázala, že naprostá většina narátorů hodnotila starousedlíky a jejich spolky velmi pozitivně a měla pochopení pro jejich postoje a jednání. Zároveň ti, kteří se do spolkové činnosti nezapojili, měli zájem se s Čechy i nadále stýkat, což platilo především v počátcích integračního procesu, kdy hostitelská země – její lidé, řeč i zvyky – byli nově příchozím cizí.

Ovšem i v případě Čechů ve Švýcarsku se stávalo, že exulanti před spolkovou činností upřednostnili rychlé začlenění se do majoritní společnosti a to je pak někdy vedlo až k nahrazení mateřského jazyka v domácnostech němčinou nebo francouzštinou a přerušení kontaktů s ostatními Čechy, protože tito lidé „chtěli svou minulost odhodit jako kus ošuntělého šatstva“.⁷⁹⁵ Jednalo se o trend pozorovaný i u posrpnových uprchlíků v Rakousku. Na druhou stranu byla mezi posrpnovými exulanty ve Švýcarsku početná skupina osob, která se naopak vědomě angažovala v českých spolcích. Tito lidé vytvářeli i sdružení nová a „dbali tak o udržení české, resp. československé komunity a identity ve Švýcarsku“.⁷⁹⁶ Rozdíl oproti situaci uprchlíků v Rakousku spočíval v charakteru zdejšího krajanského hnutí, které mělo sice v roce 1968 malou a dožívající členskou základnu, zato ale bylo jednotné a otevřené uprchlíkům. Příchod tisíců Čechů a Slováků byl pro něj nejen významným posílením, ale doslova záchranou před zánikem.

7.5 Vyvrácení hypotézy

Z uvedených informací vyplývá, že hypotéza stanovená na počátku této kapitoly, která stavěla vzájemnou nedůvěru a antipatie mezi jednotlivými exilovými skupinami („osmačtyřicátníci“, „osmašedesátníci“, chartisté) na rozdílném vnímání

⁷⁹³ Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Havelkou, Ženeva 13. 8. 2014.

⁷⁹⁴ Vzájemná nevráživost byla nejvíce patrná z nejrůznějších příspěvků ve spolkovém tisku (např.: JONÁŠ, Josef: *Moskva a my*. Vídeňské svobodné listy 23, 6. 9. 1968, s. 1–2). Na složité vztahy uvnitř české menšiny vzpomínal rovněž Heinz Tichy, který byl vedoucím oddělení pro národnostní menšiny při Úřadu spolkového kancléře. Viz TICHY, H.: *Česká národnostní menšina*, s. 275–278.

⁷⁹⁵ Tento jev, kdy uprchlíci začali doma používat němčinu nebo francouzštinu, popsal ve svém proslavu při oslavě 100. výročí Besedy Svatopluk Čech Radana Haina, který byl sám příslušníkem druhé generace českých posrpnových uprchlíků. Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Proslav Radana Hainy. Oslava 100. výročí založení Besedy Svatopluk Čech dne 6. března 2010*. In: Almanach 1910–2010. Curych 2010, s. 2.

⁷⁹⁶ Tamtéž.

národní identity, je z několika důvodů problematická. Je sice pravda, že jednotlivé exilové vlny pojímaly „češtství“ jiným způsobem a „být Čechem v exilu“ znamenalo pro každou něco jiného, na druhou stranu nebyl tento rozdílný pohled tím hlavním faktorem, který mezi nimi vytvářel rozpory. Daleko větším problémem byl vztah jednotlivých skupin ke komunistickému režimu v Československu. V Rakousku tak došlo po roce 1948 k rozštěpení české menšiny na dva znepřátelené tábory a vytvoření početné skupiny starousedlíků, kteří stáli mimo ně. Když začaly do Rakouska po srpnu 1968 proudit tisíce uprchlíků z Československa, setkali se tito lidé po počáteční euforii s chladným přijetím od hlavních představitelů místních českých spolků, z nichž jedny trvaly na prvorepublikových tradicích a druhé spolupracovaly s komunistickým režimem. Identifikace posrpnových uprchlíků s nimi byla proto nadměru složitá a výsledkem bylo založení vlastních sdružení, které lépe vycházely vstříc potřebám nově příchozích. Na základě odborné literatury a pramenů je sice možné tvrdit, že existence a činnost prorežimních spolků komplikovala identifikaci nově příchozích s českou menšinou jako celkem, nicméně jednalo se o situaci specifickou pro vídeňské Čechy, a také mezi nimi bychom mohli nalézt jednotlivce, kteří „*dokázali spolupracovat nehledě na spolkové funkce ani politickou orientaci*“.⁷⁹⁷

Posrpnoví uprchlíci se ve Švýcarsku setkali, co se týče místní krajanské komunity, s úplně jinou situací. Vlivem přísné švýcarské imigrační politiky bylo místní krajanské hnutí i přes bohatou historii relativně nepočetné. Navíc 60 % jeho členů bylo v roce 1968 starších 60 let a členská základna hnutí se logicky ztenčovala. Z tohoto důvodu zanikl v krajanském hnutí proud (reprezentovaný ostatně jen dvěma spolky) spolupracující s komunistickým Československem ještě před příchodem posrpnové uprchlické vlny. Invaze vojsk Varšavské smlouvy a následné tisíce uprchlíků, které se Švýcarsko rozhodlo přijmout, zásadním způsobem změnilo krajanské hnutí. Vznikla řada nových spolků a také záběr jejich činnosti se rozrostl do značné šíře. Na mnohém z nových aktivit, jakými byly například založení a vydávání exilového časopisu *Zpravodaj*, se rovněž podíleli starousedlíci. U nově příchozích si vysloužili za svou pomoc vděk a respekt, jak bylo patrné i z vyprávění narátorů. Identifikace s českou krajanskou komunitou ve Švýcarsku byla pro nové exulanty mnohem snazší, než tomu bylo v Rakousku. I když bariéry mezi skupinami existovaly, není možné hovořit u nich o vzájemném nepřátelství

797 Příkladem může být Jan Brabenec. Ten odešel do Vídně v roce 1980 a zde se mu podařilo otevřít vlastní galerii na Spittelbergu – Atelier Jan. Tato galerie, hojně navštěvovaná, se brzy stala jedním z míst, kde se Češi (především nově příchozí) ve Vídni scházeli. V polovině 80. let tu Jan Brabenec spolu se svými přáteli založil spolek Kunst-Kolegium, který se zaměřoval na pořádání kulturních akcí, koncertů, výstav i divadelních představení za účasti umělců z Československa. Nicméně aby do Vídně mohli umělci vycestovat, potřebovali kromě jiného také pozvání, jež jim však Jan Brabenec jako „emigrant“, který byl po roce 1968 téměř rok ve vězení, nemohl poskytnout. A tak oslovil osobu, která se zvaním českých umělců do Vídně měla bohaté zkušenosti – předsedu prorežimního Sdružení Čechů a Slováků v Rakousku Miroslava Brožáka – a akce se uskutečnila. Viz HAVÁČ, O.: *Nelehké soužití*, s. 154.

či antipatiích. Uvedená hypotéza v tomto případě neplatí. Zbývá tedy otázka nejdůležitější: Jakým způsobem vnímali posrpnovní uprchlíci svou národní identitu? K jejímu zodpovězení je potřeba ještě jedné podkapitoly.

7.6 Národní identita v rozhovorech

Hned v úvodu této podkapitoly musím – v parafrázi na slova již výše uvedeného etnologa Ladislava Holého – zdůraznit, že moje snaha objasnit, co znamená být Čechem v exilu, se vztahuje na ty z exulantů, kteří se za Čechy sami považují.⁷⁹⁸ Ještě jednou navážu na studii Rogerse Brubakera a Fredericka Coopera *Beyond Identity* a k analýze nahraných rozhovorů využiji jimi představenou kategorii sebe-porozumění (*self-understanding*).⁷⁹⁹ Tento subjektivní a autoreferenční termín sice nezachycuje pohled, jak dotyčného vnímají druzí, nicméně je vhodný pro účely této knihy – k popisu české identity jako kategorie praxe, jinými slovy, k zachycení toho, jak konceptualizovali českou identitu v rozhovorech samotní narátoři.⁸⁰⁰

Nyní budu analyzovat tu část rozhovorů, v nichž narátoři odpovídali přímo na dotaz spojený s jejich subjektivním vnímáním národní identity. Rozhovory nezachycovaly jen životní příběhy narátorů, ale obsahovaly i tazatelovu explicitní otázku vztahující se k národní identitě. Z vyprávění narátorů bylo patrné, že v nich existovala – navzdory různým významům přiřazovaným pojmu česká identita – přece jen společná nit, která spojovala jednotlivé narace rekonstruující „češství“ narátorů. Jako návod při psaní následujících řádků mi sloužily závěry jedné z nejlepších analýz české povahy, kterou podal Ladislav Holý ve své studii *Malý český člověk a skvělý český národ*, zmíněné již v jedné z předchozích kapitol.

7.6.1 Český jazyk

Režisérka Zuzana Brejchová, s níž jsem vedl v úvodu připomenutý rozhovor v kavárně Ritter, na konci našeho setkání na přímou otázku, zda se po letech strávených v Rakousku cítí jako Češka, nebo Rakušanka, odpověděla:

„Já jsem rakouská občanka a původem Češka. Čeština je moje mateřština. A mám různé funkce, které mám jak pro menšinu, tak pro lidi z rakouských organizací.“⁸⁰¹

798 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 15.

799 BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 18.

800 “[...] First, it is a subjective, auto-referential term. As such, it designates one’s own understanding of who one is. It cannot capture others’ understanding [...]” In: BRUBAKER, R. – COOPER, F.: *Beyond Identity*, s. 18.

801 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Tato její odpověď výstižně vyjadřuje vnímání dané problematiky jak ze strany ostatních narátorů, tak i řady dalších Čechů, s nimiž jsem se seznámil v průběhu terénních výzkumů, ale kteří nahrávání společného rozhovoru z nejrůznějších důvodů odmítli. V uvedené naraci je obsaženo hned několik rovin, které kromě pohledu narátorky na národní identitu odrážejí i úspěšný integrační proces, jímž procházela paní Brejchová spolu s dalšími tisíci Čechy a Slováky během uplynulých padesátých let. Analýza úryvku ukázala důraz, který narátorka v prvé řadě kladla na dvě věci – na občanství („*Já jsem rakouská občanka*“) a místo narození („*a původem Češka*“). První část výpovědi představovala ztotožnění se s rakouským státem a byla potvrzením úspěšné integrace do rakouské společnosti, druhá odkazovala ke konceptu českého národa, jehož příslušníkem se člověk stává narozením.⁸⁰²

Důležitá, ne-li nejdůležitější, byla pak třetí část narace, věnovaná českému jazyku („*Čeština je moje mateřština*“), protože právě důraz na český jazyk představoval pro bývalé účastníky exilu základní kámen české identity v zahraničí. Kdo pozbyl mateřský jazyk, nebyl již ostatními považován za součást českého exilu ani českého národa. Schopnost plyně se česky dorozumět, spisovně psát a také předat jazyk svým potomkům tvořila ústřední bod naprosté většiny odpovědí vztahujících se k české národní identitě. Ztráta jazyka v průběhu integračního procesu se hodnotila jako pozbytí vlastní české identity, jako ztráta „českého já“. Ostatně během druhého rozhovoru, který jsem s paní režisérkou nahrával o dva roky později, byl význam jazyka zmíněn daleko explicitněji. Na mou otázku, co pro ni znamená česká identita, co je pro ni z tohoto hlediska důležité, Zuzana Brejchová odpověděla:

„Jazyk. Každopádně jazyk. No a [přemýšlí] pak nějak kultura, ze které člověk vychází.“⁸⁰³

Jazyk jako nezbytný předpoklad „češství“ zmiňovali všichni další narátoři bez ohledu na to, zda se usadili v Rakousku, nebo Švýcarsku. Na ústřední úloze češtiny pro zachování národního povědomí se byli posrpnovní exulanti navíc schopni shodnou s Čechy, kteří již v exilu žili, nebo do něj odešli až v sedmdesátých a osmdesátých letech. Skupinovou sounáležitost Čechů v exilu ale utvářely i jiné prvky než pouze jazyk. Pro část exulantů, kteří byli katolického vyznání, byla zásadní příslušnost k české farnosti v hostitelské zemi,⁸⁰⁴ pro členy Sokola byla zase ne-

802 Stejně zjištění, které se týkalo konceptu české identity, přinesl i výzkum Ladislava Holého mezi Čechy na počátku 90. let. Čechem byl podle oslovených respondentů ten, kdo se narodil v Čechách nebo na Moravě českým rodičům a mluvil plyně česky. Viz HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 63.

803 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

804 V Rakousku se jednalo o římskokatolickou farnost ve Vídni, kterou dnes spravuje vedoucí České duchovní služby v Rakousku. Ve Švýcarsku působila v několika kantonech (Curych, Winterthur, Bern, Aarau a Luzern) Česká katolická misie, která je zde činná dodnes.

zbytnou součástí jejich „českého já“ členství v této organizaci. Nicméně jazyk byl hlavním – a mnohdy také jediným – prvkem, který všechny rozdílné české exilové skupiny spojoval. Dokonce i v případech, kdy se bývalí exulanti neúčastnili spolkové činnosti ani jiných krajanských aktivit, udržovali na individuální bázi kontakt s ostatními Čechy, aby „nezapomněli jazyk“.⁸⁰⁵ Byl to spisovný český jazyk, jeho bezchybné ovládání a používání, co v očích narátorů zakládalo právo se i po letech života za železnou oponou dál považovat za součást českého národa. Ve stejné míře kladli exulanti důraz na to, aby mateřský jazyk dobře ovládaly jejich děti, případně i jejich vnoučata. Důležitou roli proto hrály české školy ve Švýcarsku a Rakousku, respektive Školský spolek Komenský ve Vídni,⁸⁰⁶ spravující českou školu v rakouském hlavním městě, a Česká doplňovací škola v Curychu, založená posrpnovými uprchlíky v sedmdesátých letech.⁸⁰⁷ Na důležitost vzdělávání dětí v českém jazyce vzpomínala Zdena Kasparová:

*„Vnuč, přestože má rakouského tatínka a českou maminku, tak jsem si vždycky přála, aby chodil do české školy. Zprvče jsme tady měli k němu děvče ze Znojma, které ho naučilo první slova... Vlastně můj vnuk uměl dřív mluvit česky než německy, tak to je. [...] A potom kvůli babičce ho holt dali do české školy [Školského spolku Komenský, pozn. autora]. To byl můj největší sen.“*⁸⁰⁸

České školy podle pamětníků předávaly dětem prostřednictvím obětavých učitelů nejen základy českého jazyka, zvyků a kultury, ale také u nich vytvářely národní povědomí a upevňovaly skupinovou solidaritu, která jim podle jejich slov vydržela dodnes. Vědomí sounáležitosti s českým národem pak tato generace předávala dále mladší generaci rakouských a švýcarských občanů s českými kořeny.⁸⁰⁹

805 Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.

806 Problémem pro mnohé exulanty byla podpora školy ze strany komunistického režimu v Československu. Mnozí tak své děti do české školy neposílali a snažili se předávat český jazyk dětem především v rodinách. K tématu českého školství mohou odkázat na práce české historičky Vlasty Valešové, která je zároveň správkyňou archivu Školského spolku Komenský. Například VALEŠ, V.: *Videňští Češi včera a dnes*.

807 Česká (respektive Československá) doplňovací škola byla založena na počátku 70. let členy Besedy Svatopluk Čech v Curychu. Podle pramenů nalezených v archivu Besedy Slovan existovala škola mezi lety 1971–1978, kdy v ní vyučovalo na dobrovolné bázi pět učitelek. První ředitelkou zde byla Valerie Machulková a v této době do školy docházelo každou sobotu více než 40 žáků ve věku od 6 do 14 let. Podle jiných zdrojů byla škola v provozu až do poloviny 80. let a absolvovalo ji více než 80 dětí. Viz KRAUS, Jiří: *Výstava o historii Svazu čs. spolků ve Švýcarsku*. Zpravodaj 48, 2015/5, s. 6. Viz dále Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, Česká doplňovací škola (1971–1978), s. 34. Chodu školy napomáhal i její spoluzakladatel Přemysl Pitter. O české škole a Pittrovu působení v ní existuje studie: MAŘASOVÁ-HOLÁ, Marie: *Husův sbor Čechů a Slováků a Československá doplňovací škola v Curychu*. In: PASÁK, T. (ed.): Přemysl Pitter. Život a dílo. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze. Curych – Praha 1994, s. 72–77.

808 Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

809 Radim Haina, který absolvoval Českou doplňovací školu, se v proslovu k výročí Besedy Svatopluka Čecha vyjádřil následovně: „Mnozí z mých dnešních přátel ji navštěvovali a položila základ k tomu,

Význam českého jazyka pro český exil nepotvrzovali ovšem jen pamětníci. Výzkum Lenky Kosové, uskutečněný prostřednictvím dotazníkového šetření mezi posrpnovými uprchlíky ve Švýcarsku, kterého se zúčastnilo sto respondentů,⁸¹⁰ prokázal důležitost mateřštiny pro udržení pocitu sounáležitosti se zemí původu. Na otázku, zda se exulanti snažili při výchově dětí předat jim hodnoty české nebo slovenské kultury, odpověděli téměř všichni dotázaní (98,7 %) *ano* a z nabízených možností české kultury na první místo zařadili *řeč* (81 %) a až na druhé *zvyky a tradice* (59,5 %).⁸¹¹

Jiné to bylo s ovládnutím cizího jazyka. Přestože si většina exulantů postupem času uspokojivě osvojila jazyk hostitelské země či kantonu, cizí přízvuk je často stavěl i po letech života do role „integrovaných cizinců“, kteří byli sice považováni za součást domácí společnosti, ale nezapadali zcela do rakouského či švýcarského společenství. Ani po desetiletích života v zemi nebyli částí majoritní společnosti vnímáni stejně jako rodilí Rakušané nebo Švýcaři.⁸¹² Situace byla pro exulanty z tohoto hlediska o poznání složitější ve Švýcarsku, kde bylo pro mnohé velmi obtížné se naučit plynně *Schwyzerdütsch*, jak potvrdovala v nahraném rozhovoru třeba Iva Gikalová:

„*Otec vždycky říkal: ‚Musíš se asimilovat. Musíš být jak Švýcaři. Musíš mluvit švýcarsky!‘ Nemluvíš ‚švýcarsky‘. Protože mám tak hrozný přízvuk, tak si říkám, že to těm lidem nemůžu dělat. ‚Švýcarsky‘ mluvím jenom s holičem nebo prodáváčem, jinak mluvím normální němčinou. Asi se tedy cítím více Češkou, s tím, že tam [ve Švýcarsku, pozn. autora] žiju a jsem tak trochu za ‚exota‘.*“⁸¹³

Jazyk tak nejenom pomáhal utvářet a udržovat českou skupinovou solidaritu v exilu, ale také část nově příchozích odděloval neviditelnou bariérou od většinové společnosti.

aby alespoň generace vnuků dostala do vínku něco ze starého domova.“ Archiv Besedy Svatopluka Čecha. *Proslov Radana Hainy. Oslava 100. výročí založení Besedy Svatopluk Čech dne 6. března 2010.* In: Almanach 1910–2010. Curych 2010, s. 2

810 Vyhodnocováno bylo 79 odpovědí. Viz Kosová, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 101.

811 Tamtéž, s. 106.

812 Výzkumem vlivu cizího přízvuku na integraci do německé společnosti se v současnosti věnuje tým vědců z katedry sociologie z univerzity Otto-Friedricha v Bambergu (Otto-Friedrich-Universität Bamberg). Více viz *Foreign accents and immigrants' labor market integration* [online]. Dostupné z: <https://www.uni-bamberg.de/sozstruk/forschung/foreign-accents/> [cit. 2017-01-10].

813 Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.

7.6.2 Česká kultura

Řada narátorů vedle jazyka spojovala udržování české identity s českou kulturou. Stejně jako identita nebo paměť je i pojem kultura charakterizován řadou definic určených tematickým či oborovým zaměřením jednotlivých badatelů. V této knize se budu zabývat českou kulturou ve významech, jaké jí dávali ve vyprávěních narátoři. Etnolog Ladislav Holý ve své již vícekrát zmíněné studii definoval českou kulturu jako „komplex mlčky sdílených vědomostí, idejí a představ vyjádřených prostřednictvím znaků a symbolů, které Čechům umožňují vzájemně smysluplně komunikovat“.⁸¹⁴ Přestože se kultura jednotlivých regionů nebo různých sociálních tříd liší, existuje podle Holého u Čechů „pocit kulturní stejnorodosti“.⁸¹⁵ Nahrané rozhovory daly tomuto tvrzení za pravdu. Jednoznačně z nich vyplývá, že pojem „česká kultura“ představoval pro účastníky výzkumu ve všech případech „vysokou národní kulturu“, představovanou českou literaturou, filmem, divadlem či hudbou. Není bez zajímavosti, že narátoři žijící téměř padesát let mimo Československo, vnímali českou kulturu vedle jazyka jako jeden ze zásadních prvků české identity, a právě udržování české kultury bylo jednou z hlavních náplní činnosti českých spolků v exilu.

7.6.2.1 Spolky a kulturní aktivita

Kultura a kulturní aktivity mající často politický a protirežimní obsah tvořily hlavní náplň činnosti českých spolků v Rakousku a Švýcarsku po roce 1968. Z pramenů nacházejících se v archívech jednotlivých krajanských spolků⁸¹⁶ bylo zřejmé, že velkou část jejich činnosti tvořily právě nejrůznější kulturní aktivity – například autorská čtení českých spisovatelů žijících v exilu, diskusní přednášky předních exilových intelektuálů, promítání československých filmů nebo výstavy českých umělců. Zprostředkování a udržování české „vysoké“ kultury (především těch jejích prezentací, které byly v Československu komunistickým režimem zakázány) bylo jedním z hlavních cílů českých menšinových organizací jak ve Švýcarsku, tak v Rakousku.⁸¹⁷

Často se s těmito cíli pojila snaha pomáhat nově přicházejícím československým uprchlíkům, nebo disidentským skupinám v bývalé vlasti.⁸¹⁸ Příkladem spol-

814 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 18.

815 Tamtéž.

816 Například Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, s. 1–58; Archiv Besedy Svatopluka Čecha. Almanach 1910–2010. Curych 2010, s. 1–31.

817 O aktivitách jednotlivých menšinových organizací viz BASLER, H. – BRANDEIS, M. – KROUPA, J. – STAREK, J. (eds.): *Videňští Češi 1945–2005*.

818 České menšinové spolky v podpoře disidentů výrazně doplnil Rakouský výbor solidarity s ČSSR (CSSR-Solidaritätskomitee), který založil rakouský publicista Georg Breuer v roce 1970 a s nímž spolu-

ku s tímto profilem, jehož náplní byly kulturní aktivity, často s politickým podtextem, byl ve Vídni působící Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku. Jeho pozdější člen Ivan Medek vzpomínal na akce Klubu takto: „*Zásluhou [Přemysla Janýra, pozn. autora] se podařilo vytvořit v Kulturním klubu neobyčejně tolerantní ovzduší a pak ovzduší eminentně kulturní. Programy, které tam dělal, měly zcela záměrně jakoby vyšší úroveň.*“⁸¹⁹ Pozvání Klubu přijímali přední představitelé českého exilu – Karel Kryl, Erazim Kohák, Radomír Luža, Pavel Kohout, Zdeněk Mlynář, Jiří Němec, Karel Kaplan a řada dalších.⁸²⁰ Klub se díky široké síti kontaktů Přemysla Janýra zařadil v sedmdesátých a osmdesátých letech mezi nejvýraznější exilové organizace.

Ve Švýcarsku s přílivem posrpnové uprchlické vlny došlo v krajanském hnutí k velkému rozšíření a diferenciaci spolkových aktivit. Arnošt Skoupý dělí ve své studii spolky do několika typů podle jejich zaměření na „*sportovní (Sokol), sdružení povahy politické (Západoevropská pobočka Konfederace bývalých politických vězňů), kulturní (SVU), konfesijní (Communo nova bohemika), nadační (Lvíčata Lausanne) [...] a odborně stavovské (Česko-slovensko-švýcarská zdravotnická společnost a rovněž Československo-švýcarská společnost právníků v Curychu)*“.⁸²¹ Obdobná typologie platila i pro spolky v Rakousku a Vídni a stejně jako v těch ve Švýcarsku v nich hrála česká kultura, jak napovídají archivní prameny, nezastupitelnou roli.⁸²² Vedle Společnosti pro vědu a umění a tradičních spolků založených na počátku století, pro něž byly besedy, plesy, vzpomínkové akce a jiné kulturní aktivity hlavní náplní činnosti, působil ve Švýcarsku od roku 1975 taneční soubor Folklor 75 z Curychu, který sdružoval druhou generaci československých uprchlíků se zájmem o folklorní tance z Moravy, Čech a Slovenska.⁸²³ V již zmíněném výzkumu Lenky Kosové zařadila více než polovina respondentů na třetí místo z hlediska důležitosti pro zachování české identity (za *český jazyk a tradice*) *českou kulturu – literaturu, výtvarné umění a hudbu* (54,4 %). Tuto českou „vysokou“ kulturu se respondenti snažili předat svým dětem, aby v nich upevnili jejich „české já“.⁸²⁴

pracovala řada Čechů žijících ve Vídni, jako Ivan Medek nebo Zdeněk Mlynář. Za dobu své existence se organizátorům podařilo nashromáždit více než 1,7 milionu šilinků pro oběti represí v Československu. Viz STAREK, J.: *Česká menšina*, s. 314.

819 BASLER, H.: *Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku*, s. 369.

820 Tamtéž, s. 381–394.

821 SKOUPÝ, A.: *Krajanské spolky jako způsob adaptace*, s. 110.

822 Viz Zpravodaj, roč. 1–21. Dále pak již zmíněné prameny: Archiv Besedy Slovan, Přehled významnějších akcí, s. 1–58; Archiv Besedy Svatopluka Čecha, Almanach 1910–2010, s. 1–33.

823 Podle webových stránek souboru se dnes na cvičeních a vystoupeních podílí vedle Čechů, Slováků, Švýcarů i Němci, jeden Belgičan a Američan. Spolek se účastní festivalů a soutěží i v zahraničí, a jak je možné se zde dočíst, „*tleskají nám na švýcarských či mezinárodních (např. Německo, Francie), veřejných i soukromých pódiiach*“. Spolek patří mezi nejpopulárnější české a slovenské spolky ve Švýcarsku. Více viz *Soubor* [online]. Dostupné z: <https://www.folklor75.ch> [cit. 2017-10-14].

824 KOSOVÁ, L.: *Integrace a asimilace českých a slovenských exulantů z roku 1968 ve Švýcarsku*, s. 106.

7.6.2.2 Česká kultura v naracích

Na význam české kultury, opět ve spojitosti s českým jazykem, poukazovali také mnozí narátoři. Skrze kulturu a jazyk tematizovali svou českou identitu a jejich prostřednictvím se identifikovali s českým národem v zahraničí. Takto českou identitu charakterizovala Helena Baslerová:

„[Přemýšlí]. Já bych řekla, že pro českou identitu – i když zase z úředních důvodů je důležité, jakou máte státní příslušnost – ale zůstala bych u toho jazyka. Jazyk je skutečně důležitý. Je potřeba jej aktivně používat. Jsem přesvědčená, že je také důležité, aby člověk neztratil soudržnost s bývalou vlastí a informoval se o dalším [jejím, pozn. autora] rozvoji, a to jak na poli kulturním, politickém i hospodářském. To znamená například alespoň číst noviny a české knihy, navštěvovat české filmy či divadla. [...] Jsme přesvědčeni, že právě ten jazyk, ta čeština, je velice důležitá. Ten jazyk pomáhá identitě.“⁸²⁵

Uvedená narace potvrzuje, že i v případě české kultury byl pro mnohé narátory český jazyk tím hlavní poutem, skrze nějž docházelo k identifikaci s vlastním českým. Český jazyk vetkán do české „vysoké“ kultury – obsažen v českých knihách, filmech i hudbě – byl nejvýraznějším společným jmenovatelem spojujícím všechny narátory s jejich českými kořeny. Česká identita v exilu byla postavena na udržování českého jazyka prostřednictvím nejrůznějších složek české kultury. Být Čechem v exilu znamenalo zachovávat jazyk svých rodičů, jazyk země, ze které člověk pocházel. I tehdy, kdy exulanti nebyli organizováni v žádném krajanském spolku, bylo jejich vzájemné setkávání motivováno udržováním a používáním společného jazyka, jak dokládá následující narace Karla Kukala:

„Asi takhle, co se exulantů týká. Byly případy, kdy se oženili nebo vdaly za Švýcary a ti se částečně i odrodili. Ale jinak Češi, i když třeba nejsou členy žádných spolků, tak rodiny se tu a tam schází, česky si popovídají, zatančují, zazpívají, zahrají si mariáš [smích]. Řekl bych, že si většinou tu řeč a takové to cítění většina z nich udržela.“⁸²⁶

O „českém cítění“ dle účastníků výzkumu do značné míry vypovídalo používání českého jazyka. Narátoři se považovali stále za Čechy právě proto, že byli schopni i po letech strávených v exilu bezchybně mluvit a psát česky. A naopak ti, kteří již češtinu nepoužívali, nejenže se sami za Čechy považovali jen zřídka, ale za je Čechy nepokládalo ani jejich okolní české prostředí; to poukazovalo na jejich asimilaci, popřípadě „odrození“. Ztráta jazyka totiž představovala jak ztrátu spojení s českou kulturou, tak ztrátu sociálních kontaktů s ostatními Čechy v exilu. Brubakerovo a Cooperovo „sebe porozumění“ Čechů jako příslušníků českého národa žijících

⁸²⁵ Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

⁸²⁶ Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.

v exilu bylo tedy výrazně spojeno s českým jazykem. Za Čechy se v exilu považovali (a mohli považovat) jen ti, kteří během integračního procesu neztratili klíč k české identitě – český jazyk.

Složitější situace nastala u druhé generace bývalých českých uprchlíků, pro niž byla země jejich rodičů již do značné míry cizí. Nic na tom nezměnil fakt, že rokem 1989 se otevřely její hranice a oni spolu se svými rodiči mohli Československo pravidelně navštěvovat. Nejvýstižněji problém týkající se „českého cítění“ potomků někdejších uprchlíků popsala v rozhovoru Marie Fischerová na příkladu svých dětí, s nimiž se po sametové revoluci opakovaně vracela do Čech:

„A navíc, když byly v Čechách, tak tam byly dost izolované, protože to pro ně byl [přemýšlí] cizí svět. I když jsme mluvily česky! Ale viděly, jak se lidé chovají v obchodech a k sobě navzájem, a bylo to prostě jiné. Nedá se jednoduše říct, že se jim tam líbilo, protože se mnou chodily do ZOO a do kina a viděly S tebou mě baví svět a takové ty české klasiky. Krtečka například, ten se jim třeba líbil. Ale jinak to pro ně byl úplně cizí svět. Přesto, že měly maminku Češku. V tom je taková určitá tragédie. A nemyslím si, že by se to úplně podařilo, i kdyby byli oba rodiče Češi. Není možné jim tu identitu jen tak předat. Nebo ji v nich probudit, stejně jako nelze jen tak v nich probudit soucit s národem.“⁸²⁷

I v této naraci byla česká identita spojena s českým jazykem („I když jsme mluvily česky!“) a kulturou („a viděly S tebou mě baví svět a takové ty české klasiky“), ale zároveň v ní narátorka poukazovala na některé ze zásadních otázek, které byly a dodnes jsou spojeny s životem v zahraničí. Jak zachovat či vytvořit v dětech pocit sounáležitosti s národem a se zemí rodičů? A jak přivést mladé lidi ke spolkové činnosti? Způsobů může být celé řada – od státem sponzorovaných výměnných programů až po zprostředkovávání studia v České republice – ale výsledek bude vždy, i přes veškerou snahu rodičů, nejistý.

827 Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.

8 ZÁVĚREČNÉ SHRNUÍ

Když jsem před více než sedmi lety s tématem českého a slovenského exilu v druhé polovině 20. století začínal, netušil jsem, o jak rozsáhlou problematiku se jedná, ani kterým směrem se bude ubírat má práce. Až v průběhu doby se z možných výzkumných témat přede mnou objevila dvě, která vzbudila můj zájem a následně plně pohltila moji pozornost badatele. Šlo o otázky spojené se začleňováním „československých“ uprchlíků do západních společností a se změnou jejich národní identity, k níž v průběhu integračního procesu docházelo. Svůj badatelský výzkum, zaměřený na integraci a identitu posrpnových uprchlíků z Československa žijících ve Vídni, jsem se po obhájení magisterské diplomové práce rozhodl rozšířit na český exil v celém Rakousku a porovnat situaci jeho příslušníků se stavem krajské komunity v zemi, která byla Rakousku nejen geograficky blízka, ale zároveň k Čechům a Slovákům podobně vstřícná, tedy ve Švýcarsku, které poskytlo v letech 1968–1970 politický azyl největšímu počtu československých občanů ze všech zemí demokratického Západu.

Cílem této monografie bylo zjistit, jakým způsobem se integrovali posrpnoví uprchlíci do obou zmíněných společností a do jaké míry se po padesáti letech života v zahraničí identifikovali se svou bývalou vlastí a s českým národem. Již během práce na tématu vídeňských Čechů jsem se setkal s tvrzením, že Češi a Slováci se stali v Rakousku příkladem úspěšné integrace. V rámci svého výzkumu jsem se proto zaměřil jak na důvody a samotnou pravdivost tohoto tvrzení, tak i na kritéria, podle kterých byla integrace hodnocena. K zodpovězení zmíněných otázek jsem se rozhodl využít komparativní metodu a porovnat český posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku. Opíral jsem se při tom především o teoretický model profesora Friedricha Heckmanna, který mi umožnil detailní analýzu integračního procesu, jímž procházeli posrpnoví uprchlíci z Československa.

8.1 Kategorie integračního procesu

Heckmann spolu s kolegy rozdělil integrační proces do čtyř vzájemně propojených rovin, které zachycovaly probíhající změny v životě jedince i v chování celé skupiny. *Integrace strukturální* (1) se týkala přístupu nově příchozích do klíčových institucí hostitelské společnosti a nabývání stejných práv a povinností, jakými disponovala majoritní společnost. Největší pozornost jsem v této části výzkumu věnoval postupu, jakým uprchlíci získávali politický azyl a státní občanství, možnostem jejich uplatnění na rakouském a švýcarském pracovním trhu, ubytovacím možnostem i otevřenosti vzdělávacích institucí vůči nově příchozím. Ze srovnání obou hostitelských zemí vyplynula zřejmá řada podobností: od velmi benevolentně nastaveného procesu udělování politického azylu přes otevření pracovního trhu a umožnění studia až po vstřícnost v otázce získání státního občanství. Všechny tyto – oběma vládami schválené – kroky přispěly k rychlému začlenění posrpnových uprchlíků do rakouské i švýcarské společnosti a umožnily růst jejich socioekonomické úrovně do té míry, že již koncem osmdesátých let dosáhla úrovně majority. Uvedený vývoj podpořila i ekonomická konjunktura konce šedesátých let, stejně jako sociální složení posrpnových uprchlíků (v převážné většině mladých a vzdělaných) a jejich vysoká motivace začlenit se do majoritní společnosti, vyvolaná pocitem, že svou vlast opustili navždy.

V části věnované *integraci kulturní* (2), zahrnující osobnostní a behaviorální změny daných jedinců, jsem se zaměřil na analýzu procesu osvojování druhého jazyka a adaptaci příchozích na kulturní odlišnosti obou většinových společností. Ačkoli druhý jazyk na patřičné úrovni ovládali v době příchodu do země jen jednotky procent uprchlíků (ve Švýcarsku jen 2,5 % z nich) a jazyková (ne)vybavenost byla největší překážkou v první fázi jejich začleňování, z pozdějších sociologických průzkumů provedených koncem osmdesátých let vyplynulo, že jazyk země nebo daného kantonu si postupem času osvojila na dostatečné úrovni naprostá většina Čechů a Slováků. V obou zemích byla deklarovaná znalost cizího jazyka na obdobné úrovni (přes 80 % účastníků rakouských i švýcarských sociologických šetření). Fakt, že švýcarské kantonální úřady oproti Rakousku poskytovaly příchozím bezplatné jazykové kurzy, se na celkovém osvojení si jazykových znalostí neprojevil. Daleko více než jazykové kurzy k němu totiž přispěla možnost začít okamžitě v cílové zemi pracovat nebo studovat.

Předpokládaná geografická a kulturní blízkost Čechů a Slováků obyvatelům Rakouska a Švýcarska v konečném důsledku integraci posrpnovým uprchlíkům rozhodně neusnadnila. Vzhledem ke komplikované česko-rakouské historii existovala ve většinové rakouské společnosti vůči nově příchozím řada předsudků a negativních stereotypů, navíc umocněných panujícím komunistickým režimem v Československu. Po odeznění vlny solidarity s občany Československa po invazi vojsk Varšavské smlouvy, kdy byli Češi a Slováci nazýváni bratřenci, nastoupila realita všedního dne. Obdobná situace

nastala i ve švýcarské společnosti, v níž se postupem času začala objevovat únava z neustávajícího proudu československých uprchlíků, který vrcholil v létě 1969. I když švýcarské noviny psaly o příchozích jako o kulturně blízkém národě, ve skutečnosti byly informace o nich ve švýcarské společnosti značně kusé a povrchní, což dokládalo následné soužití, které i přes snahu na obou stranách neprobíhalo vždy bez problémů. Předpokládaná kulturní blízkost ani v Rakousku, ani ve Švýcarsku k snadnější integraci exulantů nepřispěla.

Pro popis *sociální integrace* (3) uprchlíků jsem na základě Heckmannovy teorie vedl analýzu pramenů ve třech rovinách, které z různého hlediska zachycovaly začleňování nově příchozích do společnosti. Jednalo se o členství Čechů v zájmových a církevních organizacích hostitelských zemí, dále o jejich schopnost navázat v novém prostředí sociální vazby a konečně o četnost uzavřených smíšených manželství. U obou exilových skupin, v Rakousku i Švýcarsku, ukázala analýza archivních pramenů přímou úměru – s prodlužující se délkou pobytu a rostoucí socioekonomickou úrovní nově příchozích vzrůstalo i jejich aktivní zapojení do života dané většinové společnosti. Spolu s tím se rozšiřoval i okruh jejich známých a přátel z řad majority, stejně jako se stávala reálnější možnost nalézt si partnera. Na základě terénních výzkumů si v této souvislosti dovoluji tvrdit, že smíšená manželství mezi Čechy a Rakušany či Švýcary nebyla výjimečným jevem (například více než polovina narátorů žila ve smíšených manželstvích). Jejich četnost zároveň dokládá vysoký stupeň integrace dané komunity.

Sociální identifikaci (4), zachycující vytváření pocitu sounáležitosti nově příchozích s hostitelskou zemí, jejími institucemi a obyvateli, jsem popsal na základě analýzy orálněhistorických pramenů a několika sociologických sond, které jasně zachytily proměnu postojů dřívějších uprchlíků. Od jejich počátečního šoku z cizího prostředí, přes postupné sžívání se s okolím a větší participaci na životě majoritní společnosti, až po „zapuštění kořenů“ a vytvoření si nového domova v dříve cizí zemi. V životopisných vyprávěních zaznívala vděčnost za přístup vlád obou hostitelských zemí k uprchlíkům i za možnosti, které jim tyto země nabídlly. Z nahraných rozhovorů bylo patrné, že u naprosté většiny narátorů došlo za dlouhá léta strávená v zahraničí k výrazné sociální identifikaci a k vytvoření pocitu domova. Stejně závěry přinesly i sociologické výzkumy prováděné na počátku devadesátých let. Přes 80 % dotázaných, jak v Rakousku, tak ve Švýcarsku, v nich odpovědělo, že se již nehodlají vrátit zpět do Československa a že jsou se svým životem v nové zemi spokojeni. Napomohl tomu nejen vstřícný postoj obou společností a jejich úřadů k nově příchozím, ale také pracovní příležitosti a vysoká motivace k integraci ze strany uprchlíků. Z rozhovorů i sociologických šetření jasně vyplynulo, že došlo k proměně celé jedné sociální skupiny – z československých uprchlíků se stali rakouští nebo švýcarští občané.

Komparace integračního procesu posrpnových uprchlíků ve Švýcarsku a Rakousku odhalila mezi oběma skupinami řadu shodných prvků. Obě země na konci

„československé krize“ v roce 1969 udělily na základě Ženevské konvence politický azyl velkému množství občanů z ČSSR, každá téměř 12 000, a snažily se pro jejich začlenění učinit maximum možného. Právní ochrana znamenala pro nově příchozí řadu výhod – bylo jim zajištěno základní ubytování, poskytnuty právní dokumenty (například uprchlický pas), získali finanční podporu či pomoc se zprostředkováním zaměstnání. Přiznání statusu uprchlíka se pro ně stalo oním pomyslným odrazovým můstkem k postupnému začleňování do rakouské a švýcarské společnosti. S rostoucí socioekonomickou úrovní nově příchozích se zvyšovala i jejich participace na životě většinové společnosti. Podle kritérií stanovaných v Heckmannově teorii se posrpnoví uprchlíci z Československa vysokou měrou začlenili do rakouské i švýcarské společnosti a potvrdilo se tak tvrzení, že Češi a Slováci přicházející do obou zemí po srpnu 1968 představují příklad úspěšné integrace. Samotný průběh integračního procesu ale vždy záležel na konkrétním jedinci, jeho vzdělání, věku i osobní historii. Nicméně terénní výzkumy potvrdily, že téměř padesát let života vytvořilo v bývalých uprchlících silný pocit sounáležitosti s novou vlastí – ať již s Rakouskem, nebo Švýcarskem. Obě země se pro většinu českých exulantů z roku 1968 staly domovem.

8.2 Solidarita

S mírou integrace uprchlíků do většinové společnosti souvisela druhá výzkumná otázka, která se ptala po důvodech její úspěšnosti. Rozsáhlé studium archivních pramenů podpořené analýzou nahraných rozhovorů s posrpnovými exulanty potvrdilo platnost teorie Jeffreyho C. Alexandera, podle níž byla jednou z příčin úspěšného začlenění československých exulantů velká míra solidarity v hostitelských zemích s těmito nově příchozími. Již pražské jaro vzbudilo na západ od československých hranic značný ohlas, o čemž svědčí například zprávy z rakouského a švýcarského tisku. Když tento obrodny proces násilně zastavila vojska Varšavské smlouvy, zvedla se v západních společnostech obrovská míra solidarity s okupovanou zemí. Záběry nenásilně protestujících Čechů a Slováků, kteří beze strachu obklopovali sovětské tanky, vyvolaly zvláště ve Švýcarsku dle některých autorů přímo „československou euforii“. Podobně tomu bylo v Rakousku, na jehož bedrech poté spočinula největší tíha československé krize a kde se do pomoci přicházejícím uprchlíkům zapojily nejrůznější složky společnosti – od vládních organizací až po stovky rakouských rodin. Právě solidarita, založená na ztotožnění se „s těžce zkoušeným lidem“, jak Čechy a Slováky popisoval v prvních týdnech po invazi západní tisk, uvolnilo celou řadu bariér a umožnilo tak tisícům posrpnových uprchlíků začít důstojně nový život v hostitelské zemi a postupně se stát součástí rakouské a švýcarské společnosti.

8.3 Navrátilci

Nutno ovšem podotknout, že úspěšný integrační proces se netýkal všech, kteří opustili Československo po invazi vojsk Varšavské smlouvy. Byla zde relativně nepříliš početná, ale rozhodně nezanedbatelná skupina československých občanů (čítající i několik set osob ročně), kteří život v exilu nezvládli a vrátili se domů. Mezi nejčastější motivy k návratu uváděly prameny „rodinné důvody“, tedy stesk po domově, rodině a přátelích, které člověk nemusel kvůli uzavřeným hranicím již nikdy spatřit. Spolu s těžkými podmínkami v uprchlických táborech, jako byl rakouský Traiskirchen, a s neznalostí prostředí a jazyka nebylo divu, že této obrovské stresové zátěži v počátcích integračního procesu řada lidí podlehla a vrátila se zpět.

Státní bezpečnost tyto lidi označovala ve svých dokumentech jako „navrátilce“ a po jejich zpětném přejezdu státní hranice jim věnovala zvýšenou pozornost. Vzhledem k tomu, že porušili § 109 trestního zákona o nedovoleném opuštění republiky, podle kterého mohli být odsouzeni až k pěti letům vězení, byli pro Státní bezpečnost lehce vydíratelní. Probíhalo jejich „vytěžování“, tedy získávání podrobných informací o jejich zahraničním pobytu a v rámci tzv. preventivněvýchovných opatření byli nuceni vystupovat v československých médiích. Státní bezpečnost se rovněž snažila v řadě případů přesvědčit tyto osoby k další spolupráci. Ze sledovaných dokumentů je patrné, jak nelehké bylo rozhodnutí odejít z Československa, opustit část rodiny, domácí prostředí a přátele a vydat se za nejistou budoucností do neznáma. Realita byla přitom tvrdší, než mnozí očekávali, a i přes řadu výhod, které nabízel politický azyl, museli vynaložit značné úsilí, aby začátek integračního procesu v hostitelské zemi ustáli. Prameny z Archivu bezpečnostních složek představují neocenitelné svědectví o těžkostech (nejen) posrpnového exilu a psychické náročnosti integračního procesu, kterým si museli projít všichni exulanti, ale který rozhodně nemuseli všichni zvládnout.

8.4 Česká identita jako kategorie praxe

Druhá část této knihy se zabývala (s odkazem na teorii Rogerse Brubakera) národní identitou českých exulantů jako kategorií praxe. Jinými slovy se můj zájem soustředil na otázku, jak samotní exulanti – bývalí posrpnoví uprchlíci – rozumí pojmu česká identita a co pro ně znamená „být Čechem“ po desetiletích života stráveného v zahraničí. V této části jsem plně využil 34 nahraných semistrukturovaných rozhovorů se příslušníky českého exilu v Rakousku a ve Švýcarsku, kteří se stále do značné míry za Čechy považovali a tuto sounáležitost s českým národem ve svých životopisných vyprávěních také deklarovali. Nešlo mi ovšem jen o prezentaci pořízených narácí. Zajímalo mě spíše, proč byla česká národní identita prezentována daným způsobem a jaké její prvky byly v jednotlivých narácích zdů-

razňovány. Abych mohl popisovanou českou identitu analyticky uchopit, rozhodl jsem se přejít – opět na základě studie *Beyond Identity* – k náhradním termínům, které nejsou zatíženy tolika rozporuplnými interpretacemi jako pojem identita. Oněmi analytickými pojmy se staly *identifikace* a *sebe porozumění*, respektive identifikace narátorů se svou původní vlastí a s ostatními příslušníky českého národa a sebe porozumění narátorů jako *Čechů žijících v exilu*.

8.5 Identifikace se státem

Je třeba zdůraznit, že ztotožnění exulantů s českým národem významně ovlivnil československý stát jako takový. Tím mám na mysli obrazy, jakých Československo nabývalo v jejich očích, a současně roli, jakou původní vlast plnila v jejich životní zkušenosti. Právě na tyto obrazy a tuto roli se analýza orálněhistorických pramenů soustředila. Většina narátorů se narodila během druhé světové války nebo brzy po ní a zažila tak dětství a dospívání v zemi ovládané komunistickou stranou. Ve vzpomínkách se proto Československo objevovalo především jako totalitní stát ovládaný jednou stranou a prostoupený komunistickou ideologií. Narace obsahovaly vzpomínky na politické procesy, znárodňování, kolektivizaci či smrt Stalina a Gottwalda a jejich ústředním motivem byl strach před perzekucemi, nedůvěra k okolí a uzavírání se do rodinného kruhu. Změnu přinesly až otázky na šedesátá léta, která naopak většina narátorů považovala za zlatou éru, spojenou s jejich dospíváním a nabýváním různých svobod. Účastníci výzkumu popisovali, ve shodě s obecně sdíleným narativem české společnosti, padesátá léta jako dobu totality a šedesátá léta jako dobu jejího tání. Podstatná část rozhovorů byla následně věnována pražskému jaru a především invazi vojsk Varšavské smlouvy do Československa, která znamenala zásadní změnu v životech narátorů. V návaznosti na teorii Alessandra Portelliho o tzv. módech paměti, podle níž jsou životní příběhy strukturovány okolo klíčových událostí v životě jedince, si dovoluji tvrdit, že právě srpnová okupace Československa znamenala zásadní zlom, okolo kterého byla vystavěna „zápletka“ většiny nahraných životopisných vyprávění.

Identifikace narátorů se zemí původu dostala jejich odchodem do exilu úplně jiný rozměr. Od 9. října 1969 je od vlasti dělila opět těžce průchozí železná opona, která bránila pohybu osob a významně narušovala rodinné a přátelské vazby exulantů. V první fázi integračního procesu exulanti často trpěli pocity nostalgie a ztráty, které jim znesnadňovaly začleňování do nové společnosti. Československo se stalo zemí, ve které narátoři vyrůstali a k níž měli citové pouto – o to silnější, že se nemohli vrátit, aniž by byli vystaveni trestnímu stíhání. Výjimku představovaly prezidentovy amnestie, kterých však využilo jen malé procento posrpnových uprchlíků. Příznačný byl pro české exulanty strach z československých tajných služeb a jejich působení v zahraničí. Narace sedmdesátých a osmdesátých let se pak

převážně soustřeďovaly na popis života v Rakousku nebo Švýcarsku a Československo se objevovalo ve vzpomínkách jako stát, který nejrůznějšími způsoby (neudělováním víz, zamezováním slučováním rodin apod.) komplikoval exulantům život, a jako země, kam se již nikdy nechtěli vrátit. Řada narátorů zmiňovala rovněž tzv. emigrantské sny, které se jim pravidelně zdávaly v počátcích exilu a v nichž se ocitali zpátky v ČSSR bez možnosti odchodu. Na podvědomé úrovni znamenal návrat pro mnohé totéž co vězení.

Radikální změnu exulantům přinesl až rok 1989, sametová revoluce a opětovné otevření hranic. Byla to doba, kdy všichni narátoři zavítali zpět do republiky, kde si obvykle po prožití „obráceného kulturního šoku“ uvědomili, že se do země již vrátit nechtějí, že jejich domov je nyní už v Rakousku nebo Švýcarsku. Z narací bylo patrné, že integrační proces někdejších uprchlíků byl úspěšně zakončen. Tato závěrečná část životopisných vyprávění se věnovala vzpomínkám na opětovné překročení hranic a na shledání s rodinou a přáteli. Československo, a později Česká republika, začalo ale být popisováno v jiném světle než před rokem 1989. I přes kritický pohled na řadu aspektů současného politického i společenského života si mnozí z narátorů opět vybudovali k zemi svého původu vztah. Podle vyprávění obnovili rodinné vazby a země se jim vstupem do západních struktur stala opět blízkou. Po letech tak někdejší uprchlíci znovu pociťovali sounáležitost s vlastí. Je však třeba připomenout, že zásadní vliv na popsany vývoj měl pád železné opony.

8.6 Identifikace s národem

Třetí hypotéza této práce se týkala vztahu posrpnových uprchlíků k českým exilovým skupinám a byla vytvořena na základě terénního výzkumu v rakouském hlavním městě. Zdálo se pravděpodobné, že za neshodami mezi jednotlivými exilovými vlnami stálo rozdílné vnímání národní identity. Odpověď na tuto hypotézu jsem hledal v archivních i orálněhistorických pramenech, opět za využití komparativní metody. Očekával jsem vzhledem k podobnostem v integračním procesu českých uprchlíků v Rakousku a Švýcarsku také shodu v jejich přístupu k dřívějším exulantům a starousedlíkům. Nicméně analýza získaných pramenů ukázala významné rozdíly v poměrech uvnitř českých komunit ve zmíněných zemích, v jejichž důsledku se postoj posrpnového exilu k nim formoval odlišně. V Rakousku, a především ve Vídni, kde se usadila většina uprchlíků, byla v době invaze vojsk Varšavské smlouvy do Československa stále ještě početná několikatisícová česká menšina, která se velmi aktivně podílela na pomoci přicházejícím Čechům a Slovákům, mnohdy v očekávání posílení a oživení menšinového života. Ovšem problémy bránící vzájemné spolupráci se objevily již po opadnutí počáteční vlny solidarity. Řada nově příchozích nechtěla mít v reakci na vzniklé neshody s ostatními Čechy „nic společného“. Důvodů bylo několik. Předně byla česká menšina od roku 1948

rozdělena na dva nesmiřitelné tábory, zastávající rozdílný postoj ke komunistické vládě v Československu, přičemž značná část krajanů stála mimo tyto zneprátené tábory. Pro posrpnové uprchlíky se jednalo o nepřeliš přehledné prostředí. Podle slov narátorů nechtěli mít nově příchozí nic společného s prorežimními spolky, ani nebyli schopni nalézt společnou řeč s protirežimním proudem stojícím na tradicích první republiky, kterou z posrpnových uprchlíků zažil jen málokdo.

Z těchto důvodů se posrpnoví exulanti snažili po příchodu do Rakouska především co nejdříve začlenit do většinové společnosti. V první fázi integračního procesu pro ně bylo podstatnější získat stabilního zaměstnání a osvojit si znalost německého jazyka. Řada nově příchozích se také obávala – a podle pramenů z Archivu bezpečnostních složek oprávněně – činnosti spolupracovníků Státní bezpečnosti v menšinových organizacích. Starousedlíci ovšem v tomto přístupu viděli zradu národních ideálů a uprchlíky začali ztotožňovat s ekonomickými migranty, kteří nejenže neměli národní cítění, ale byli vážně poznamenáni komunistickým režimem a přijeli na Západ především zbohatnout. Jana Stárková vidí příčiny vzájemného neporozumění jak v generačním rozdílu, tak i výchovou a vzděláním formovaném odlišném vidění světa, se kterým Češi a Slováci mladší generace přicházeli do Rakouska. Tato situace počátkem sedmdesátých let vyústila v založení nových spolků posrpnového exilu, mezi nimiž vynikal Kulturní klub Čechů a Slováků v Rakousku. Především do těchto sdružení si následně našli cestu signatáři Charty 77, kteří získali v Rakousku politický azyl. Rozpory mezi jednotlivými krajskými skupinami ale přetrvávaly až do pádu železné opony a společnou instituci, Poradní sbor pro českou národnostní menšinu, se podařilo založit až v roce 1994. Do té doby znamenala identifikace s českým národem pro posrpnové exulanty jen výjimečně ztotožnění se s celou českou menšinou.

Odlišná situace panovala v české komunitě ve Švýcarsku. Místní krajské hnutí, na jehož chodu se v celém Švýcarsku aktivně podílelo koncem šedesátých let jen něco málo přes sto osob, jejichž věkový průměr navíc převyšoval 60 let, pozvolna zanikalo. Příčinou tohoto stavu byla přísná imigrační politika Švýcarského spříseženectví, které i po únorovém převratu v Československu poskytl politický azyl jen minimálnímu počtu Čechů a Slováků (respektive jen 16 z nich). Vlivem malé členské základny a vysokému věku členů zanikly i dva prorežimní spolky a české krajské hnutí tak bylo oproti rakouskému jednotné. Jeho spolky byly sdružené ve Svazu československých spolků ve Švýcarsku. Jejich členové se okamžitě s tím, jak do Švýcarska dorazily první zprávy o invazi vojsk Varšavské smlouvy, zapojili do pomoci přicházejícím uprchlíkům. Jejich mohutný příliv dožívající krajské spolky posílil a omladil do té míry, že slovy Arnošta Skoupého doslova přeměnil celou komunitu na „*hnutí posrpnového exilu*“.

Díky poměrům panujícím v krajském hnutí ve Švýcarsku před srpnem 1968 a také díky (často v rozhovorech zmiňované) pomoci příchozím v počátcích integrace byly rozpory mezi oběma exulantskými skupinami v porovnání s českou

menšinou v Rakousku minimální. I když narátoři popisovali „jistý odstup“ starší generace krajanů, neexistovaly překážky bránící ve vzájemné spolupráci. Švýcarské orgány se navíc snažily rozmístit „československé“ uprchlíky rovnoměrně, aby příliš nezatížily úřady jednoho kantonu a zabránily vzniku velkých českých a slovenských komunit. Oproti Rakousku, kde byla hlavním centrem posrpnového exilu Vídeň, začaly počátkem sedmdesátých let vznikat nové krajanské spolky po celém Švýcarsku. Tato sdružení poskytovala dostatek prostoru pro různé druhy činnosti. Identifikace s českým národem v exilu tak byla pro exulanty ve Švýcarsku v mnohém snazší. Patrně největší obliby dosáhl místní český Sokol, jehož jednoty vytvořily v roce 1976 samostatnou Sokolskou župu Švýcarskou. Nutno ovšem poznamenat, že i ve Švýcarsku dávali mnozí nově příchozí přednost rychlému začlenění se do společnosti před spolkovou činností. I přesto si cestu do českého krajanského hnutí našlo dostatečné množství exulantů, kteří zcela změnili jeho charakter a existenčně jej zachránili.

Z výše uvedeného je patrné, že hypotéza stanovená na základě situace české menšiny ve Vídni je hned z několika důvodů problematická. Nejenže primární roli v rozporech krajanů v Rakousku hrál postoj jednotlivých spolků k pražskému režimu, který nebyl podmíněn subjektivním vnímáním národní identity, ale hypotéza je rovněž nevhodná pro charakteristiku situace krajanů ve Švýcarsku, jejichž hnutí se v roce 1968 nacházelo ve zcela odlišné situaci. Prameny nadto dokládají, že i v samotné Vídni byli jednotlivci z názorově protichůdných menšinových proudů schopni vzájemné spolupráce.

8.7 Sebe porozumění

Dovolím si začít tuto závěrečnou část úryvkem z knihy *V národním zájmu: „Zápas o jazykový program zanechal, ať se to někomu líbí nebo ne, dlouhodobé důsledky jak ve vývoji mentalit, tak i ve vývoji společnosti. [...] Tam, kde úsilí vytvořit vlastní literární jazyk dosáhlo úspěchu, což nebylo vždy a všude samozřejmé, stal se jazyk výrazem národní identity.“*⁸²⁸ Máloukterá citace vystihuje závěry této práce jako tato z pera Miroslava Hrocha. Podle narátorů stála v exilu česká identita především na jedné věci a tou byla schopnost se i po letech života v zahraničí dorozumět česky. Český jazyk spolu s českou kulturou považovali všichni narátoři, bez rozdílu věku, pohlaví, státní či náboženské příslušnosti, za základní kámen české identity. Pokud někteří jedinci v průběhu integračního procesu vědomě přestali český jazyk používat, nepovažovali je zpravidla ostatní krajané nadále za součást českého národa. A nejen to, ztrátou schopnosti používat češtinu se dokonce i oni sami přestali pokládat za Če-

828 HROCH, MIROSLAV: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha 1999, s. 71.

chy, jak bylo zmíněno v několika rozhovorech. *Sebe porozumění* narátorů jakožto příslušníků českého národa nezáviselo ani tak na identifikaci se státem nebo dalšími exilovými skupinami, jako spíše na schopnosti domluvit se s ostatními česky. Součástí české identity byla pro narátory rovněž vysoká česká kultura, prezentovaná českou literaturou, divadlem, hudbou nebo filmem, i ta byla ovšem přímo závislá na češtině. Právě jazyk tedy pro narátory představoval klíč nejen k české kultuře, ale i k vlastní české „národní identitě“. Profesor Ladislav Holý ve své knize uvedl, že se česká sounáležitost, jakožto „*implicitní vědomí společného historického osudu kolektivity nazývané ‚my‘, [...] nevyjadřuje nahlas*“.⁸²⁹ Téměř ve všem s panem profesorem souhlasím, až na zmíněný závěr. Čechy se stávají lidé tehdy, když začínají mluvit nahlas – česky.

829 HOLÝ, L.: *Malý český člověk a skvělý český národ*, s. 15.

SUMMARY

Exile and Identity. The Post-Prague Spring Exile in Austria and Switzerland

Can your “national identity” be lost when you live abroad for half a century? This question was at the core of my interest in the Czech exile. This monograph deals with the Czech refugees in Austria and Switzerland who fled their motherland after the Soviet invasion of Czechoslovakia in 1968. It is based on various archival materials and recorded semi-structured interviews with narrators who had witnessed the Soviet invasion and became a part of the following exodus. All sources were gathered during field research which was being carried out among the Czech communities in Austria and Switzerland from 2011 to 2015. The analysis focused on two main issues which were integral parts of the Czech exile in the second half of the 20th century: 1) the process of integration of newcomers in the host countries and 2) a change of their national identity.

Austria and Switzerland were the first Western states which opened their borders for the Czechoslovak refugees after the Warsaw Pact troops invaded Czechoslovakia on August 21, 1968. Each of the state granted asylum to nearly 12 000 refugees within 2 years. The comparable numbers of accepted Czechs and Slovaks as well as the similar benevolent approach of both governments to the refugees were the reasons behind my decision to compare the Czech exile in these host countries. I was interested whether the Czechs were well-integrated into the majority and whether there were any differences between the Czech communities in Austria and Switzerland. Moreover, I was concerned to find out how influenced the integration process their representation of national identity in the interviews. What did it mean to them: “to be Czechs”? The integration and the Czech identity

as *a category of practise* had become the key issues of the book which was structured accordingly.

Chapter 2) deals with methodology and Chapter 3) with theoretical questions. I employed comparative method to analyse archival sources obtained in various archives (such as the Austrian State Archive, the Czech National Archives, or the Swiss Federal Archives) as well as a method of oral history to deal with the questions of national identity of Czechs living in exile. Chapter 4) is focused on a description of the Prague Spring, which was suppressed by the Soviet invasion, and the following exodus of Czechoslovak citizens to Austria and Switzerland. Chapter 5) is dedicated to the comparison of the integration process of newcomers. I applied a theory of professor Heckmann who divided the process of integration into 4 different categories – structural, cultural, social and identificational. Chapters 6 & 7) are focused on the recorded interviews and the analysis of the changes in a representation of the Czech national identity of the former refugees in the interviews. The last chapter of the monograph deals with the Czech identity as *a category of practise*.

Popularity of the reform movement called the Prague Spring in the West as well as a shock out of the invasion of the Warsaw Pact troops in Czechoslovakia, literally, opened the door for thousands of Czechs and Slovaks fleeing the country. The Austrian authorities registered 162 000 refugees within the first 2 weeks after the invasion. The key role in opening of borders for the Czechoslovak citizens played the Austrian Embassy in Prague led by the ambassador Rudolf Kirchschläger. Moreover, the Soviet troops followed Brezhnev's orders to let people go because: *"Only the contra-revolutionaries would flee."* The borders remained open until October 9, 1969. Until then the stream of refugees had continued. People had been leaving the country mainly out of fear of uncertain future which was personified by the Soviet tanks in the streets of their cities and towns. Many people, especially the ones who had been persecuted in the past, took a risk, and left the country to build up a professional career in the free world. Altogether there were approximately 70 000 people who fled and stayed abroad at that time.

The Western societies and governments, especially the Swiss and Austrian one, manifested solidarity with oppressed nations and set liberal requirements for the Czechoslovak asylum seekers. As soon as they were given asylum, they were provided by accommodation and got access to the labour market. The biggest problem in the first phase of the integration process was the lack of language proficiency of the newcomers. Only 2.5% of them could speak fluently German (or French in case of the Francophone cantons of Switzerland). The refugees who were described by a Canadian observer as *"young, well-educated and skilled – precisely the type of immigrants Canada wanted"*, were highly motivated too. Despite the lack of necessary language skills most of them found a job within a month. It was due to the continuing economic boom in the West in the late 60s. All the factors

(the skilled, educated, and motivated refugees as well as the benevolent migrant policy and enough workplaces) launched the successful integration process of the Czech refugees. Gradually – as the sociological surveys say – they got better education, appropriate jobs, and new friends too. The research conducted in early 90s among the Czech communities in Austria and Switzerland showed that most of the former Czechoslovak refugees had reached the socioeconomic status of the Austrian and Swiss majority. For instance, their children, the second generation of the refugees in Vienna, scored even higher in ranking of accomplishing the tertiary education (10.7 %) than the German-speaking majority (7.7 %). All the data gathered during the field research confirmed that Czechs were successfully integrated in both host countries. Moreover, integration was fulfilled in all 4 dimensions presented in Heckmann's theory, including social identification. It meant the former refugees perceived the host countries as their new home and were proud of the citizenship they had acquired in the integration process. It happened 4 years after their arrival in the case of Austria and 12 years after their arrival in the case of Switzerland. The same findings suggested the interviews with narrators which were recorded in Austria and Switzerland in 2013 and 2014.

The last two chapters of the book deal with the Czech identity of the former refugees. I decided to apply concepts presented in the well-known article of Rogers Brubaker and Frederick Cooper: *Beyond Identity*. I did not intent to analyse national identity as a self-evident term but in Brubaker's words as the “*category of practise*”. I was interested in ways the Czech national identity was represented in interviews by narrators who were participants of the immigration wave in 1968. How did the former refugees understand a term: “*Czech identity*”, and what narrations did they use to describe it? These were the fundamental questions. To make the findings more evident I substituted the concept of identity with terms of *identification* and *self-understanding*. These two concepts were used as the *categories of analysis*.

The analysis focused on two equally important issues in the interviews: 1) Identification of the former refugees with the Czechoslovakia, later the Czech Republic and 2) Identification of the former refugees with the Czech nation, especially with other members of the Czech diaspora. Even though there were 41 participants in the project, all the interviews consisted of narrations which had the same pattern thus allowing me to generalize the findings. The identification of refugees with Czechoslovakia, which was founded as the “national state” of Czechs and Slovaks, has considerably changed during their lifespan.

The narrators who were born between 1940 and 1950 always recollected Czechoslovakia with linkage to the Communist totalitarian regime which had ruled the country since 1948. Narratives describing their childhood in 50s were full of unspoken fear in families and recalled memories of various injustices they had witnessed. It changed when narrators were recalling their life in 60s. The time

was depicted as the “golden age” of narrators’ lives which was nonetheless brutally interrupted by the Soviet invasion. The subsequent stories vividly described experiences with the Soviet troops in the cities of Czechoslovakia which eventually led the narrators to leave the country. At the beginning of their exile there were feelings of loss of the homeland which soon turned to anger due to the political situation in the country where all reforms of the Prague Spring were halted, and Alexander Dubcek had to step down in April 1969.

As the integration process was successfully taking place, Czechoslovakia was becoming more and more a foreign state for the former refugees. However, it changed once again after the Velvet Revolution in 1989 when Czechoslovakia became a democratic state. The borders opened and all narrators could return to restore ties to family members and friends who had stayed in the country. Despite the critical view of many narrators on the political situation, *identification* with their former motherland became stronger. It strengthened even more after the Czech Republic had joined the European Union. Nowadays many of the former refugees have dual citizenship and *identify with* the country of their origin.

The analysis of the interviews showed the same progress regarding *identification* with the Czech nation. At the beginning of the integration many refugees did not want to actively participate in the Czech national clubs or associations, which existed in Austria and Switzerland, partly due to fear of the Czechoslovak Secret Service agents who were known for infiltrating them, partly due to reluctance to any collective activity (which the Communist regime in Czechoslovakia had been enforcing). Instead, as they asserted in the interviews, they fully focused on establishing their new existence in the host countries. The already-existing Czech diaspora in Austria regarded this approach of the Czech newcomers as a “betrayal of the national cause” and refused further cooperation. This led the participants of the 1968 immigration wave to found their own associations. Eventually, it created a huge gap between the two generations of Czechs in Austria. Only after the fall of the Iron Curtain, when the Communist regime in Czechoslovakia collapsed, the gap slowly started to fade away.

The situation was different for Czechs who put down roots in Switzerland because the Czech community over there was very small (less than 200 active members) due to the strict immigration policy of the Swiss state before 1956. The arrival of 11 973 Czech asylum seekers meant “new blood” for the ageing local Czech community. Many new clubs and associations were established. One of the main ones was the Czech Sokol organisation which had the largest membership. However, many refugees favoured the integration into the Swiss majority to participation in the Czech clubs as was the case of the immigrants in Austria. It is estimated that only some 10% of them took an active part in the local Czech community. The rest focused on learning German or French language and getting appropriate jobs or education. In both countries the *identification* of the former

refugees with the Czech community and the Czech nation became stronger only after the Velvet Revolution in 1989. Nowadays, as they claimed in the interviews, they feel to be a part of the Czech nation abroad. What did it really mean to be “a part of the Czech nation” though?

The last chapter of the book dealt with the *Czech self-understanding*. The collected data showed that the self-understanding of people living abroad is strongly connected to the Czech language and culture. The narrators represented the Czech identity in the interviews through the perfect knowledge of the Czech language. The reason was that many people ceased to use the Czech language in the integration process and replaced it with German or French. After 50 years they forgot to speak Czech. These people were considered by other members of the Czech community as the ones who lost their “Czechness” and, that is interesting, they did not regard themselves as Czechs either. The *Czech self-understanding* of being a part of the nation was strongly intertwined with the Czech language and the Czech high culture such as literature, film and drama which contained the Czech language. To put it simply: to keep the Czech identity abroad means to keep speaking Czech abroad as well.

BIBLIOGRAFIE

Archivní prameny

Archiv bezpečnostních složek

fond Objektové svazky – Brno, arch. č. OB-41593 Brno, svazek 3;
fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1766 MV, podsvazek 2;
fond Objektové svazky – Centrála, arch. č. OB-1440 MV, svazek 3;
fond Objektové svazky – České Budějovice, arch. č. OB-431 České Budějovice;
fond Svazková agenda hlavní správy rozvědky, objektové svazky, reg. č. 12613/320

Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten

fond Pozůstalost Karla Mataly

Moravské zemské muzeum

Oddělení dějin literatury Moravského zemského muzea, Centrum kulturně-politických dě-
jin 20. století
fond Pavel Kohout

Archiv Centra pro československá exilová studia

fond Exilová periodika a publikace, Zpravodaj 1968, 1969, 1970

Kreisky-Archiv Wien

fond Länderboxen: CSSR

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Bundesministerium für Inneres 1945–2002
fond Flüchtlingswesen

Schweizerisches Bundesarchiv Bern

fond Politische Flüchtlinge: Tschechoslowakische Flüchtlinge;
fond Protokolle und Kommissionsakten (1967–1968);
fond Politische Flüchtlinge in der Schweiz (1968–1970);
fond Politische Bewegungen und Zustände. U. a. Einmarsch der Warschau-Pakt-Staaten
(1968–1970);
fond Dossiers concernant les pays – Tchécoslovaquie (1961–1970);
fond Tschechoslowakei (1966–1969)

Archiv Besedy Svatopluka Čecha

Almanach 1910–2010

Edice pramenů

KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 2.] Dokumente. Köln 2008.

LIEHM, Antonín (ed.): *Jaro 1968. Čítanka pro děti a mládež*. Köln 1988.

MACEK, Josef – PREČAN, Vilém: *Sedm pražských dnů. 21.–27. srpen 1968. Dokumentace*. Praha 1990.

Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha 1969.

VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha 2011.

Orálněhistorické prameny

Rakousko

Soukromý archiv autora, rozhovor s Bruno Aignerem, Vídeň 20. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Baslerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 9. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zuzanou Brejchovou, Vídeň 17. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Cejnarem, Vídeň 13. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Vladimírem Čevelou, Vídeň 1. 10. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 21. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Přemyslem Janýrem ml., Vídeň 15. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor se Zdenou Kasparovou, Vídeň 7. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ludvíkem Kavínem, Vídeň 19. 4. 2015.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ondřejem Kohoutem, Vídeň 17. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Gustavem Líbaelem, Vídeň 22. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Ilonou Mühlbergerovou, Vídeň 19. 9. 2013.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Milanem Ráčkem, Sitzendorf an der Schmida 14. 9. 2011.

Soukromý archiv autora, rozhovor s Annou Žaloudkovou, Vídeň 15. 9. 2013.

- Archiv Forschungszentrum für historische Minderheiten, sbírka TschechInnen und SlowakInnen in Wien – Identitätskonstruktionen und Migrationserfahrungen, rozhovor s Janem Brabencem, vedl Matěj Kundračik, 8. 1. a 10. 1. 2009.
- Audiovizuální archiv Technického muzea ve Vídni, sbírka Österreichische Mediathek: MenschenLeben, rozhovor s Petrem Cejnarem, vedl Robert Schlesinger, 22. 6. 2009.
- Digitální sbírky Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sbírka Česko-rakouské souvislosti Pražského jara, rozhovor s Michalem Lionem, vedl Lukáš Valeš, 8. 5. 2008.

Švýcarsko

- Soukromý archiv autora, rozhovor s Marií Fischerovou, Bern 19. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Havelkou, Ženeva 13. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Petrem Chourem, Zuchwil 21. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor se Stanislavem Kráčmerem, Ženeva 14. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Karlem Kukalem, Bern 25. 10. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s J. M., Basilej 21. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Hanou Sládkovou-Koželuhovou, Ženeva 16. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Liborem Šimečkem, Curych 16. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Jaroslavem Zrústem, Mellingen 22. 8. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor se členy Sokolské župy švýcarské, Zuchwil 21. 8. 2014.

Česká republika

- Soukromý archiv autora, záznam o rozhovoru s Mílou B., Sloup 15. 3. 2015.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Josefem Blažkem, Praha, 14. 7. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Ivou Gikalovou, Brno 15. 9. 2014.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Danou Linhartovou, Blansko 17. 4. 2013.
- Soukromý archiv autora, rozhovor s Helenou Medkovou, Praha 21. 3. 2014.

Dobový tisk a časopisy

- Der Landbote. Winterthur 1968.
- Der Spiegel. Hamburg 1968, 1981.
- Die Presse. Wien 1968.
- Horizont. Slovenský nezávislý mesačník. Curych 1973.
- Krajanské noviny. Vídeň 1977.
- Lidová demokracie. Praha 1968.
- Neue Zürcher Zeitung. Zürich 1968.
- Politika. Praha 1968.
- Rudé právo. Praha 1953, 1968, 1971, 1977.
- The Courier-Journal. Louisville 1981.
- Time. New York City 1968.
- Týden. Praha 1997.
- Vídeňské menšinové listy. Vídeň 1968.
- Vídeňské svobodné listy. Vídeň 1968, 1977.
- Weltwoche. Curych 1968.
- Zpravodaj. Curych 1968, 1978, 2015.

Literatura: monografie

- ABRAMS, Lynn: *Oral History Theory*. New York 2010; <https://doi.org/10.4324/9780203849033>.
- ALBA, Richard – NEE, Victor: *Remaking the American Mainstream. Assimilation and Contemporary Immigration*. Harvard 2003; <https://doi.org/10.4159/9780674020115>.
- ALEXANDER, Jeffrey C.: *Action and its Environments. Toward a New Synthesis*. New York 1988.
- ALEXANDER, Jeffrey C.: *The civil sphere*. New York 2006; <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195162509.001.0001>.
- ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities*. London 1991.
- ARENDR, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York 1961.
- ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001.
- BADE, Klaus J.: *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*. Praha 2005.
- BASLER, Helena – BRANDEIS, Marie – KROUPA, Jiří – STAREK, Jana (eds.): *Vídeňští Češi 1945–2005. K dějinám národnostní menšiny. / Die Wiener Tschechen 1945–2005. Zur Geschichte einer Volksgruppe*. Wien – Praha 2006.
- BENČÍK, Antonín: *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi. Drama muže, který předběhl svou dobu*. Ostrov 2001.
- BENČÍK, Antonín: *V chapadlech kremelské chobotnice*. Praha 2007.
- BENČÍK, Antonín – DOMAŇSKÝ, Josef: *21. srpen 1968*. Praha 1990.
- BENJAMIN, Walter: *Illuminations*. New York 1969.
- BERGER, Stefan – FELDNER, Heiko – PASSMORE, Kevin (eds.): *Jak se píšou dějiny. Teorie a praxe*. Brno 2016.
- BILAK, Vasil: *Až po mé smrti*. Praha 2014.
- BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*. Praha 2001.
- BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK, Michal (eds.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha 2008.
- BRANDEIS, Marie: *Přišli jsme odjinud. Kniha rozhovorů s Čechy a Slováky v Rakousku*. Praha 2003.
- BRAXÁTOR, František: *Slovenský exil 68*. Bratislava 1992.
- BREŽNÁ, Irena: *So kam ich unter die Schweizer. Slowakische Fragmente. Geschichte einer Emigration*. Basel 1986.
- BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš: *Domácí postoje k zahraničním Čechům v novodobých dějinách (1918–2008)*. Praha 2008.
- BROUČEK, Stanislav – GRULICH, Tomáš (eds.): *Migrace a česká společnost. Výběr textů a diskuse z konference k aktuálním problémům migrací*. Praha 2012.
- BROUČEK, Stanislav – HRUBÝ, Karel (eds.): *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století. Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích Čechů k domovu 29.–30. června 1998*. Praha 2000.
- BROUSEK, Karl: *Wien und seine Tschechen. Integration und Assimilation einer Minderheit im 20. Jahrhundert*. Wien 1980.
- BUREŠOVÁ, Jana – TRAPL, Miloš: *Bohumil Laušman. Proměny života sociálně demokratického politika s nástupem komunistické moci v Československu*. Olomouc 2009.
- CALDAS-COULTHARD, Carmen R. – IEDEMA, Rick (eds.): *Identity Trouble. Critical Discourse and Contested Identities*. New York 2008; <https://doi.org/10.1057/9780230593329>.
- ČÍLEK, Václav – KAŠÍK, Martin: *Nejistý plamen. Průvodce ropným světem*. Praha 2007.

- ČELOVSKÝ, Bořivoj: „Emigranti.“ *Dopisy politických uprchlíků z prvních let po „Vítězném únoru“ 1948.* Šenov u Ostravy 2008.
- DENZIN, Norman: *Interpretative Biography.* London – New Delhi 1989.
- DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu.* Brno 2006.
- DURKHEIM, Émile: *Společenská dělba práce.* Brno 2004.
- DVOŘÁK, Tomáš – KOVÁŘÍK, David – VON ARBURG, Adrian (eds.): *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945.* Brno 2010.
- FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Brno Vidni, Vídeň Brnu. Zemské metropole a centrum říše v 19. století / Brünn – Wien, Wien – Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert.* Brno 2008.
- FORMANOVÁ, Lucie – GRUNTORÁD, Jiří – PŘIBÁŇ, Michal: *Exilová periodika. Katalog periodik českého a slovenského exilu a krajaňských tisků vydávaných po roce 1945.* Rychnov nad Kněžnou 1999.
- GEHLER, Michael: *Österreichs Außenpolitik der Zweiten Republik. Von der alliierten Besatzung bis zum Europa des 21. Jahrhunderts.* Innsbruck 2005.
- GELLNER, Ernest: *Nacionalismus.* Brno 2003.
- GELLNER, Ernest: *Národy a nacionalismus.* Praha 1993.
- GLETTLER, Monika: *Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt.* Wien 1972.
- GOODWIN-GILL, Guy: *The refugee in international law.* New York 2007.
- GRAF, Maximilian: *Internationale Reaktion auf die Intervention der Warschauer-Pakt-Staaten in der ČSSR 1968.* Diplomarbeit, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien. Wien 2008.
- GUIBERNAU Montserrat: *The Identity of Nations.* Cambridge 2007.
- HÁJKOVÁ, Vanda – STRNADOVÁ, Iva: *Inkluzivní vzdělávání.* Praha 2010.
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť.* Praha 2010.
- HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství. O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit.* Praha 2008.
- HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin (1895–1938).* Praha 1995.
- HECKMANN, Friedrich – SCHNAPPER, Dominique (eds.): *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence.* Oldenburg 2016.
- HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace.* Praha 2005.
- HEISS, Gernot – RATHKOLB, Oliver (Hg.): *Asylland wider Willen. Flüchtlinge in Österreich im europäischen Kontext seit 1914.* Wien 1995.
- HOBBSBAWM, Eric: *Národy a nacionalismus od 1780. Program, mýtus, realita.* Praha 2000.
- HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti.* Praha 2010.
- HROCH, Miroslav: *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů.* Praha 1986.
- HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů.* Praha 2009.
- HROCH, Miroslav: *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě.* Praha 1999.
- HROCH, Miroslav (ed.): *Pohledy na národ a nacionalismus. Čítanka textů.* Praha 2003.
- CHUDOŽILOV, Petr: *Boj o fusekli.* Praha 1996.

Bibliografie

- JAHWARI, Reinhold – PELINKA, Anton (eds.): *Wegen Überfremdung abgelehnt. Ausländerintegration und symbolische Politik*. Wien 2006.
- JIRÁSEK, Zdeněk – ŠŮLA, Jaroslav: *Velká peněžní loupež v Československu 1953 aneb 50 : 1. Hradec Králové* 1992.
- JIRÁSEK, Zdeněk – TRAPL, Miloš: *Exilová politika 1948–1956. Počátky politické organizovanosti a činnosti poúnorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996.
- JIRÍK, Karel: *Svědectví o roce 1968 v Ostravě. Studie, vzpomínky, dokumenty*. Šenov u Ostravy 1998.
- JUDT, Tony: *Poválečná Evropa. Historie po roce 1945*. Praha 2008.
- KABÁT, Jindřich: *Psychologie komunismu*. Praha 2011.
- KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1948–1953*. Praha 1991.
- KAPLAN, Karel: *Druhý proces. Milada Horáková a spol. – rehabilitační řízení 1968–1990*. Praha 2008.
- KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Praha 2009.
- KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997.
- KAPLAN, Karel: *Pravda o Československu 1945–1948*. Praha 1990.
- KARNER, Stefan – STEHLÍK, Michal (eds.): *Česko. Rakousko. Rozdělení – odloučení – spojení. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy*. Schallaburg – Jihlava 2009.
- KARNER, Stefan – TOMILINA, Natalija – TSCHUBARJAN, Alexander – BISCHOF, Günter – IŠČENKO, Viktor – POZUMENŠČIKOV, Michail – RUGGENTHALER, Peter – TŮMA, Oldřich – WILKE, Manfred (eds.): *Prager Frühling. Das internationale Krisenjahr 1968*. [Bd. 1.] Beiträge. Köln 2008.
- KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře první republiky. O přežití a o život (1936–1938)*. Praha 2003.
- KLAUS, Magdalena: *Asyl – Transit – Integration. Krisen am Eisernen Vorhang 1956 und 1968*. Diplomarbeit, Historisch-Kulturwissenschaftliche Fakultät, Universität Wien, Wien 2013.
- KNOZ, Tomáš (ed.): *Tschechen und Österreicher. Gemeinsame Geschichte, gemeinsame Zukunft*. Brno 2006.
- KOHN, Hans: *The Idea of Nationalism*. New York 1944.
- KOHOUT, Pavel: *Můj život s Hitlerem, Stalinem a Havlem. Svazek II*. Praha 2011.
- KOHOUT, Pavel: *To byl můj život?? (Druhý díl) 1979–1992*. Příbram 2006.
- KOLÁŘ, Petr: *Matchball. Hana Sládková-Koželuhová*. Praha 2010.
- KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): *Emigrace. Sborník historických prací Centra pro československá exilová studia*. Olomouc 2006.
- KONEČNÝ, Karel – MOTLÍČEK, Tomáš (eds.): *Studie z dějin emigrace. Sborník studentských prací*. Olomouc 2003.
- KOSATÍK, Pavel: *České okamžiky*. Praha 2011.
- KOSATÍK, Pavel: *Fenomén Kohout*. Praha 2001.
- KOSATÍK, Pavel: *Sám proti zlu. Život Přemysla Pittra (1895–1976)*. Praha 2009.
- KRAUSE, Oskar L.: *Snad jsem nezabloudil. Vzpomínky na posledních 60 let*. Pfäffikon 2008.
- KUČERA, Rudolf (ed.): *Identity v českých zemích v 19. a 20. století. Hledání a proměny*. Praha 2012.
- KUNDERA, Milan: *Nesnesitelná lehkost bytí*. Praha 2006.
- KUSIN, Vladimír V.: *From Dubcek to Charter 77. A study of 'normalization' in Czechoslovakia 1968–1978*. Edinburgh 1978.

- LUCASSEN, Leo – FELDMAN, David – OLTMER, Jochen (eds.): *Paths of Integration. Migrants in Western Europe 1880–2004*. Amsterdam 2006; <https://doi.org/10.5117/9789053568835>.
- LUTHER, Daniel (ed.): *E/migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006.
- MEDEK, Ivan: *Děkuji, mám se výborně*. Praha 2005.
- MICHÁLEK, Slavomír: *Rok 1968 a Československo. Postoj USA, Západu a OSN*. Bratislava 2008.
- MLYNÁR-DUBSKÁ, Irena: *Integrationsprobleme der Ostblockflüchtlinge in Österreich*. Wien 1988.
- MÜCKE, Pavel – VANĚK, Miroslav – PELIKÁNOVÁ, Hana: *Naslouchat hlasům paměti. Teoretické a praktické aspekty orální historie*. Praha 2007.
- OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha 2011.
- PAUKERTOVÁ-LEHAROVÁ, Libuše: *V exilu s Olgou Masarykovou-Revilliodovou*. Praha 2007.
- PAVLÁSEK, Michal: *Promyšlet Veliké Srediště. Etnologická brikoláž sociokulturních aspektů života krajanů v jižním Banátu*. Disertační práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2013.
- PAYRLEITNER, Alfred: *Rakušané a Češi. Svárlivé příbuzenství*. Praha 2003.
- PERKS, Robert – THOMSON, Alistair (eds.): *The Oral History Reader*. London – New York 1998.
- PERNES, Jiří: *Krise komunistického režimu v Československu v 50. letech 20. století*. Brno 2008.
- PERNES, Jiří: *Takoví nám vládli. Komunističtí Prezidenti Československa a doba, v níž žili*. Praha 2003.
- PETRAŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *Osm let po válce. Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice 2014.
- PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha 1990.
- POLÁČKOVÁ, Zuzana: *Za oponou slovensko-rakúskych vzťahov v 20. storočí*. Bratislava 2013.
- PORTELLI, Alessandro: *The Death of Luigi Trastulli and other Stories. Form and Meaning in Oral History*. New York 1991.
- POVOLNÝ, Mojmír: *Zápas o lidská práva. Rada svobodného Československa a Helsinský proces*. Brno 2007.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77 (1977–1989). Od morální k demokratické revoluci*. Dokumentace. Praha – Scheinfeld – Schwarzenberg – Bratislava 1990.
- RAŠKA, Francis: *Opuštění bojovníci. Historie Rady svobodného Československa 1949–1961*. Praha 2009.
- ROKOSKÝ, Jaroslav – SVOBODA, Libor (eds.): *Kolektivizace v Československu*. Praha 2013.
- RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha 2007.
- SEIBT, Ferdinand: *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*. Praha 1996.
- SCHACTER, Daniel: *Sedm hráchů paměti. Jak si pamatujeme a zapomínáme*. Praha – Litomyšl 2003.
- SKOUG, Kenneth N.: *Czechoslovakia's lost fight for freedom 1967–1969. An American Embassy Perspective*. Westport 1999.
- SMITH, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford 1999.
- SMITH, Anthony D.: *National Identity*. Reno 1991.
- SMOLLE-OBMANN, Karl: *Österreichische Volksgruppenhandbücher. Tschechen*. Wien 1996.
- SNYDER, Timothy: *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. New York 2010.
- SUK, Jiří: *Labyrintem revoluce. Akteři, zápletky a křížovky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2003.

- SUPPAN, Arnold: *Die österreichischen Volksgruppen. Tendenzen ihrer gesellschaftlichen Entwicklung im 20. Jahrhundert*. München 1983.
- ŠIMKO, Dušan: *Exil in Basel. Gespräche mit Flüchtlingen aus der Tschechoslowakei*. Košice 2003.
- ŠPETKO, Jozef: *Slovenská politická emigrácia v 20. storočí. Jej vzťahy k českej emigrácii a k Čechom*. Praha 1994.
- TANNER, Jakob: *Geschichte der Schweiz im 20. Jahrhundert*. München 2015; <https://doi.org/10.17104/9783406683664>.
- TIGRID, Pavel: *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha 1990.
- TIGRID, Pavel – KOTYK, Petr: *Mně se nestýskalo. Rozhovor Petra Kotyka*. Praha 2010.
- TOMEŠ, Zdeněk: *Hospodářská politika 1900-2007*. Praha 2008.
- TRAPL, Miloš: *Exil po únoru 1948. Počátky československé organizovanosti a činnosti pouťorové emigrace a vznik Rady svobodného Československa*. Olomouc 1996.
- TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt – KOUŘIL, Miloš: *Československý exil a krajanské hnutí ve Švýcarsku v letech 1945–1989. I. Od května 1945 do srpna 1968*. Olomouc 2004.
- ULLMANN, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Münster 2006.
- URBANEK, Margita: *Tschechische Flucht- und Arbeitsmigranten in Österreich. Biographische Brüche und Neuanfänge*. Dissertation, Fakultät für Sozialwissenschaften, Universität Wien. Wien 2009.
- VALEŠ, Vlasta (ed.): *Doma v cizině. Češi ve Vídni ve 20. století. / Zu Hause in der Fremde. Tschechen in Wien im 20. Jahrhundert*. Praha 2002.
- VALEŠ, Vlasta: *Videňští Češi včera a dnes. Úvod do dějin a současnosti české národnostní skupiny ve Vídni. / Die Wiener Tschechen einst und jetzt. Eine Einführung in Geschichte und Gegenwart der tschechischen Volksgruppe in Wien*. Praha 2004.
- VANĚK, Miroslav: *Orální historie. Metodické a technické postupy*. Olomouc 2003.
- VANĚK, Miroslav – MÜCKE, Pavel: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie*. Praha 2011.
- VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha 2002.
- VESELÝ, Zdeněk: *Světová politika 20. století v dokumentech (1945–1990)*. Praha 2001.
- WALDAUF, Jan: *Sokol. Malé dějiny velké myšlenky. Díl 1*. Luhačovice 2007.
- WEBER, Max: *Metodologie, sociologie a politika*. Praha 2009.
- WEBER, Václav: *Osudové únorové dny*. Praha 2008.
- WODAK, Ruth – JONES, Paul – DELANTY, Gerard (eds.): *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool 2008.
- WONISCH, Regina (ed.): *Tschechen in Wien. Zwischen nationaler Selbstbehauptung und Assimilation*. Wien 2010.
- ZNANIECKI, Florian – THOMAS, William: *The Polish Peasant in Europe and America. Monograph of an immigrant group*. New York 1918.

Literatura: články ve sbornících

- BANKI, Christine – SPÄTI, Christopher: *Ungaren, Tibeter, Tschechen und Slowaken. Bedingungen ihrer Akzeptanz in der Schweiz der Nachkriegszeit*. In: Goehrke, C. – Zimmermann, W. G.

- (Hg.): *Zuflucht Schweiz. Der Umgang mit Asylproblemen im 19. und 20. Jahrhundert. Die Schweiz und der Osten Europas.* Zürich 1994, s. 369–415.
- BOGUE, Donald J.: *A Migrant's-Eye View of the Costs and Benefits of Migration to a Metropolis.* In: BROWN, A. – Neuberger, E. (eds.): *International Migration. A Comparative Perspective.* New York – London 1998, s. 167–183.
- BREČKA, Jan: *Brněnský 21. srpen 1968. K 40. výročí vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa.* *Vlastivědný věstník moravský* 60, 2008/3, s. 242–249.
- GAW, Kevin F.: *Reverse culture shock in students returning from overseas.* *International Journal of Intercultural Relations* 24, 2000/1, Reno 2000, s. 83–104.
- GRUBER, Jan: *Orální historie mezi aktivismem a akademismem.* *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2013/2, s. 275–280; [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(99\)00024-3](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(99)00024-3).
- HANZLÍK, Jan: *Československá emigrace očima tajných materiálů.* *Securitas imperii. Sborník k problematice bezpečnostních služeb* 9, 2002/1, s. 269–306.
- HAVÁČ, Ondřej: *Nelehké soužití. Konflikty v české menšině ve Vídni po roce 1948.* In: Pokorná Korytářová, L. – Škerlová, J. – Haváč, O. – Vitko, M. (eds.): *Promýšlet Evropu dvacátého století III. Konflikty beze zbraní.* Brno 2015, s. 127–155.
- CHOLÍNSKÝ, Jan: *Nesmířitelný rozkol 1948–1956. Politický aktivismus v první etapě českého exilového hnutí.* *Securitas imperii* 16, 2010/1, s. 52–87.
- KABELA, Miroslav: *Vliv emigrace na psychické problémy a choroby českých emigrantů v Nizozemí.* In: Brouček, S. – Hrubý, K. – Měšťan, A. (eds.): *Emigrace a exil jako způsob života. II. symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu.* Praha 2001, s. 32–50.
- KOPECKÝ, Jaromír: *Krajanské hnutí ve Švýcarsku za druhé světové války.* *Československý časopis historický* 16, 1968/6, s. 911–924.
- KUNDRACÍK, Matěj: *Jiří Chmel. Azylant ve vlastním azylu.* In: Albright, M. – Wittlichová, L. (eds.): *Vzkazy domů. Příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848–1989) / Messages home. Stories of Czechs who went abroad (emigration and exile 1848–1989).* Praha 2012, s. 286–295.
- KOPŘIVOVÁ, Anastázie: *Osudy ruské emigrace v Československu.* *Paměť a dějiny* 2015/2, s. 27–50.
- KUČERA, Milan: *Obyvatelstvo českých zemí ve 20. století.* In: FIALOVÁ, L. – Horská, P. – Kučera, M. – Maur, E. – Musil, J. – Stloukal, M.: *Dějiny obyvatelstva českých zemí.* Praha 1996, s. 335–361.
- MAŘASOVÁ-HOLÁ, Marie: *Husův sbor Čechů a Slováků a Československá doplňovací škola v Curychu.* In: Pasák, T. (ed.): *Přemysl Pitter. Život a dílo. Sborník referátů a diskusních příspěvků z mezinárodního semináře konaného dne 27. 3. 1993 v Pedagogickém muzeu J. A. Komenského v Praze.* Curych – Praha 1994, s. 72–77.
- MAYER, Vera: *Tschechen in Wien. Alte und neue Migration am Beispiel des tschechischen Vereinswesens.* In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei.* München 2001, s. 59–72.
- MAYEROVÁ, Věra: *Češi ve Vídni. Situace po roce 1945.* In: Brouček, S. (ed.): *Češi v cizině 9.* Praha 1996, s. 114–121.
- MAYEROVÁ, Věra: *Integrační procesy na příkladě etnických menšin ve Vídni.* *Český lid* 88, 2001/2, s. 123–164.
- MLYNÁŘ, Jakub: *Paměť a narativita.* In: Maslowski, N. – Šubrt, J. (eds.): *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám.* Praha 2014, s. 213–236.

- OBERTREIS, Julia – STEPHAN, Anke: *Die Methodik der Oral History und die Erforschung (post) sozialistischer Gesellschaften*. In: Obertreis, J. – Stephan, A. (Hg.): *Erinnerungen nach der Wende. Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften*. Essen 2009, s. 9–37.
- RENDL, Renate: *Die Integration der politischen Flüchtlinge aus der Tschechoslowakei in der Schweiz seit 1968*. In: Bankowski, M. (ed.): *Asyl und Aufenthalt. Die Schweiz als Zuflucht und Wirkungsstätte von Slaven im 19. und 20. Jahrhundert*. Basel – Frankfurt am Main 1994, s. 239–253.
- RYCHLÍK, Jan: *Na západ je cesta dlouhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*. *Paměť a dějiny* 9, 2015/3, s. 3–14.
- SCHOVÁNEK, Radek: *Aktivní opatření komunistické rozvědky proti exilu*. In: Blažek, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968–1969*. Praha 2005, s. 158–179.
- STÁTNIK, Dalibor: *Československé zpravodajské hry v Rakousku v počátcích studené války. Exilové skupiny, západní výzvědné služby a jejich infiltrace československými agenty*. *Časopis Soudobé dějiny* 11, 2003/4, s. 487–518.
- ŠVARÍČKOVÁ-SLABÁKOVÁ, Radmila: *O paměti, historii, vědomí a nevědomí. Současná bádání v paměťových studiích*. *Dějiny – Teorie – Kritika* 4, 2007/2, 232–255.
- TOMEK, Prokop: *Rodiny rozdělené železnou oponou a helsinský proces*. *Paměť a dějiny* 9, 2015/3, s. 15–24.
- TUČEK, Jan: *Paměť*. In: Storchová, L. (ed.): *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha 2014, s. 244–257.
- TRAPL, Miloš: *Terminologie pojmů o české, respektive československé (v letech 1918–1989) emigraci či exilu*. In: Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 2005/1*, Brno 2005, s. 73–77.
- TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt: *Výzkumná základna studia českých krajanů a československé emigrace ve Švýcarsku*. In: Štěpán, J. (ed.): *Sborník prací historických XIX*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Historica 31, 2003, s. 337–343.
- TRAPL, Miloš – SKOUPÝ, Arnošt (eds.): *Snahy komunistického režimu o získání krajanů ve Švýcarsku ke spolupráci*. *Slezský sborník = Acta Silesiaca* 101, 2003/3, s. 361–370.
- VALEŠ, Vlasta: *Die Integration der tschechoslowakischen Flüchtlinge in die tschechische Volksgruppe in Wien nach 1968*. *Der Donauraum. Zeitschrift des Institutes für den Donauraum und Mitteleuropa* 48, 2008/1–2, s. 135–143; <https://doi.org/10.7767/dnrm.2008.48.12.135>.
- VOLBRACHTOVÁ, Libuše: *Der Kulturschock der kleinen Unterschiede*. In: Greverus, I. – Köstlin, K. – Schilling, H. (Hg.): *Kulturkontakt – Kulturkonflikt. Zur Erfahrung des Fremden*. Frankfurt 1987, s. 209–218.
- Záznam panelové diskuse. Slovenský, český a československý exil po roku 1945*. Goněc, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka 2005/1*, Brno 2005, s. 83–98.
- ŽÁČEK, Pavel: *Činnost Hlavní správy Státní bezpečnosti ve dnech 20–26. 8. 1968*. In: Šanca, O. (ed.): *Bezpečnostní aparát, propaganda a Pražské jaro*. Praha 2009, s. 125–159.

Internetové zdroje

- 1968: *Okupace a jednání v Radě bezpečnosti OSN* [online]. Dostupné z: http://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/historie_a_osobnosti_ceske_diplomacie/ministri_a_ministerstvo_v_historii/srpen_1968_rada_bezpecnosti_osn_o.html [cit. 2017-04-28].

- BALÁKOVÁ, Ivana: *Auto půjčil kamarádovi, ale nepamatoval si to*. Zpravodajství Policie České republiky, 3. 10. 2013 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/clanek/auto-pujcil-kamaradovi-ale-nepamatoval-si-to.aspx> [cit. 2017-02-01].
- BERRY, John: *Acculturation. Living successfully in two cultures*. International Journal of Intercultural Relations 29, 2005, s. 701 [online]. Dostupné z: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S014717670500132X> [cit. 2017-01-25].
- BIDLO, Zdeněk: *Emigrace 1968 ve Švýcarsku* [online]. Dostupné z: http://www.zahranicnice-si.com/docs/bidlo_sui_68.pdf [cit. 2017-08-30].
- BRUBAKER, Rogers – COOPER, Frederick: *Beyond Identity*. Theory and Society 29, 2000, s. 1–47 [online]. Dostupné z: <https://eclass.aegean.gr/modules/document/file.php/SA200/Brubaker%20%26%20Cooper%202000.pdf> [cit. 2022-03-03]; <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>.
- ČARNECKÁ, Ludmila: *Stručně o Župě Švýcarské* [online]. Dostupné z: <http://www.sokol.ch/index.php/o-nas> [cit. 2017-08-25].
- Denní svodka čís. 132, 20. 6. 1968 [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/uvod/srpen-1968/denni-svodky-hlavni-spravy-stb> [cit. 18-05-2017].
- Erste Live-Sendung zwischen Ost und West*. NewsORF 1968 [online]. Dostupné z: <http://news1.orf.at/070530-12820/> [cit. 2017-03-27].
- Foreign accents and immigrants' labor market integration* [online]. Dostupné z <https://www.uni-bamberg.de/sozstruk/forschung/foreign-accents/> [cit. 2017-01-10].
- FRIED, Johannes: *Erinnerung und Vergessen. Die Gegenwart stiftet die Einheit der Vergangenheit*. Historische Zeitschrift 273, 2001/3, s. 561–593 [online]. Dostupné z <http://www.jstor.org/stable/27634257?origin=JSTOR-pdf> [cit. 2017-02-01]; <https://doi.org/10.1524/hzhz.2001.273.jg.561>.
- GÉMES, Andreas: *Deconstruction of a Myth? Austria and the Hungarian Refugees of 1956–57* [online]. Dostupné z: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxv/deconstruction-of-a-myth> [cit. 2017-04-18].
- HAKAUF, Martin: *20. výročí odchodu sovětských vojsk a ukončení vojenské okupace Československa* [online]. Dostupné z: <http://icv.vlada.cz/cz/tema/20-vyroci-odchodu-sovetskych-vojsk-a-ukonceni-vojenske-okupace-ceskoslovenska-85082/tmplid-560> [cit. 2017-04-06].
- HAVÁČ, Ondřej: *Vídeňští Češi po 40 letech. Národní identita a integrační proces v naraci českých uprchlíků po roce 1968*. Diplomová práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2011 [online]. Dostupné z: https://is.muni.cz/th/180640/ff_m/ [cit. 2017-07-12].
- HAVEL, Václav: *Dopis Gustávu Husákovi*. 8. dubna 1975 [online]. Dostupné z: https://www.vaclavhavel.cz/docs/tz_knhv_40_let_od_dopisu_gh_vh.pdf [cit. 2022-03-03]
- HAVEL, Václav: *Projev k demonstrantům*. Praha 22. listopadu 1989 [online]. Dostupné z: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=919_projevy.html&typ=HTML [cit. 2017-07-31].
- JANÝR, Přemysl: *Rakousko a Pražské jaro 1968*. Britské listy, 3. 6. 2008 [online]. Dostupné z: <http://blisty.cz/art/40976.html> [cit. 2017-03-27].
- KOHOUT, Pavel: *Měnová reforma 1953. Československo vs. Velká Británie* [online]. Dostupné z: <https://nazory.aktualne.cz/komentare/menova-reforma-1953-ceskoslovensko-versus-britanie/r~:article:781392/> [cit. 2022-03-03].
- LOVIN, Clifford R.: *Blut Und Boden. The Ideological Basis of the Nazi Agricultural Program*. Journal of the History of Ideas 28, 1967/2, s. 279–288 [online]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/2708423> [cit. 2017-02-07]; <https://doi.org/10.2307/2708423>.

- NESTÁVALOVÁ, Hana: *Výkon paměťových funkcí u dospělých osob s narušenou komunikační schopností*. Rigorózní práce na Pedagogické fakultě University Karlovy. Praha 2007 [online]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/125866> [cit. 2017-02-01].
- NORA, Pierre: *Mezi pamětí a historií. Problematika míst*. Cahiers du CEFRES 10, 2010 [online]. Dostupné z: http://www.cefres.cz/IMG/pdf/nora_1996_mezi_pameti_historii.pdf [cit. 2017-01-02].
- ONDRA, Hubert: *Činnost vídeňské rezidentury československé rozvědky do roku 1955, sonda do vývoje čl. rozvědné služby v letech 1945–1955*. Magisterská práce na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2014 [online]. Dostupné z <https://theses.cz/id/ds8p5k> [cit. 2017-07-13].
- Rozhovor o StB. Proč stačilo patnáct tisíc příslušníků?* [online]. Dostupné z: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/rozhovor-o-stb-proc-stacilo-patnact-tisic-prislusniku/r~i:article:612287/> [cit. 2017-07-13].
- Sbírka zákonů č. 140/1961 [online]. Dostupné z: <https://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekty/usmrzeni-hranice/dokumenty/zakon140-1961.pdf> [cit. 2017-01-23].
- SHAFY, Samiha: *Mein Kopf zeichnet jede Minute meines Lebens auf*. Der Spiegel, 19. 11. 2008 [online]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/wissenschaft/mensch/frau-mit-perfektem-gedaechtnis-mein-kopf-zeichnet-jede-minute-meines-lebens-auf-a-590935.html> [cit. 2017-02-01].
- SCHOLZ, Milan: *Komparativní přístup v historiografii a transnacionální historická problematika*. Sociální studia, 2009/1 [online]. Dostupné z: <https://migraceonline.cz/doc/komparativni-pristup.pdf> [cit. 2022-03-03].
- Směrnice o úpravě právních vztahů ČSSR k emigraci z 16. března 1977 [online]. Dostupné z: <http://www.policie.cz/soubor/smernice-o-uprave-pravnich-vztahu-cssr-k-emigraci-z-16-brezna-1977-> [cit. 2017-07-17].
- Soubor [online]. Dostupné z: <https://www.folklor75.ch> [cit. 2017-10-14].
- STATISTIK AUSTRIA: *Statistisches Jahrbuch 2014*. Statistik Austria © 2013 [online]. Dostupné z http://www.statistik.at/web_de/services/stat_jahrbuch [cit. 2014-04-17].
- Stenografický záznam porady šesti komunistických stran v Drážďanech 23. března 1968, věnované událostem v Československu po lednovém plénu ÚV KSČ*. In: VONDRŮVÁ, Jitka (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970. Dokumenty ÚV KSSS 1966–1969*. Praha 2011 [online]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/images/stories/prameny/22.jpg> [cit. 2017-03-29].
- SVOBODA, Michal: *Biografická metoda v antropologii*. Antropoweb 2007/2–3 [online]. Dostupné z http://www.antropoweb.cz/webzin/achive_old/webzin_2-3_2007/01_Svoboda.pdf [cit. 2017-04-01].
- ŠKŇOURIL, Evžen: *Koho nejvíce poškodila měnová reforma?* [online]. Dostupné z: http://finance.idnes.cz/koho-nejvice-poskodila-menova-reforma-dx3-/sporeni.aspx?c=A030526_120107_fi_osobni_zal [cit. 2017-02-28].
- Trestní zákon č. 140/1961 Sb. [online]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-140>. [cit. 2022-03-03].
- Úmluva o právním postavení uprchlíků [online]. Dostupné z: <http://www.osn.cz/wp-content/uploads/2015/03/uprchlici.pdf> [cit. 2017-05-18].
- URIÁNEK, Karel – MICHÁLKOVÁ, Marie: *Československo 1966–1971. Chronologie*. Praha 1991 [online]. Dostupné z: <http://www.68.usd.cas.cz/cz/chronologie.html> [cit. 2017-03-27].

- Ústava Československé socialistické republiky. Ústavní zákon 100/1960 Sb. [online]. Dostupné z: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1960.html [cit. 2017-02-06].
- Ústavní zákon 150/1948 Sb. [online]. Dostupné z: https://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html [cit. 2017-02-06].
- VASÁT, Petr: *Kritická diskursivní analýza. Sociální konstruktivismus v praxi* [online]. Dostupné z <http://www.antropoweb.cz/cs/kriticka-diskursivni-analyza-socialni-konstruktivismus-v-praxi> [cit. 2017-04-01].
- Vladimír Kříž – *emigrantské sny* [online]. Dostupné z: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/vladimir-kriz-emigrantske-sny> [cit. 2017-07-12].
- Vládní nařízení 114/1969 Sb. [online]. Digitální archiv Parlamentu České republiky. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=114&r=1969> [cit. 2016-01-02].
- Volksgruppengesetz. 7. 6. 1976 [online]. Dostupné z: <https://www.ris.bka.gv.at/> [cit. 2014-05-18].
- VON GRÜNIGEN, Marianne: *40 Jahre Schweizerische Helsinki Vereinigung. Im Spiegel turbulenter Europäischer Entwicklungen* [online]. Dostupné z: <http://www.shv-ch.org/clubdesk/fileservlet?id=1000045> [cit. 2017-08-28].
- Zprávy ze schůzí Světového svazu Sokolstva [online]. Dostupné z: www.world-sokol.eu/pdf/sycarsko2008.pdf [cit. 2017-08-25].

SEZNAM ZKRATEK

ABS	Archiv bezpečnostních složek
ADN	Der Allgemeine Deutsche Nachrichtendienst
AV ČR	Akademie věd České republiky
CČES	Centrum pro československá exilová studia
COHA	Česká asociace orální historie
COH ÚSD	Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR
ČSSR	Československá socialistická republika
ČÚZ	Československý ústav zahraniční
EFMS	European Forum for Migration Studies
FF UP	Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci
FHS UK	Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy
FZHM	Forschungszentrum für historische Minderheiten
ICEM	Intergovernmental Committee for European Migration
JAMU	Janáčkova akademie múzických umění v Brně
JZD	Jednotné zemědělské družstvo
KAW	Kreisky-Archiv Wien
KBSE	Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě
KSČ	Komunistická strana Československa
MID	Ministerstvo inostranných del
MZM	Moravské zemské muzeum
MZV	Ministerstvo zahraničních věcí
NDR	Německá demokratická republika
NKVD	Narodnyj komissariat vnutrennich děl
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
ORF	Österreichischer Rundfunk
OSN	Organizace spojených národů
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv Wien
PČR	Parlament České republiky

SBB	Schweizerisches Bundesarchiv Bern
SED	Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
SFR	Schweizer Radio und Fernsehen
SPÖ	Sozialdemokratische Partei Österreichs
SRN	Spolková republika Německo
SSR	Slovenská socialistická republika
SSSR	Svaz sovětských socialistických republik
SVU	Společnosti pro vědu a umění
UNHCR	United Nations High Commissioner for Refugees
USA	Spojené státy americké
ÚV KSČ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu
ÚV NF	Ústřední výbor Národní fronty
WIG	Wiener Internationale Gartenschau
WÖK	Wiener öffentlichen Küchen

SEZNAM TABULEK

Tabulka 1: Seznam narátorů – Rakousko	25
Tabulka 2: Seznam narátorů – Švýcarsko	25
Tabulka 3: Seznam narátorů – rozhovory mimo zkoumanou oblast	26
Tabulka 4: Seznam narátorů – skupinové rozhovory	26
Tabulka 5: Míra dosaženého vzdělání	111
Tabulka 6: Důvody návratu uprchlíků do vlasti	144

SEZNAM OBRÁZKŮ

Obrázek 1: Situace v uprchlickém středisku Arsenal ve Vídni	76
Obrázek 2: Budova Arsenalu v létě 1968	77

EDIČNÍ RADA MASARYKOVY UNIVERZITY

prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.

doc. Ing. Pavel Bobál, CSc.

prof. JUDr. Marek Fryšták, Ph.D.

Mgr. Michaela Hanousková

doc. RNDr. Petr Holub, Ph.D.

doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

prof. MUDr. Lydie Izakovičová Hollá, Ph.D.

prof. PhDr. Mgr. Tomáš Janík, Ph.D.

prof. PhDr. Tomáš Kubíček, Ph.D.

prof. RNDr. Jaromír Leichmann, Dr. rer. nat.

doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.

Ing. Zuzana Sajdlová, Ph.D.

Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.

prof. RNDr. Ondřej Slabý, Ph.D.

doc. Ing. Rostislav Staněk, Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Trávníček, M.A.

doc. PhDr. Martin Vaculík, Ph.D.

EDIČNÍ RADA FILOZOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY

prof. PhDr. Marek Blatný, DrSc.

doc. PhDr. Daniel Drápala, Ph.D.

prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.

doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

doc. PhDr. Jana Chamonikolasová, Ph.D.

prof. Mgr. Libor Jan, Ph.D.

prof. PhDr. Jiří Kroupa, CSc.

prof. PhDr. Petr Kyloušek, CSc.

prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.

PhDr. Dalibor Papoušek, Ph.D.

doc. Mgr. Katarina Petrovičová, Ph.D.

prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.

doc. PhDr. Daniel Špelda, Ph.D.

Mgr. Roman Švaříček, Ph.D.

Exil a identita

Posrpnový exil v Rakousku a Švýcarsku

Ondřej Haváč

Vydala MASARYKOVA UNIVERZITA, Žerotínovo nám. 617/9, 601 77 Brno
v edici **Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity** / číslo 516

Odpovědná redaktorka / doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

Výkonná redaktorka / doc. Mgr. Katarina Petrovičová, Ph.D.

Editorka / Mgr. Kateřina Najbrtová, Ph.D.

Ediční referentka / Mgr. Vendula Hromádková

Jazyková korektura / PhDr. Marcela Drahošová

Grafická koncepce edice a návrh obálky / Mgr. Pavel Křepela

Sazba / Dan Šlosar

Vydání první / 2022

Náklad / 200 výtisků

Tisk a knihařské zpracování / MORAVAPRESS, s.r.o., Cihelní 3356/72,
702 00 Ostrava-Přivoz

ISBN 978-80-280-0036-3

ISBN 978-80-280-0037-0 (online ; pdf)

ISSN 1211-3034 (print)

ISSN 2787-9291 (online)

<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M280-0037-2022>